

А 2015

3586 к



**Амандық
АЛДАБЕРГЕН**

*Жұлдыздай аққан
жылдар-ай!..*



Айтмак Кеделмизноу Кытанхоуа ма
Сыйлаа ребеке баарыу
Талакты

оби

Э. Давыдов

17.09 2015

Амандық АЛДАБЕРГЕН



Жұлдыздай аққан жылдар-ай!..

*Деректі хикаят, мақалалар,
әңгімелер, жыр-толғаулар*



«Бабамұра – М»
Алматы 2012

УДК 821.512.122
ББК 63,3 Қаз 9-1
А 40

АЛДАБЕРГЕН А.

А 31

«Жұлдыздай аққан жылдар-ай!...». Деректі хикаят, мақалалар, әңгімелер, жыр-толғаулар. Алматы: "Бабамұра-М", 2012.- 280 бет

ISBN 9965-9966-7-3

Өткен жылдарда жарық көрген бес кітап авторының ғұмырбаяндық осы жаңа еңбегінде «соғыс балалары» бастан кешкен өмір суреттері, өтпелі кезеңдердегі «әттеген-ай» дегізетін өкініштер мен болашаққа деген сенім және тарихи тұлғалар жайлы толғаныстары күнделіктер, әңгімелер мен мақалалар түрінде топтастырылған. Сондай-ақ жинақтан махаббат сезімдерін өрнектейтін өлеңдері мен өмірде кездесетін қилы жағдайларға қағысты өзіндік ой-пікірлері орайлы орнын тапқан.

Өз Отанын, ұлтын, тілін, салт-дәстүрін сүйіп, қастерлейтін замандастарға, әсіресе жастарға кітаптың берері мол.

**УДК 821.512.210
ББК 63,3 Қаз 9-1**

ISBN 9965-9966-7-3

© "БАБАМУРА-М", 2012

Өмір-өзен... (алғысөз орнына)

Басы сонау Бұрылтаудың етегіндегі қалың қамысты терең бұлақтан басталатын жылғаға жол-жөнекей басқа да бұлақтардың сулары қосылып ағып, ауыл тұсында арнасы кеңейіп, «Қарасу» аталған өзеншеге айналады. Қаладан келетін тас жолдың осы Қарасуды кесіп өтер тұсынан көпір салынған. Көпір арқылы жолмен ауыл орталығына дейін бару ұзақтау болғандықтан балалар өздеріне арнап ауыл тұсынан аттап өтетін өткел жасап алатын...

«Өмір – өзен» деп жатамыз. Адам өмірінің сан қилы оқиғаларға толы ағымдары, қызық та қиын шақтары, бұралаңды жолдары көп қой.

«Жұлдыздай аққан жылдар-ай!...» атты осы еңбегімде басты кейіпкерімнің жүріп өткен өмір жолын: адамзат тарихында терең із қалдырған соғыс зардабын, үлкендермен қатар ерте есейген «соғыс балалары» шеккен азатты, аш-жалаңаш өмір мен сұрықсыз ауыл келбетін боямасыз, бүкпесіз сол қалпында жеткізуге тырыстым.

Кітапта баяндалатын екінші ұстазымның «Патшаның үш баласы» атты ертегісінде келтірілген мысалдар мен қызықты оқиғалар оқырманға әсер етіп, ой салса деген үмітпен ұсынып отырмын. Бүгінде бүкіл әлемге танылып, өркениет биігін бағындыруға бет түзеген тәуелсіз Қазақ елінің ертеңгі тізгінін ұстар жас ұрпақтың өткенді біліп, жеткенге шүкіршілік жасап, барға қанағат етіп үйреніп, алға ұмтылуына сәл де болса

пайдасын тигізіп, өмірде бір қажетіне жараса, мақсатымның орындалғаны.

Бұл еңбегімде, қазірде ұмытыла бастаған кейбір ұлттық ойын түрлері туралы, салт-дәстүр, тәлім-тәрбиеге қатысты әңгімелер, жастарға рух берер ой-түйіндер өлеңмен өрнектеліп берілген. Қоғамдық сананың өсіп-жетілуіне байланысты өскен ортаның тыныс-тіршілігін айғақтайтын мәліметтер де, жастарға отбасылық кеңес болар, адал махаббат, берік сенімге негізделген өмір суреттері де бар. «Бұқалар сайысы», «Қошқар соққысы», «Шалқұйрық пен Сырттан», «Көкпар» атты әңгімелерде кейіпкер баланың басынан өткен қызықты оқиғалары әсерлі баяндалады.

Тұрғындарының басым көпшілігін тарихи Отанына оралған қандастарымыз құрайтын жаңа Мұнайлы ауданының ажары мен базарын, өмір тынысын айқын көрсететін мақалаларым мен түрлі тақырыптағы қызық оқиғалы әңгімелерім – өмірден көрген-түйгендерімнен туған дүниелер. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып жариялануының 20 жылдығына орай және қазақ тілінің мәртебесін көтеру жайлы жазылған жыр-толғауларым мен сезім шуақтарын жеткізер шумақтарым жастарды адамгершілікке, патриоттық рухта тәрбиелеуге бағышталған. Киелі Маңғыстау жеріндегі Пір Бекет ата мен аруақты батыр Барақ ата жайлы жаңа әңгімелерімнің де бірлікке бет бұрған бүгінгі буынға берері аз емес деген ниеттемін.



| *I-БӨЛІМ: Өмір өткелдері* |



Жұлдыздай аққан жылдар-ай!..

(ғұмырбаяндық деректі хикаят)

Әке аманаты

Құрметті балаларым! Ұрпағым!

Өмірімнің жалғасы өздеріңе айтарым:

Әкеңнің де әкесі болған, әкең де бала болған. Абай дананың «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын» дегеніндей, тоғышар болмандар! Қазір қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған бейбіт заман. Қалағаныңды киіп, көз көргенді ішіп-жеуге болады. Бұл біздің аталарымыз бен әкелеріміздің және сендердің әкелеріңнің де аш-жалаңаш, қатықсыз көже ішіп, табылғанын киіп жүріп, ұрпаққа қалдырған бейбіт өмірі. Ия, бұл өмірді бабаларың омырауын оққа төсеп, толарсақтан қан кешіп жүріп қорғап қалған. Соғыстан соң да жаралы тәнін жаба тоқып, қираған шаруашылықты қалпына келтіру үшін тынымсыз тер төгіп, бар өмірін сарп еткен бабаларыңның өлшеусіз еңбектерінің жемісі еді осы бақытты заман. Сондықтан барды бағалап ұстап, тобаға келіп, шүкіршілік ете жүріңдер. Тоғышарлық пен жалқаулыққа жол жоқ. Бабалар өткен тарғыл да, тайғак жолдарының тарихы ұмытылмасын!

Мен 25 жасымда әке болдым. Тұңғышым Мадияр дүниеге келгенде 40 шақырым жердегі аудан орталығына жаяу-жалпы алып-ұшып жеткенім есімде. Сонда ақ халатты медбике:

– Ұлды болдың! Әке болдың! Құттықтаймын! – дегенде қатты толқып: «Өлеңім – қанат, ұшамын,

Әкеге мен де ұқсадым.

«Ана» деген ұлы атпен,

Құттықтап, жаным, құшамын» – деп, тіліме оралған сезімді аналарыңа жеткізген едім. Сол сәттен бастап әке жауапкершілігін сезініп, адам тәрбиелеуге, ар-намысты азамат өсіруге бейімделе бастағанмын. «Арбаның алдыңғы дөңгелегі қай жерден жүрсе, соңғысы да сол ізбен өтеді» деген бар. Біз жұмыс бабымен әр қалаға көшкенде тұңғышымызды өзімізбен бірге алып жүрдік. «Баланы – бастан» дегендей, ұлымызды жаман әдеттен аулақ етіп, адал, әділ болуға баули бастадық. Бір күні Мадияр балабақшадан бір кішкене ойыншық машина алып келді. «Қайдан алдың?» – десем, үндемейді. Әжесі: «Тауып алған болар, онда тұрған не бар» – деп, ара түсуде. Мен оның қолынан жетектеп балабақшаға апарып, машинаны алған жеріне қайта қойдырып: «Бұл дегенің ұрлық болады, ұрлық істеген адам жаман болады» – деп, біраз түсіндірген болдым. Содан соң оның қайтадан балабақшадан ойыншық алғанын көрген емеспін. Мен өзімдегі жақсы деген әдеттерімді ұлыма дарытуға тырыстым. Әріп танысымен ертегі кітаптарды әкеліп беріп, кітапсүйгіштік қасиетке ие еттім. Үйдегі майда-шүйде жөндеу жұмыстарын, электрқұралдарды, плитаның ақауларын түзету кезінде қасыма алып көрсетіп отырамын. Бірде ол, мен жолсапарда жүргенде, үйде ұмыт қалған электрлі сақалалғышты алып, өзінше тәжірибе жасаған. Бұдан бұрын үйде қырынар алдында прибордың басын алып, пышағын тазалап жатқанда қасыма келген ұлыма:

– Мынау екі дөңгелек – пышақ, оны тоққа қосқанда айналып, сақалды алады, – деп ойланбай айта салған болатынмын. Ол пышақтың айналғанын көру үшін резеткеге екі шеге тығып прибордың пышақ қабын қосқанда от шашырап, тоқ соғып, жарық сөніп қалады. Асханада ас дайындап жүрген жолдасым алдында сақалалғышпен ойнап отырған баланы тоқ соғып өлген болар деп қорқып, айғайға басады. Көршілер келіп, счетчиктің күйген сымын жалғап, жарық берсе – балам қорыққаннан жинаулы көрпелердің үстіне шығып кетіпті. Сөйтіп, ұлым өзі жасаған тәжірибесінен электр тоғының қауіпті екенін білді. Мен де ендігі жерде оған дәріс берерде, алдымен қауіпсіздік шараларын түсіндіретін

болдым. Не керек, үлкен ұлым біздер қайда көшсек те қасымызда болды. Мектеп есігін Атырауда ашты, Қоңыратта екі жыл оқып, қайтадан Маңғыстауға келген соң теміржол мектебінде білім алып, онжылдықты жақсы бітіріп шықты. Теміржолдың таластартысы таусылмайтын ізденіс үстінде жүретін тіршілігіне терең сүңгіп еңбек етіп жүріп, бала тәрбиесіне қаншалықты ықпалым болғанын білмеймін, бірақ, білерім әкемнен алған еңбекқорлық қасиеттерін дарытқандай болдым. Себебі, ұлдарым Маңғыстауда еңбекқор атасының қасында болып, әкем ұстаған малдарды бағысып өсті. Атасының тынымсыз еңбегін көрді. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген бар. Қасиет қонып, киені танып өскен әке-шешемнің тәлімі болар, біздің әулеттегі жандар мағынасыз тірлік кешіп азғандардан, ұрлық етіп тозғандардан, арақкеш болып қадірінен айрылғандардан аулақ болды. Енді әке жайлы бастаған әңгімемді сырлы сөзбен әсерлемей-ақ, көрініп тұратын қасиеттерін қарапайым тілмен жеткізіп көрейін.

Әкем Қали қой жылы қырдан ойға көшер кезде көш үстінде дүниеге келеді. Әжем Ақсебен баланы емізіп, бесікке салып, көштегі түйенің қомына таңып жібереді. Содан қарбаласып малдың әлегімен алысып жүріп, жаңа туған баланы ұмытып кетеді. Үш күн өткенде сыздаған емшегінен сүт ағып нәресте есіне түседі. «Ойбұй, ана бала өліп қалған болар», – деп көш тоқтағанда қараса, нәресте қызара бөртіп саусағын еміп жатса керек. Үлкендер жиналып, батасын беріп, «Қасиетті бабалардың аруағы қорғаған ғой» деп, садақа береді. Әкем мен шешем Қырықмылтық Өтеміс бидің екі қызынан туған, бір-біріне туған бөле болып келеді. Медицинада бар жоғын білмеймін шешемнің қалжындап «Бұл шерміш іште үш жыл жатып, үш күн аш болса да өлмей қалып, сондықтан бойы өспей қалған» дегенін еститінмін. Әкем тұқымдағы ірі тұлғалы адамдардан бөлек, кішкене бойлы, бірақ өте шымыр, қайратты еді. Әкемнің ауырып жатып қалғанын көрген емеспін. Бір жылдары елге безгек науқасы тарап, біраз адамдар науқастан ұзақ жатып қалған кездері болған. Сол ауру әкеме де жұғып, әкемнің одан бір-ақ күнде жазылғанын өзім көрдім. Бұл күзгі жиын-терім кезі болатын. Менің алты-жеті жастағы кезім. Әкем, колхоздың сыртындағы сайдағы бір гектардай жерге еккен

жүгері атызына мені әкеліп, «Балам, маған безгек тиіп, қатты ауырып тұрмын, қасымда бол» деп, қолына орақты алып, бітік шыққан адам бойы жүгері паясын ора бастады. Мен ауық-ауық үйден алып шыққан шалаптан кесеге толтырып құйып, қасына барғанда мандайынан, мойнынан тер моншақтап, төгіліп тұрды. Өзін-өзі қинап, тыным алмай түс қайтқанша атыздағы жүгеріні орып бітірді. Терден малшынған көйлегінің үстінен бешпетін киіп, «Безгек енді көтін қысқан болар» деп атына мені мінгестіріп, ауылға қайттық. Сөйтіп, әкем безгекті еңбекпен жеңіп, оны маған осылай көрсеткен еді.

Ол Кеңес үкіметі орнар кезде бала болып, алғашқы зобаландардың бәрін басынан өткеріп, елді тоз-тоз еткен Голошекин саясатының әсерінен қырдан ойға құлап, Қарақалпақ жеріне орналасады. Малдары конфескеленіп, қалған жылқылары қуғын-сүргінде қырылып, елді ашаршылық жайлайды. «Өзен жағалағанның өзегі талмас» дегендей, аға-інілерімен төрт жігіт балықшы болып, артельде жұмыс жасайды. Сөйтіп, қыр қазағы Амударияда балықтай жүзетін жұмысшы болып шыға келеді.

Сауаты бар ағасы Әбдір артельде комсомол қатарына өтіп, сол жердің саяси жұмыстарына араласа бастайды. Қазақ республикасының бұрынғы басшысы кетіп, жаңа басшы ашаршылық зардабын тартып, 119 мыңнан астам халқы қырылып қалған Әулиеата жеріне елді қоныстандыруға шешім қабылдайды. 1932 жылы сол науқанмен Қарақалпақстаннан, Ақтөбеден екі эшалон болып 1000 үй көшіп барған. Сол эшалонның бірін Әбдір бастап барып, Жамбылдан үш колхоз құрып, халықты орналастырған. Әкем осы жаңа колхоздың мүшесі болып, соғысқа дейін бригадирлік дәрежеге жетіп жұмыс істеп, Ұлы Отан соғысына қатынасып, үш жерінен жарақат алып, аман оралған.

Әке-шешемнің, бабалар мен әжелердің ХІХ-ХХ ғасырдағы кешкен өмір жолдарын, қиын кезендерін «Өмір мен аңыз» атты кітабымда баяндап, ұрпаққа жеткізгенмін. Ал, енді өзім тұстас, 20-21-ші ғасырдағы замандастарымның қиын да қызық оқиғаларға толы өмір жолдарын Ардос атты кейіпкерімнің жазған күнделік дәптерінен еш өзгеріссіз сол таза қалпында оқып көрейік.

Махаббат машақаты

Бұрындары күнделік жазуды әдет еткен емеспін. Бірақ, кейде өзіме де белгісіз жағдайда келіп қалған сезімдерімді сол бойда параққа жазып, артынша тоқсан алты беттік қалың дәптеріме көшіретінмін. Биылғы жазғы демалыста «Екі сапар» атты үлкен екі қалаға бару жоспарым орындалмай қалып, Шымбайдағы әкейге сәлемдесіп қайттым. Ендігі кезек – Садық әкейдің үйіне бару.

Біз – үшеуіміз. Тал түс. Күннің көзі ащы зәрін төгіп, төбені тесіп барады. Маңдайдан аққан тер бетті қуалап, жырадан аққан жауын суындай мойынға құйылуда. Үрлей желпіген ыссы самал желден үрке көтерілген ұлла шаң тесік тапса тығылып, маңдай мен мойындағы сызықтарды толтырып, кәндекке ашытқан балшықтай иленіп, сипасаң болды денеңе крем жаққандай болады. Көне Нөкіс пен Переправаға дейінгі көрген азап артта қалып, енді «Жданов» совхозына барар жолдамыз.

Күніне бір рейс қатынайтын автобусты күткен адамдардың басынан кешкен тозағы бірдей. Біз Өтеғали екеуіміз шаншыла түскен күн көзін алақанымызбен қалқалап, сая іздеудеміз. Бұл аялдамадағы жалғыз дүкеннің көлеңкесін паналаған біз сияқты оқалақ тиген сиырдай босып жүрген жолаушылардың көрген азабы – осы. Параходтан келер автобустың шаңы алыстан көріне бастасымен көлеңке астында жусап жатқандар өре түрегелді. Алқынып жеткен көлік тоқтар-тоқтамастан жапа-тармағай жүгіріп жеткендер автобус есігіне жармасуда. Машинадан түсетіндер додаға түскендей арпалысып, түйте-түйтесі шығып жағаласпен эзер түсуде. Боктанған, «Ойбай өлдім! Бастың баланы!» – деген сөздер естіледі. Барын киіп алған біз сияқты сырбаздардың ағы қара, қарасы ақ болып шыға келді. Ал, параходтан түскендегі жарыс пен талас, борпылдақ топыраққа құлап-сұлап жүріп эзер міну, ол өз алдына бір хикая. Бізбен бірге шыққан Өтеғалидың әйелін Шымбай автобусына шығарып салып, жоғарыда айтқан тартыспен Жданов автобусына эзер сыйдық. Жиырма бес орындық кішкене автобустың қабырғасы керіліп, тойған тоқтыдай эзер жүріп келеді.

Тікемнен тік тұрып, қасымдағылардың тер сасыған мойнына асылып, шөлдегенім соншалық, үйге келген соң Ғалия құдашаның сызыла құйған шайын ұсынар-ұсынбастан екі ұрттап ішіп, кері қайырып отырмын. Үйдегі үлкендерге сәлемдесіп, аман-саулық сұрасқаннан кейін, олар: «Жұмыстарымыз бар, Ғалия үйде болады, кешке келеміз» – деп кеткен. Орта бойлы, дөңгелек жүзді акқұба әдемі қыз Ғалия құдаша езуіне күлкі үйіріліп, сызыла:

– Ауылға әртістер келіп жатыр, «Сүймегенге сүйкенбе» деген. Аталуы ерекше екен. Қызық болар, бәріміз барайық, – деп, сыртқа шықтық. Ауыл клубының алдында жиырма шақты адам бірінің үстіне бірі мініп, құрттай тесікке таласып, билет алуда. Таласпай-ақ кезекке тұрып алса болмас па? Өзімшілдік басым ба, әлде мәдениеттілік төмен бе, өздеріне өздері қиындық тудырған бұларға не дерсің. «Ұрыста тұрыс жоқ» дегендей, бұл қиындықты еңсеріп, Ғалияның танитын бір баласың аспандата көтеріп апарып, «окошка» алдынан бір-ақ шығардық. Сөйтіп, кезегі болмайтын бұл кассадан билеттер алынып, клубтың орны көрсетілмейтін тактай орындығына жайғастық. Қасымда иық тіресе қатар отырған Ғалия қарындас бұрын бұл қойылымды көрген екен. Өзі «жазық маңдай қара көз, оймақ ауыз бұраң бел» дегендей, нағыз қас сұлу. Қыз сөйлеген сайын әдемі толық мойнын бұрып, қиыла қарап қояды. Мен де оған көз қиығын салып, өлшеп-пішіп, ішіп-жеп дегендей қыз тұлғасын барлай қараудамын. Ғалия құдашаның қарақалпақ тілін араластырып сөйлеген сөзін қызық көріп, жалт қарағанымда, менің көзім қыз жанарымен түйісіп қалып, оның көздері біраз сырды жасырғандай ұзын кірпік астына тасалана қалды. Сірә, мен туралы мәліметті қыздың немере апасы болып келетін Зернай әжейден естіп, менімен кездесуді ойлағаны жанарынан көрініп тұр.

Түн. Үйдің іші қапырық ыссы болғандықтан төсекті ауладағы жалғыз кереуетке салып, Өтеғали екеуміз аяқтасып жатырмыз. Көсілер көрпе ұзарып, молшылық еңген бұл заманда тар төсекте аяқтасып жатуға тура келді. Осынау қиын сапарымды қағазға түсіргім келіп, бітуге жақындаған өлең дәптерімнің жалғасы деп алған қара дәптерді күнделік етіп бастадым.

«Тәртіпсіз ел ел болмас, тәртіпке бағынған құл болмас» деп Бауыржан батыр айтқандай, бұл жердің халқы қашан өркениетті елдердің мәдениетіне енер екен? Кеңпейілді дархан қазақтың сабырлы қалпы қалай өзгерген? Көшкенде көш көркін келтіріп сайрандаған жастардың еркіндігі, отырықшы елдің шектеулі шеңбері аясында қалып, көпшіл қалпы өзгеріп, «өзім» деп, басқаны ойламайтын жағдайға жеткені ме? Ата жұрт Қазақстаннан келген мені бұл жердің кейбір тар мінездері шошытып, оларды қабылдауым қиынға соғуда.

1-август, 1963 жыл.

Бүгінгі күн, ия бүгінгі күн қалай басталды осы?.. Шәй үстінде апам (анамды солай атайтынмын) «Бүгін біздерді Қамаш апан шақырған еді, соған барамыз» – деген екен-ау. Ия, содан басталған екен ғой бұл ұмытылмас «Жүрекке түскен ұшқын от» атты күнім.

Ойымда ештеңе жоқ, кешегі екі күн бойы жол жүріп, Садық атамның ауылына барғанымда салтақ-салтақ болған бір киер киімдерімді жудырып қойған болатынмын. Үйде киім үтігі жоқ екен. Оған қиналатын мен бе, жуылған көк шалбардың қырын жатқызып тақтай сөреге төселген төсегімнің астына салып қойып едім, ертесіне тар балақты шалбардың қыры сынып, үтіктелгендей болған екен. Ал, қытайдың ақ көйлегін жуған соң үтіктеудің тіпті де қажеті жоқ. Күн ыстық. Түске жақын Қамаш апайдың осы қаладағы ең еңселі кең үйінде отырмын. Бұл үйдің адамдарының бүгінгі мені қарсы алуы, әсіресе апайдың «күйеу бала» деп күліп, ал Әбен әжейдің мені оңашалап алып, тұрмыс құру жөнінен біраз сабақ бергені таңқалдырып отыр. Бұдан бұрын әжейдің тары салып беретін шәйі қайнағанша дастархан тез жайылатын еді. Бұл жолы шәйді залға төселген көрпеше үстіндегі жастыққа шынтақтап жатып, журнал оқып отырып көп күтуге тура келді. Бір кезде сыртқы есіктен қызыл жеңсіз кәжекейлі, көкала көйлек киген бір қызбен, сары өңді орта бойлы келіншек кірді. Қыз үнсіз ішкі бөлмеге кіріп кетті. Ал, келіншек маған күле амандасып, ол да ішке енді. Бұл келіншектің Қамаш апайдың дүкенінің қасында істейтінін көргенім бар еді. Менің шешем келген соң, апайлар тез

кимылдап, төргі үйге шәй дайындай бастады. Бұрын шәй залда ішілетін, ал бұл жолы бәрі өзгеше, зыр жүгіріп ішкі бөлмеде дастархан дайындалуда.

Мені шай жасалған бөлмеге шақырған Қамаш апай, әлгі қызбен келген келіншекті «Қыз жеңгесі – Сүйрік», ал, мені оларға «Ташкенде оқитын жиен бала» деп таныстырып, дастарханға отыруымызды өтінді.

Шай дастарханы бұрынғыдан өзгешелеу болып, конфеттің неше түрі, салат, палау және әдемі шөлмектегі вино да тұр.

Үнсіз отырып бір кесе шайын ішкен апай:

– Мына қызбен асықпай сөйлесе бер, біздің шаруамыз бар, – деп Сүйрік екеуі біздерді оңаша қалдырып, бөлмеден шығып кетті. Басындағы қызыл жібек орамалын жағынан тартып, қырын отырған қыздың жүзін көре алар емеспін. Оның бойын, дене пішімін мана кіргенде-ақ көріп, байқағанмын. «Бойжеткен қыз жігіт көруге келген болар, көрсін» деп, үнсіз бақылап отырмын. Ол да қимылсыз, үн қатар емес, төмен қарап отыр. Біздің тарапымыздан сөйлескен сыбыс болмаған соң сырттағы екеу ішке қайта кіріп:

– Ау, араларыңнан арба өткендей алшақтап, бұл не отырыс. Әлі танысқан жоқсыңдар ма? – деп шөлмекті ашып, кішкене кеселерге вино құйды. Өздері бастап ішіп, біздерге де қоймай ішкізіп жіберді.

– Ал, енді, ұялмандар, сырласып, танысыңдар, біз де жас болғанбыз, Алла бұйыртса, жақсы жұп боласыңдар, – деп ақыл айтып, шығып кетті. Апай мен жеңгей әрекетінен «Ә, бұлар біздерді арнайы кездестіріп, таныстыруға шақырған екен-ау» деп ойлап, жағдайды пайымдай бастадым. Бұдан әрі әрекетсіз отыру ез жігіттің қылығы болар деумен намысқа шауып, әрі жанағы ішіп салған виноның да әсері болып, батылдана қыздың қасына жақындап отырдым. Бұрындары қыздармен тек ресми түрде сөйлесіп, одан өзге сөзге барып көрмеген мен – сабаз, қызға не айтарымды да білмей отырмын. Ташкенде бірге оқитын Мейрам досымның қызбен сөйлескенде тас кенедей жабысып, не болса соны сөйлейтін еркін қылықтарын онша ұнатпайтынмын.

Босаған өз кесеме вино құйып, енді қыз кесесіне де құймақ болып еңкейе бергенімде, бізге қарсы тұрған шифонердің ашық қалған есігіндегі айнадан ат жақты, алма мойын, кара қас, пісте мұрын сымбатты бейнені көріп, қызықтап қарап отырмын.

Ауық-ауық күрсініп, төмен қарап үнсіз отырған қыздың көзін, ұзын кірпік көрсетер емес. Іштей арбасып үнсіз отырған мендегі жан дүниені дір еткізген айна арқылы менің өзіне қарап отырғанымды сезген қыздың айнаға жалт қарауы болды. От боп жалындаған жүрегімнің дүмпуі діріл аралас баяу үн болып шығып, қыздың атын қалай сұрағанымды білмей де қалдым. «Ару» – деген бір әлсіз ұяң үн жеткендей болды құлағыма.

Ертеде мен сияқты бір қолапайсыз жігіттің камыр илеп отырған қызға сөз тауып айта алмай, «Ұнынды шашып жіберейін бе?» дегенін бір жерден оқығаным бар еді. Мен де сол әпендіге ұқсап:

– Ару қарындасым, мыналар не деп кетті осы. Біздерді қоспақ ойлары бар ма, қалай? – деп, төтесінен қойып қалдым. Жауап болмай, тағы да сол күрсінген қыз жағдайын көріп, әлгі жалт қараған көзден менің де жан дүниемде тұтанған от жүрегіме өлен болып құйылды.

– Бір көргеннен сүйдім десем,
Сенермісің қарындас?..

Махаббатым болды менің тосыннан,
Жаным, саған шын сүйгеннен қосылам...

Тағы да сол сияқты көп ұйқас сөздерді төге-мөге қыздың қасына жылжып отырдым. Атша тулаған жүрегім аузыма тығылып сөйлей алар емеспін. Қимылсыз есеңгіреп отырған қызды қапсыра құшақтап алдым.

– Ұнаттым сені, сен де ұнат мені...

Сүйдім ғой сені, сен де сүй мені, – деп қарсы алдына шоқиып отыра қалып, тағы да қиыла «Ұнаттың ба?» десем, басын изеп, «Сүйдің бе?» десем, «Айттым ғой» деп балбырап отыр. Ералы атты досымнан «қызбен қалай сүйісесің?» деп сұрағанымда, оның «Ардос, егер сен сүйген қызыңды бірінші сүйер болсаң, қатты сүйіп ал, оның мәңгі есінде қалады» дегені есіме түсіп, үлбіреп тұрған қыз ернінен қатты сүйіп алдым.

Қыз ұйқыдан оянғандай есін жиып, бұдан кейінгі аймалауыма

қарсылық ете бастады. Түзеліп, бір-бірімізге ынтыға қарап, қол ұстасып отырмыз. Көптен таныс ғашықтардай сымпылдап сөйлесіп, ауық-ауық алысып аламыз. Бір көрген қызға жеңілтек мінез көрсетіп, баладай болған күйімді сезінген кезде шошып кеттім. Жалма-жан өзімді байсалды қалыпқа келтіріп, сәл ойланып, қыздың ойын білмек болып:

– Аңсаған арманымды тапқандаймын, Ару, болашақ бақытты өмірімізді бірге өткізсек деймін. Бұған не айтасың? – дедім, қыздың қолын қысып.

– Бір жыл шыда, оқын, сен де оқы, – деді қыз, сүзіле сынағандай қарап. Мен оның бұл ақылды жауабын ұнатқаным сонша, сүйіп алмақ болып құшақтай бергенде, ол екі көзі дөңгелене мөлдіреп, кеудеме қолын тіреп, үріккен еліктей ыршып кетті.

Сол көздер көз алдымда, жүрегімді от-жалын шарпып, күйіп-жанып, үйге де жеттім.

2-август.

Тал түс. Ашық аспан төрінде титімдей де бұлт жоқ, күн жадырап тұр. Жіңішке өзен бойындағы қалың қамыс пен аралас өскен шыбық талдар әлсіз самал желден майысып, тербеледі. Сол өзеннің бойындағы ұзын жолдың төбеден өтер тұсындағы үлкен бәйтеректің түбінде біздер құшақтасып отырмыз.

Өзім көрген көркем көз, өзім сүйген балерін, наздана еркелеген Ару құшағыма енген. Бақытымызда шек жоқ, бәйтеректей болып, біз де биіктеп, шалқып отырмыз. Осындай бақыт құшағына бөленіп, ләззәттің шыңына жеткендей қимас сүйіс үстінде оянып кеткенімді қарашы.

Кеше үйге келгенде шешем, қыздың әлі жас екенін, жұмыс істеп, кешкі мектепте оқитынын естігенін айтып, ойлан дегендей ыңғайын танытқан. Ойландым. Апай мен жеңгесінің сөзіне еріп жігіт көруге келген қызды осал көріп «Қой, бұл мен армандаған жан жарым болар жүрек иесі емес» деп, кешегі алған әсерімді өлең етіп дәптеріме жаздым.

Көңілді өтсе әр күнің,
Өмірдің сондай қызығы-ай.
Ұйқысыз өтсе әр түнің,
Сүйгеннен ойын бұзылмай.

Кешегі күн бір қызық,
Бұзылды ойым, бұзылды-ай.
Апай мен жеңгей кіргізіп,
Сөйлестім қызбен дызылдай.

Көндіріп қызды, төндіріп,
Алып та кепті-ау алдыма,
Көрмеген қызды сендіріп,
Айтпаған сөзім қалды ма?

Ескінің көрдім шырмауын,
Көндіріп қызды сендірген.
«Ұнаттың ба?» деп едім,
Үндемеді, ұялды.
«Сүйдім ғой сені» деп едім,
Сынау үшін қиялды.

Көрмеген жігіт үстіне,
Сенбесе ол қыз келер ме?
Көргендей мені түсінде,
Жеңгеге ыркын берер ме?..

Ол әлі он сегізге толмапты, кешегі еріксіз күй кешіп еткен өз әрекетіме ұялсам да, алғашқы сүйіс ләззәті мен көркем көзді аруым ойдан шығар емес. Кешегі әрекетім мен қылықтарым көз алдымнан қайта өтіп, жас қыздың таза сезімімен ойнағандай болғаныма ұялып, үйден шықпай жатып қалдым.

3-август.

Мен осы күнделік жазғаннан бастап әр күнге ат қойып, айдар тағуды әдетке айналдыра бастадым. Бұл күнге қандай атау берсем екен? Албарлы күн, көрген күн, сенген күн, кешегі екі күн бойы «неге, неге» деген көп сұрақтың шешілген күні ме?

Түндегі түсімде көрген махаббат құшағындағы бақытты көрініс еріксіз орнымнан тұрғызып, қызбен жолығуды ойлап тұрғанда Қамаш апайдан хабаршы жетті. Ұшарға қанатым жоқ болып

отырған маған «келсін» деген хабар тигесін, алып ұшып жетіп бардым. Бірақ, менің бұл жолғы кездескенім албырт та, балғын аңсарыма айналған Ару емес, азулы үлкендер тобы болды.

– Қыз кеше осында келді, сен неге келмедің? Әлде ұнатпай қалдың ба?

– Ол әлі жас, сенің көріп жүрген «жалаңбұт» қыздарындай қылымсуды қайдан білсін, он сегізге енді толады, – деп, Әбен әжей де біраз айтып, әзер тоқтады.

– Сүйгенінді алма, өзінді сүйгенді ал деген бар, біз білсек, ол қыздың жүрегіне шоқ салғандайсың ба?

– Бала ғой әлі, ойлан! Адам тегіне тартады, текті тұқымнан шыққан қыз жаман болмас, – деген ақылдарын апам мен жеңгесі де айтып жатыр.

Ол кеше келіпті, сірә, мендегі жағдай онда да болғаны ғой. Менің түсімдегі көріністер нені меңзейді. Ойым он санға бөлінді. Қашсаң, жақындап, қусаң, алыстайтын бұл мен білмеген заңдылықтар басымды қатырып, әдетім бойынша бірер шумақпен қорытындылап жазып, тынықпақпын.

Жеңгесімен кеңесіп,
Ол да үйіне кетіпті.
Келсем егер ойланып,
Келуге уәде етіпті.

«Қыз келеді, тосады»,
Деген соң көңілім босады.
«Таңертең келсе, тосам» деп,
Жігіттің даусын қосады.

4-август.

Бұл күннің аты – «Күткен күн» болсын. Барлық ой-санамды билеген өңімдегі Ару мен түсімдегі нәркез көз ойымнан кетпей, қалайда кездесіп, сөйлесуге ұйғардым.

Отына жастың күйейін,
Сөйлесейін, көрейін.
Сөзімді ұғар жан болса,
Тәрбиелеп сүйейін.

Деумен келдім ондарда,
Ұстайтын білек, қол қайда?
Тоғызда келіп ашумен,
Кетіпті Ару не пайда.

Жеңгелі қыздың несібін,
Көрсетті қыздың есігін.
Шыға ма деп сол бір қыз,
Түс қайтқанша тесілдім.

Қашқанын бұлай ұнаттым,
Ынтығып көңілім құлаппын.
«Қашырам» десе тап ертең,
«Аламын» деппін, ұнаттым.

«Ертең сағат он» деді,
«Осында бүгін қон» деді,
«Жеңгеге көйлек кигізіп,
Қашасың алып, сол» деді!

Қызбен кездесе алмай, салым суға кеткендей салбырап апай үйіне бардым. Барлық жағдайға қанық болып отырған олар, менің түрімді көріп, «Ә, солай ма екен?» деп, күлісіп алды. Қыз жеңгесі менің қолымды қос қолдап ұстап алып:

– Егер шын сүйсең, ұнатқан болсаң, Еркежанның бақыты үшін мен ештеңеден тайынбаймын. Тап ертең қашырамын да жіберемін, – деп қолымды сілкіп-сілкіп, серттескендей болды. Сөйтіп, «Тек, мені ұмытып кетпегейсің», – деп, күліп апайдың қасына барды. Сөйтіп жеңгесі, ертең сағат онда қызды әкелетін болды. Мен апай үйінде қонып қалдым.

Апай мен әжей біздердің үйлену тойымызды өткізіп, біразжерге апарып қызықтап барып тоқтады. Мен де өзім көрер қызықты Ташкендегі достарыммен бірге өткізер сәттерін армандап жатып ұйқыға кеттім.

5-август.

Қыз қуған күн

Таксиді ұстап, жалаңдап,
Біздер тұрдық алаңдап.
Көкала көйлек үстінде
Келеді Ару аяңдап.

Келді де сәлем берді енді,
Қызығын көзім көрді енді.
Жеңгесі бір сөз айтты ма,
Қашқақтап ала жөнелді.
Көшенің шаңы бұрқырап,
Жөнелді Ару зырқырап.
«Қушы, кетті, қушы» деп,
Жеңгесі қалды шырқырап.

Мен де келем екпіндеп,
Аяғым қызға жетсін деп.
Алдынан орай жүгіріп,
«Азырақ сабыр еткін» деп.

Қашқан қыз осылай қашып, қуған жігіт мендей болып қуатын болар деп қызға ентіге жетіп барып, білегінен ұстай алдым. Қыз әбіржіп, сірә қашу ойында болмаса керек, маған танғала қарап:

– Жіберші. Мен сізге айтпадым ба? – деп тартыншақтап, қолын босатуға әрекет етті. Менің санамды көрген түс пен кешегі үлкендер сөзі арбап тастаған ба? Ентелеп ештеңені көрер емеспін. Ұстаған білекті босатпадым.

– Босатшы қолымды, әжеме кіремін де шығамын, – дегенде ғана қашу себебін ұққандай болып, «е, мейлі әжесінің батасын алайын деген болар» деп ойлап, қолын босатып жібердім. Кеше Ташкенде бірге оқитын екі досыма хабарласып, қыз алып қашуға бірге ала келген болатынмын. Қыз шықпады. Көп күтіп, шаршап үйге қайттық. «Айтпадым ба?» деген қыз сөзі санама енді жетіп, қыздың келісімін алмай достарымды әлек еткен жағдайыма ұялып отырмын.

Үйге келіп, төргі бөлмедегі төсегіме құлай кеттім. Кешелі-бүгінгі әрекеттеріме есеп беріп, ой елегінен өткізіп «бұл не еткенім» деп өкініп жатырмын.

Ата-ананың ержеткен ұлын үйлендіріп қызығын көруге асығуы итермеледі ме? Әлде үлкендердің ортаға алып айтқан ақыл-кеңестерінің әсері ме? Әлде еркіме қоймаған жүрек қалауы солай болды ма, білмедім, басым дал болды. Үріккен еліктей қашқалақтап әжесін сылтауратып құтылып кеткен аруды аңсап-ақ отырмын. Қыздікі дұрыс. Оның айтқан бір жылын күтіп, ол кәметке толып, мен де, ол да оқуды бітірсек, оңды емес пе?

Екеуара шешербұл үйлену мәселесіне ойсыз баладай далбақтаған күйіме ұялып, ойдан ой туып, бұл түнді ұйқысыз өткіздім.

6-август.

Ерте тұрып, жеңгейге хат жаздым:

Басында қиял қуған қызық еді,
Жүретін, сілтейтін қол ұзын еді.
Тосыннан отқа салар тозағы бар,
Махаббат ерікті алар бұзық па-еді.
Қызық пен оқиға ғой іздегенім,
Нәзік жанды болады қыз дегенің.
Ойланбай қыз жүрегін жараласаң,
Қасірет тудырмай ма көздегенің?

Өмірмен мен бұлайша ойнамаймын,
Қыз жүрегін сүймесе, қинамаймын.
Сөйлеспестен қызды алып өмірбақи,
Ұрыс-керіс, бәлені жинамаймын.

«Өмірлік жолдас, адал жар болу, сүйісіп, сыннан өткен, жүрекпен ұғысқан, абзал жандардың сыбағасы емес пе еді?.. Албырт жастарды асығыстық әрекетке апармаңдар. Бүгін келсе кетпесін, сөйлестірі» – деп жазғанымды жеңгесіне беріп, апайдың үйіне кеттім.

Түс мезгілінде апайдың дүкеніне көмек беріп жүретін пысық

қара бала есіктен жылт етіп көрініп:

– Шақырады, жылдам шық – деді маған жымыып.

– А, а, қайда? – дегенше болмай, қара бала зым-зия жоқ болды. Дүрсілдеп кеткен жүрегім аттай тулап «келгені ғой» деп қызарып кетіппін. Қобалжыған түрімді көрген кәрі көз, қу әжей:

– Аптығыңды бас, мә, мынаны ішіп ал, – деп күлімсірей келіп, зерен толы шұбатты қолыма ұстатты. Дем алмастан сіміре салдым. Мендегі өзгерісті көріп, сезіп отырған әжей «Жолың болсын! Бар!» деп, қала берді. Сыртқа шыққан соң жүрегім бір сабаға түскендей болды. Көше қиылысындағы сыра, шарап сататын дүкеннің қойма бөлмесінің есігіндегі құлыпты көріп, «ойпырмай, сонда Ару дүкенде болғаны ма?» деп ойлап дүкенге қарай бұрыла бергенде, қара бала жылт етіп шыға келіп, қолын шошайтып, қойма есігін нұсқады. Сонда ғана құлыптың есікте емес, тұтқада тұрғанын көріп, мен де лып етіп ішке кірдім. Қойма ішіндегі жәшіктерді аралап төрге жеткенде, дәл түсімде көрген періштем, апай мен жеңге арасында ұшатын құстай талпынып отыр екен.

Тағы да екеуден-екеу оңаша қалдық. Көпке дейін сөз бастай алмай, көзбен аялап, дірілдеген қолымды қыздың саусағының ұшына тигіздім. Тұла бойым балбырап, еріп барамын. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де ішпен біл» деген ғашықтық, ия, дәл осы болар.

Екеуміз де тіл қатпай, құшақтасып тұрмыз. Екі көзін тас жұмған қыздың тұншыға шыққан демі бетімді қарып өткендей болды. Үлбіреген қыздың ерні менің ернімнің тұсында тұрғанын сезіп, жайлап өбісе бастадық.

– Жаным, сағынып қалдым, – дедім сәл аузым босағанда құлақ түбінен сыбырлап.

– Рас па, шын айтасың ба? – деп, көзін ашып қуана қарағанда, «Ия, ия» деп, тағы сүйіп алдым. Шараптан босаған жәшіктің бірін отырғыш жасап, қоймадағы рулон қағаздан жыртып алып, отырғыш үстіне төсеп, қызды отырғыздым. Қарсы алдынан өзіме де сондай отырғыш жасап алып, бір-бірімізге үздіге қарап отырмыз. Түсімде көрген Ару қарсы алдымда күлімдеп отыр.

– Сені түсімде көрдім.

– Мен де.

– Сен керемет жансың, кешір менің өткендегі ойсыз оспадарлығымды. Шынын айтсам, үлкендердің шырмауына түсіп, сенімен сөйлеспей еткен әрекетіме қатты ұялдым. Оның қолын қысып ұстап тұрып:

– Мүмкін сен қарсы емес те шығарсың, – деп қыздың ойын білмек болып, оны бала санап, қалай болса солай сөйлеп, бірер сөзден тосылып та қала жаздадым. Қыз мені сынағандай астарлы, сұраулы сөздерді шымши айта бастады. Бір сөзінен таяр емес, «оқиын, сенде оқы, күтемін». Тіпті, табанды-ақ өзі.

– Тұрмыс құру оңай ма, бұған неге жеңіл қарайсыз. Әлде?.. – деп тіке қарағанда, сасқалақтап:

– Жо, жоқ, жаным, сөзіңнің жаны бар. Мен жөнінде басқаша ойлап қалма. Жаным – арымның садағасы, арсыз болғанша арам өлгенді қалайтын жанмын. Қартая бастаған әке-шешенің асығуы ғой, – деп ақтала бастадым. Қыз біртүрлі етене жақын болып барады. Көрген түсімді айтып, «Сондағы көрінген ләззәтті қайталашы, жаным» деп, тым тәтті сүйісіп, барлық күмәнді тарқатқандай болдық.

Кешкі пойызға Алматыда оқитын Зиядин атты ағасын шығарысып, үйге қайттым.

7-август.

Бұл күнді «Кездесу» деп баяндаймын. Ертемен орталықтағы апай үйіне бардым. Қасыма жоғарыда айтқан пысық жылтырды ертіп, көне Хожелідегі Ару үйіне келеміз. Мен бұрындары Нөкіске барарда үстінен өткенде болмаса қала ішін білмейтінмін. Сондықтан да апай туа қыз бен жігіт арасында жүргендей, ойынды айтпай ұғатын тапқыр, пысық осы қараны қасыма ертіп жіберген.

Пысық қара жол бастап зырғып келеді. Көне қаланың қисық-қисық көшесінің бірін айнала беріп маған «тоқта» деген белгі берді. Өзі жылт етіп жоқ болды. Бала бұрылған жеріне жете бергенде, пысық қараның жүріс-тұрысын қызықтап, нағыз барлаушыдай әрекеттеріне таңғалып жүріп, «тұр» деген тұстан өтіп те кетіппін. Ол жайлап жылжып, тышқан аңдыған мысықтай

қоршау есігінен сығалап, ішке кіріп кетті. Көп кешікпей лып етіп сыртқа шығып, есіктен бір қолымен мені, екінші қолымен іштегіні шақырып тұр. Онсыз да қасына келіп қалған мен екі аттап үйге кіріп кеттім. Төргі бөлмеден кішкене бауырын көтеріп шыға келген Ару, кіріп келген мені көріп абыржып, қолындағы баланы есік алдындағы сөре үстіне отырғызып, өзі де отыра кетті.

Мен сенімді барлаушым байқағандай үйде үлкендердің жоғын сезіп, қыз қасына жетіп бардым.

– Аруым, жаным, асылым, жеткенше саған жасыдым, көргенде сені құлпырып, жарқырап жаным тасыдым, – деп сүйіп алуға бейімделдім. Төргі бөлмеден кішкене қызалақ пен сыйдиган қара бала шықты. Жәутендеп қарай қалған көздерден қаймығып, ұстаған қолды босатып алдым. Қыз да ұйқыдан ояңғандай орнынан ұшып тұрып «Қазір апам келеді» деп, төргі үйге кіруге бейімделді. Мен де ере кіруге бет алғанда бір түрлі, ия бір түрлі сүйкімді көзбен жалынғандай қарап, қолымен «болмайды» дегенді білдіріп шегініп барады. Сол бір қимас сәтті, менің барлаушы жылтыр қарамның үздік-үздік шыққан ысқырығы бұзып жіберді. Ойдың қатаң салты бойынша қызбен үлкендер көзінше сөйлесу әдепсіздік болып саналады. Ұрлық қылған адамдай үйден қалай атып шыққанымды білмей де қалдым. Осы көне қалада тұратын Ташкенде бірге оқитын досымның үйіне «Жолсерік» қараны ертіп бардым. Досым Кәрімбай менен бес-алты жас үлкендігі бар қарақалпақ жігіті болатын. Оған, қызбен көрісем де сөйлесе алмаған жағдайымды айтып, біраз кеңесіп шешкеніміз: қызды киноға шақырып, сонда оңаша түнде кездесу болды.

Түстен кейін жылтыр қараны баптап, балмұздақ пен газды суға тойдырып, қыздың кешкі киноға келуін айтуды тапсырып, өзім көше бұрылысында қалдым. Оның ішке кіруінен шығуы тез болып «Үйінде адамдар бар, хат жазып бермесең, сөйлесу қиын» дейді.

– Қағаз, қалам алмай шықтым, хатты қалай жазамын – деп қиналғанда, бала мені жетектеп ала жөнелді. Автовокзал қасындағы почтаға кіргізіп, стол үстіндегі сия, қаламсапты көрсетіп, жеделхат жазатын парақтың артындағы ақ жағын алдыма аударып қойып:

– Ал, жаз. Бар өнеріңді сал. Қыз оқығанда жүрегі солқылдайтын болсын, – деп ыржияды балақай. Мен мына баланың тапқырлығы мен сөзшең болмысын көріп, таңдайымды қағып тұрғанда, ол жылт етіп жоқ болды. Баланың тапсырмасы оңай болмады. «Не жазсам екен?» деп ойланып қалдым:

«Жарқыным, жаным, Аруым,
Өтті ғой әуре қылуың,
Қалай да бүгін хабарлас,
Тартайық ғашық дыруын.

Жан-жүрек асыл көмейді,
Қалайша көзің көрмейді,
Өзіңмен болған минутты,
Ғасырға бергім келмейді!

Кездесуге шық, тосамын», – деп қолқойып, басымды көтергенде, менің ой толқындарымды айна-қатесіз көріп, бақылап сыртта тұрған барлаушы қара ыржия күліп жетіп келді. Қолына хат тиген қара, көзден ғайып болды. Көп күттірмей кеткен жылтырым жақсы хабар әкеліп, «Кешке шығатын болды. «Парктен тос» деді», – деп, мәз болып тұр азамат.

Түн. Бұл шағын қаладағы жазғыз кино жай, қала паркінің ішінде екен. Киноға белет алып, кең паркке сыймай, қақпа алдында ерсілі-қарсылы жүріп, қызды күтудемін. Кино басталуға тақап, менің жолсерік досым қатарлы сіңілісін ертіп, Ару келеді. Пысық қара әлгі қызды қолтықтап алып, киноға кіріп кетті.

Біздер де кино басталысымен ымдасып, сыртқа шықтық. Қол ұстасқан қалпы парктің асфалт төселген орталық жолымен жүріп, жарықтан тасалау бір бәйтеректің түбіне келіп отырдық.

– Ару, ана айды қарашы, қандай әдемі, – деп толықсып толған арудай толық айды нұсқадым. Ол айды жаңа көргендей болып, аузы ашылып қарап тұр. Мен құшақтап ашық еріннен қадала сүйіп алдым. Қыз қарсыласқан жоқ, ай жарығымен жанары жарқ етіп, жалындап маған қиыла қарады. Сөйлесіп, оның от басындағы, менің жанұямдағы адамдар жайлы сұрасып, танысып жатырмыз. Сыпайы сөйлесіп, қимай сүйісіп отырып, бір сағаттың қалай өткенін білмей де қалдық. Сөйтіп, бір жылды күтетін болып,

уәде етісіп отырғанда, жылтыр қара кішкене қызбен қасымызға келіп, сол өткенде түсімде көргендегі ләззәт құшағында отырып оянғандай жағдайда болып, орнымыздан тұрдық.

Оларды үйіне дейін шығарып салып, көзбен өбісіп, қимай кетіп барамын. Түнде автобус жүрмейді, таксидің де жоқ кезі. Біздің үй мен қала арасы жеті-сегіз шақырым жер екен, жаяулатып жүріп келеміз.

Баланы орталықтағы үйіне кіргізіп, ауылға жеткенде түн ортасы болыпты. Анам әлі жатпапты, мені сарғая күтіп отырғаны белгілі жай. «Ананың көңілі – балада, баланың көңлі – далада», қашанда сәл кешіксем болды алаңдап күтіп отырғаны. Сол екі сағаттай отырып алған ләззәтті әсерлерге мас болғандай болып, шаршағанымды да сезбей қиялдап жатып, ұйықтаппын.

8-9 август.

Бұл күндерде Аруды сырттай көргенім болмаса, оңашасын тауып, сөйлесе алмадым. «Қызға сөз ілеспесін» деп, көзге түспей босқа сабылып үйге қайтып жүрдім. «Бұл екі күн аңсарым, арманым болған – «Сағыныш күнім болды» деп атайын.

10-август.

Бұл күнге «Күдік» деп ат қойып, айдар тақпақпын. Себебі, қыз ұшты-күйлі жоғалып кетті. Оны өз үйінен, ағаларының үйлерінен таппай, апайдың барлаушы қарасы қыздың барады-ау деген жерлеріне де барып, хабар болмай шаршаған күн болды. Біздердің таныстығымыздың сүйісу дәрежесіне дейін жеткенінен хабардар болып отырған үлкендердің ойы, көп созбай біздерді үйлендіріп тастау болатын.

Ұшты-күйлі хабарсыз кеткен Аруға «не болды екен» деп салым суға кетіп, ыссы күнде шаң топыраққа батып, апай үйінде отырған едім. Алай бір әңгіменің шетін шығарып, жүрегімді су сепкендей етті.

– Қызға сенім жоқ. Нөкісте бір жігіт сөз салып жүр деп естіген едім. Сол дұзықара қашып кеткен болды, – деп қызды жерден алып, жерге салып даттап жатыр. Апайдың айтқан сөзіне сенейін десем, екеуміздің жақында ғана арамызда болған қимас сүйіс,

байланған серт, олай болады деуге сенгім келмейді. Ойым астанкестең болып, «Апыр-ай, жылқыда өт, құста сүт жоқ» деуші еді, енді «қызда жүрек, уәде, иман жоқ» деп жалғайтын болдым-ау» деп, өткенде оны ұзақ күткен әжесінің үйіне қарай жүріп келемін. Бір үміт сезімі жетелеп төмен қарап келе жатып, басымды көтергенімде, көше бойлап келе жатқан екі қызға көзім түсті. Қыздардың біреуінің үстіндегі маған таныс көкала көйлектісі көзіме оттай басылды. «Сол, екі күн бойы сабылған арманымның өзі» деп көшенің қыздар келе жатқан бетіне өтпек болғанша, олар әжесінің үйіне кіріп те үлгерді. Жартылай ашық қалған қақпа алдынан әрі-бері өтіп, сырттағы сөре үстінде әжесімен әңгімелесіп отырған қыздардың назарына түсуге әрекет еттім. Неде болса тәуекел етіп, ішке кіріп баруға бекініп тұрғанда, апайдың балалар үйінен асырап алған он бестегі соқталдай баласы келе қалды. Қуанғаным сонша, баладан жөн де сұрамай, оған тәптіштеп:

– Сен мына үйге кіріп, есік алдындағы екі қыздан су сұра, содан соң, Ардос деген жігітті іздеп жүргенінді айт, – дедім менің атымды естісе Ару сыртқа шығар деген оймен. Бірақ, баланың үйге кіргенінен шыққаны тез болды.

– Әй, не болды? – деп қасына жетіп барған маған ол иығын бір қозғап,

– «Ардосты білесіңдер ме?» десем, «білмейміз» деп, шығарып жіберді, – дейді, қопыраған бала менің бар құпия жоспарымды тас-талқан етіп. Бұндайға ыңғайлы жылтыр қараның қадірінің өткені-ай. Енді не істесем екен деп ойланып тұрғанда үйден қыздар шығып, автобус аялдамасына қарай бет алды. Ару мен тұрған жаққа бір жалт етіп қарады да, қасындағы қызға еріп кете барды. Мен де жолдың сол қанатына өтіп, арттарынан еріп келемін. Ойым үйден қашықтап аялдамаға жеткенше қуып жету. Олар аялдамаға бұрылар көшеге түскенде тасадан бір аласа бойлы жігіт шыға келіп, Арудың қолынан ұстап сөйлесіп кете барды. Намыс оты санамды шарпып өтіп, қызғанғаным сонша, бақталас жігітті түтіп жердей болып, алдарынан шығуға тырысып келемін. Арудың қасындағы қыз менің қатты келе жатқанымды байқап, жігітке мені нұсқап бірдене айтып жатты. Өлгі жігіт қыздардан бөлініп, екпіндеп келіп қалған маған күлімсірдей амандасып,

колын берді. Мен оған сөз айтпақ болғанша шиқылдап келіп тоқтаған автобуска қыздар мініп жатты. Жігіт қолымды босатпай ұстасқан күйі автобуска бірге міндік. Екі қыз артқы орынға, біздер алдыңғы бос орынға жайғастық.

Кешегі апай айтқан жігіті осы болар деген оймен «Сен кімсің?» дедім, оған ызбарлана тесіле қарап. Ол, сол жайдары қалпынан айрылмай, жүзіне күлкі үйіріліп:

– Мен де өзіңдей Жазықтың жігіті боламын, – деді Арудың қасындағы күлімдеген денелі, әдемі, қызды иегімен нұсқап. Мен, «А, а, Ару...» дегенше болмай, ол «Екі күн бойы Ару Жазықтың үйінде болып, сен туралы айтып, сырластық. Біздер жігітінді көрсет, танысайық деген соң бірге шыққан едік», – дейді күлімкөз болашақ бажам. Өзінің есімі Әмет екенін, ал, Жазық болса Арудың немере апасы екенін мәлімдеді. Біздердің арамыздағы жақын сырластықты білетінін жеткізіп, мендегі барлық күмәнді сөйлткендей болды.

Автобус станса орталығынан шығып, Көне қалаға бағыт алғанда, артқы орындар босап, қыздардың қасына бардық. Мен ірі денелі, кара өңді әдемі қызға бас изеп сәлемдесіп, Арудың қасындағы босаған орынға жайғастым. Оның көзіне тіке қарап, жүзінен өзгеріс іздеп, барлай қарап отырмын. Сол оңаша парктегі кездескенде Ару:

– Ташкен үлкен қала ма? – деп қызыға сұраған.

– Ия, жаным, өте үлкен. Алла бұйыртса, басымыз қосылып, бірге жүрерміз, не қызықты бірге көрерміз. Енді мен сендікпін, сол уәде белгісі болсын, – деп қол сағатымды өзіме қаратып бұрып, Арудың қолындағы қайыс баулы сағатын да ішке қарай аударып тағып бергенмін. Қыздың осы уақыт ішінде өзіме ыстық болған құралайдың көзіндей мөлдір көзі, пісте мұрны, алма мойны, көкала көйлек, аршын төс... барлық денесін аралап келіп, жұмыр білегіне көзім түсті. Өзім аударып қойған сағат сол қалпында екен. Еркімнен тыс өз қолыма қарап, шошып кеттім. Браслетті сағатты қашан аударып қойғанымды білмеймін, тез кері аудардым. Қамаш апайдың кешегі ашу үстінде айтқан сөзінің әсері ме, әлде тасадан қосылған жігіттің оның қолынан ұстап кете барғаны ма, сағатымның кері аударылуына себеп болыпты. Автобустағы

жолаушылардан ұялып, қызбен еркін сөйлесе алмай, тек көзбен өбіп отырмын. Әлгінде ғана қызғанып өлердей болған жағдайым түзеліп, қасындағы қызбен танысу керектігін ұғып, «Ардос» деп қолымды ұсындым. Ол да жаңа танысқан Әмет досым тәрізді жымыып, екі ұрты ойыла күліп: «Жазық» – деді.

Өткендегі сол бір-екі сағаттай оңаша отырыста Арудан Жазық атты немере апасы барын, жақында тұрмысқа шыққалы жүргенін естігенмін. Әмет автобустағы қызының қасындағы босаған орынға жайғасып, Аруды оңаша қалдырды. Мен сол шыдамсыз әдетіме басып оның қолынан ұстамақ болғанда, ол шошына қолын тартып алып, бос орынға жылжып кетті. Сөйткенше болмай автобуста Көне қалаға келіп тоқтады. Жаңа танысқан болашақ бажа екеуміз қала паркінің алдында қалдық. Қыздар Арудың үйіне кетті. Олар келгенше сөзшең Әмет сөйлеп отыр, мен оның сөзін қызыға тындап отырып, уақыттың қалай тез өткенін де білмей қалдым.

Түн. Айнала тастай қараңғы. Киноға кірер қақпа алдындағы жалғыз электр шамының жарығы біздер отырған тақтайдан жасалған отырғышты және оған келер жолды түгел қамтып, киноға келгендерді қарап отырмыз. Бір кезде екі қыздың қасында Салтан атты сіңілісі ере келіп, бесеу болып киноға кірдік. Екі ортаға отырып алған Салтан біздерді сөйлестіретін емес. Өткендегідей Салтанды ұршықтай иіріп бөлек әкететін пысық қараның кәдірі өтіп тұр. Қызға білдірмей ымдасып сыртқа шықсақ та ере шыққан ол біздердің арамызда қиқулап жүгірді де жүрді. Жөнді сөз, ләзатты сүйіс жасай алмай арманда қалдым. Кино бітіп, қыздар үйлеріне кетті. Біздер де соңғы автобуска үлгеріп, ауылға кеттік.

11-август.

Атақты жылтыр қара жылмақай барлаушымды қасыма ертіп, қыз аулына қарай аяндап келемін. Демалыстағы қолы бос еріккен жігітке қызды көру арман болып, «бүгін демалыс күн ғой, үйінде болар» деген оймен түске дейін жалғыз келгенде, қызбен кездесу ретін келтіре алмай кеткен болатынымын. Сондағы тапқан айлам, сол кездердегі дами бастаған өнер, үйлерді қыдырып сүгіретке түсіретін суретші кейпіне кіріп, көзіме қара көзілдірік, басыма

кепкі киіп, фотоаппаратымды ашық мойныма асып алып, қазақшамды бұза сөйлеп:

– Менікі суретші, снимок жасайды, – деп жақында ғана біздің үйге келген кәріс фотографтай есік қағып, қыз үйіне кіріп бардым. Қақылдақ Салтан есік алдындағы сәкіде ойнап отыр екен. Ол мені бірден таныды. Сірә, өткенде мамасы айтқан «Мына қыз бір жігітпен танысқан сияқты, қасынан бір елі қалма, оңаша сөйлеспесін» деген қатаң тапсырмасы есіне түскен Салтан, сол міндетін орындау мақсатында даусын көтере айқайлап:

– Ару үйде жоқ, қазір апама айтамын, – деп орнынан ұшып тұрған соң, еріксіз үйден шығып кете бардым.

Түстен кейін байланысым Сәрсенбайды қасыма ертіп, ыстықта шөл басар газды суға қанғанша суарып алып, ирелеңдеген қисық тар көшемен қыз үйіне қарай тағы жүріп келеміз. Өткендегідей бұрылысқа келгенде мені тоқтатып, әрі қарай өзі лып етіп қыз шарбағынан ішке еніп кетті. Сол кеткеннен мол кетті. Әлде қызды көруге асыққан маған солай көрінді ме, әйтеуір көп күттіріп барып, басы салбырап жетті-ау, ақыры.

– Не болды?

– Болмады.

– Үйінде ме өзі? Не айтты?

– Анадағыдай өлендетіп хат жазып бер, бәлкім, шығар, – деп желкесін қасып ойланып тұр барлаушы досым. Бұрынғы тәсілмен хат та жазылды. Бірақ, оған шығар қыз болмады. Сөйлесуге келе алмаған қызға ашуым келіп, не де болса үйіне кіруге беттеген мені тоқтатқан барлаушым, қызды қорғаштап:

– Үйінде шешесі бар, қызды қорып, шығармай отыр. Кірме, сөз естіп, сағың сынады, – деп алдымды кес-кестеді. Біздің келгеніміз сезген анасы есік алдына алаша төсеп отырып алды. Сөз еріп, өсекке ілігуден қорыққан қыздың жағдайын түсінсем де, оның бір сылтау тауып шыға алмаған дәрменсіздігіне налып, ақыры кете бардым.

Үйге келген соң өкпе-назымды қағазға түсіріп, хат жаздым. Қарақалпақстандағы қазақтарда әйелді ерден төмен тұтып, бетін бүркеп үйден шығармай ұстайтын Азия елінің тәрбиесінің әсері еніп, қыз баланы өте бұйығы еткен жағдайларына, тіпті қыздың

өзі көрмеген жігітке еріксіз сатылып кеткен дәрменсіздігіне қатты қынжылып жүрген болатынмын. Ол менің Жамбылдан көшіп келген алғашқы жылдары болған оқиғаны еріксіз есіме түсірді.

Өмір де, салт та жаңаша,
Заманым қандай тамаша.
Шомылып нұрға бөленіп,
Сүрейік өмір жаңаша.

Жаңартып түрін өмірдің,
Гүлдеткен гүлін өңірдің
Бауырмал дос қып адамды,
Кетірген кірін көңілдің.

Теңсіздік жоқ, зорлау жоқ,
Біреуді біреу қорлау жоқ.
Әділ заман заңдарын
Кейбіреуде ойлау жоқ.

Осындай заман-заманда
Білмеген құның жаманда.
Малға ұқсап кетіп сатылып,
Сатып та алған адам ба?

Көріп жүрміз талайды,
Өмірге селқос қарайды.
Өздері көрмей бір-бірін
Ата-ана көріп қалайды.
Арайлы таңды білмейтін,
Асылды таңдап көрмейтін
Ескіге жастар ермелік
Жақсылық жеміс бермейтін.

Заңынды бұзба, ей, достар,
Сәніңді бұзба, ей, достар,
Қол ұстасып салатын,
Әніңді бұзба, ей, достар! – деп, 1961 жылы Шауқы

атты досымның қалыңдығын өзі көрмей үйленгеніне таңғалып жазған шумақтарым еді бұл. Ол жасым он төртке толар-толмастан комсомолға өтіп, мектепте алғашқы комсомол хатшысы болып қалыптасқан кеңес тәрбиесінің әсері болар. Ал, енді, осы елге келгелі бес жылдай болып көргенім, Қазақстандағы халықтарға қарағанда бұл елде орыстану әдеттерінің әлі жете қоймағаны, әдет-ғұрыптардың таза сақталғаны қызықтырып, мен де осы үлгілердің жақсы жақтарын мойындап, бойыма сіңіре бастағанмын. Ташкендегі кейбір көкірегін, иығын ашып, орыстанған қыздарға жиіркене қарап, санасы жоқтығына жаным ашитын. Әр елдің қаймағы бұзылмаған әдет-ғұрыптарының да жақсы-жаманы болады. Өркениеттен, мәдениеттен қалып қоймай, өсіп дамыса, табиғи қазақ қыздарына тән еркін болып, Азия халықтарының әсерінен арылса ғой, шіркін. Тағдырдың өзі табыстырған, бір көргеннен-ақ көңілім құлаған қызға сөз ілестіріп, сағын сындырудан қорқып, ашық кездесе алмай жүрген жайым ғой бұл. Бұйығы бұл елдегі туыстарға да өз жұртының еркін, озық, қазақи мәдениеті жетіп, қуантар шақ болғай деп, қиялдап жатып ұйқыға кеттім.

12 август. Тұтқында

Бұл күн менің өмірімдегі бір айта каларлық күндердің бірі болды. Сағат ондардың шамасында Көнеқаланың автобус аялдамасынан түсіп, өзіме белгілі жолмен аяңдап келе жатқан болатынмын.

– Адыраңдап қайда кетіп барасың? – деген артымнан шыққан әйел даусына жалт қарап, Қамаш апай мен қасына ерген қыз жеңгесін көрдім.

– Сәлеметсіздер ме? Аруға хат...

– Қайта бер үйіне. Ару жоқ. Үйіне қонақтар барады, дайындал, – деді сөзге араласқан қыз жеңгесі. Өздері аялдамаға келген таксиге қарай жүріп бара жатты.

Автобуска мініп, қайтып келемін. Ойым санға бөлінді. «Сонда қонағы кімдер? Аруды алып бармақ па екен? Бірақ, оған ол көне қоймас» деген ойымнан арыла алмай, автобустан түскеннен кейін темір жолды жағалап төте жолмен үйге жақындай бергенде,

мана қыз аулында көрген такси біздің үйге келіп, қайтып барады екен. «Бұлар таксимен келген болды» деп ойлап үйге кірсем, Ару, Жазық, апай және жеңгесі, жылтыр қара да үйде отыр. Ет комбинатында істейтін әкем де жұмысынан сұранып келген. Қазан асылып, шай қойылып дегендей, қонақ күту шаралары жасалып, абыр-сабыр болып жатыр. Мені көрген Ару жалт етіп бір қарап, ішкі бөлмеге кіріп кетті. Шағын ауылда хабар тез таралып, Күнсұлу қарындасым да келіп, Жазық пен қыздар Арудың қасына кетті. Үлкендер отырған ауызғы үлкен бөлмедегі қарттармен, қонақтармен сәлемдесіп болған соң мен де жастар жағына ығыстым. Ташкенде түскен суреттерімді, альбомымды көрсетіп, әңгімелесіп отырдық. Апай мен қыз жеңгесі, сірә, табанды бір шешіммен келген болса керек, үлкендермен кеңсе келіп, сол кездегі «қыз қашты» салтымен біздің үйге Аруды қалдырып кетпек ойлары болады. Біздер жаққа апай кіріп, маған «Сені үлкендер күтіп отыр, соларға бар» деп, өздері Аруды ортаға алып, сөйлесіп жатты. Мен кіргенде ақсақалдар шай батасын жасап, дастарханды жинастыра бастаған анам, қарттарға қарсы бос орынды нұсқап:

– Аталарыңның саған айтар сөзі бар, – деп дастарханды алып шығып кетті. Әулетіміздің үлкен қарты Нұрғатаз әкей:

– Талабын оң болсын, балам, батыр ағамның аруағы қолдап, жар болсын. Құрған отауларың бақытты отау болсын, – деп батасын беріп, бетін сипады. Бұл сөзге таңғалып отырған маған қарап:

– Нұрғали, өзің түсіндір балаға, – деп, қасындағы әулеттің биі, шоқша сақалды інісіне иек қақты.

– Ардосжан, білеміз оқуыңның барын, сенің әлі бұл мәселеге дайын емеспін дейтініңді. Бірақ, біздер бәрін талқылап, бір шешімге келдік. Батыр әулетіндегі баланың үлкені өзіңсің. Әке-шешеннің, қартайған біздердің арманымыз – Алдаберген ағамыздың ұрпағын көру. Түскелі отырған келін де біздердің бұрыннан да құда-жекжатты болған, белгілі текті тұқым, – деп жатыр. Жақында ғана маған Әбен әжейдің айтқан сөздерін естіп отырғандай болып, ойым Арумен болған таныстық, әдемі көз, тәтті сүйіс көз алдыма келіп, балбырап отырғанда:

– Сонымен, не айтасың? Аталарың күтіп отыр, – дегенде ғана ұйқыдан ояңғандай болып, басымды көтергенде, үйдегі барлық жанның назары маған ауғанын көріп сасқалақтап:

– Дұрыс қой, бірақ қыз не айтады?

– Оны Қамаш апай айтады, біз сенің келісіміңді күттік, – дегенше болмай апай да ішкі бөлмеден күлімдеп шыға келіп:

– Қыз келісімін берді. Апа, құтты болсын! Әке-шешесіне кіріп, келісімін алайық, – деді. Апай бәрін ойластырып қойған болды. Манағы мініп келген таксиі бір айналып келіп, үй алдында тұр екен. Соған мініп, апай мен әке-шешем қыз үйіне кетті. Мен орнымнан тұрып, ішкі бөлмеге кірсем, Ару төмен қарап мұңайып отыр. Оқиғаның бұлай тез болғанына есеңгіреп тұрған, тек мен ғана емес қыз жағдайы одан да күрделі екенін сезіп, жүрегім езіліп, қыз жанына жетіп барып қолынан ұстадым. Бетіне қарағанда көз жасын көріп, менің де көзім жасаурап:

– Ару, сенін күйіңді жақсы түсініп отырмын. Аз күнде мені әлі толық білмей, бұндай қадамға келу оңай емес. Менің күйім де сондай, бірақ, білерім біреу-ақ – жүрек қалауы, тағдырымның өзіңмен бірге екенін сезіну ғана. Менің жастайымнан алған тәрбием мен ұстанымым, адалдық, әділдік, шын досқа деген беріктік, аманатқа қиянат етпейтін, берген серттен таймас табанды қасиеттерім, егер, сенсең сеніміңді ақтайды деп білемін. Жаным, маған, қарашы өзіңмен табысқан осы он күн маған он жылдан да қымбат. Адамның бар болмысы көзінен көрініп тұрады, «жаным – арымның садағасы» деген адалдығым, аузымды ашсам көмейімнен көрініп тұрған жоқ па? Сенің де көзіңнен сондай иман нұрын көріп, жүрегім жалындаған жоқ па? Қорықпа, уайымдама, біздерді тағдырдың өзі табыстырған тәрізді. Мен қашанда қасында боламын, – деп, елжірей қарап, қыз жүзінің арайланып маған қараған нұрлы көзінен «Сенемін, сүйемін» дегенді ұғып, құшағыма қыстым.

– Ағам мен апам не айтады, олар қарсы болса ше?

– Бұрыннан жекжаттығымыз бар, қарсы бола қоймас.

– Сонда да?

– Онда айнымас екі жүрек қана шешеді. Ару, мен ешқашан да өз шешіміме өкінбеймін.

Қыздың мазасызданып отырған жүрегіндегі сезікті терең

ойларынан сейілту үшін, «Ару өзіңмен қоштасарда беріп кетермін деген оймен станциядағы универмагтің әшекей сататын бөлімінен көзіме оттай басылған мына қызыл брошкені сатып алған болатынмын. Мен оқуға кеткенде есіне түсірер белгі болсын», – деп омырауына әшекейімді тағып бердім. Әкемнің әрқашанда сырттан үйге кірерде қақырынып, белгі беріп кіретін әдеті барды. Сырттан жөткерініп дауыстай келген әкемнің даусын естіп, сыртқа жүгіре шықтым.

– Бардық. Хабарды жеткізіп, алдарынан өттік. «Заман солардікі, бірін-бірі ұнатса жасай бер тойынды» деді анасы. Әкесі де «Бұл не еткенің, апа? Қызым әлі жас қой» деп көзіне жас алып, біраз отырып барып, рұқсатын беріпті.

Дереу мал сойылып, ауыл ақсақалдары, көршілер, ағайындар шақырылып, кеңес той басталып та кетті. Қайта жиналған жастар төргі бөлмедегі Арудың қасында болып, үлкендер жағы той күнін белгілеп, тойға шақыртушы дайындап, той қамына кірісіп жатты. Ет желініп, той мәселелері шешіліп, қарттар тараса бастаған тұста, сырттан:

– Милиция! Милиция келді! – деген суық хабар жетіп, шалқып отырған іштегі жастар дүр сілкіндік. Сөйткенше болмай, біздер отырған бөлменің есігін жұлқа ашып, ішке екі милиция кіріп келді. Бірі капитан шеніндегі аққұба ашаңдау кісі, ал екіншісі бұжыр бет алпамсадай ірі денелі милиция сержанты. Дауыл соққандай болып келген бұжыр бет:

– Ару қайсыларың, шық сыртқа, – деп гүр ете қалды. Абыржып өре тұрған жастар ішінен төмен қарап, жыламсырап Ару шығып бара жатты. Мен де тез есімді жиып, сыртқа жүгіре шықсам, әлгі бұжыр бет ГАЗ-62 милиция мәшинесіне Аруды итермелеп мінгізіп жатты. Өзімнің заңнан хабары бар азамат екендігімді сездіріп:

– Бұларың қалай, үйіме баса-көктей кіріп келіп, қонағымды тұтқындап алып кететіндей заңды құжаттарың бар ма? Ордерің болса, көрсет! – деп, қыздың қолынан тартып, машинадан түсіріп алдым. Сөзге капитан шеніндегі аққұба милиция араласып, сол кезде бізге қарай өңмеңдеп жетіп келген бұжыр бетті тоқтатып: – Сенікі дұрыс, інішек, біз түсіндіруіміз керек еді. Бізге қыз ағасынан «Балиғатқа толмаған жас қызды алып қашты» деген

арыз түсті, сондықтан да сақтық жасап, қызды алып кетуге тура келеді. Сөйлесіп, анықтаған соң жібереміз, – деп жылы шырай танытты.

– Онда мен де барамын, сөйлесер болсаңдар менімен де сөйлесу керек қой, – деп машинаға мініп алдым. Олар алғы орында, біз екеуміз артта қол ұстасып қатар отырдық. Қыз терең ойда. Мен де оған не айтарымды білмей, істің насырға шапқанын сезіп, Арудың ойлап отырғаны, сірә, ауыл адамдарының ертең-ақ: «Бәленшенің қызы қашып кетіпті, оны ағасы қайтарып алдырыпты» деген сөздің тарап, оның «қайтқан қыз, есік көрген» деген өсек сөзі болар. Ол енді достарының, ауылдастарының, ағайын-тумаларының бетіне қалай қарайды? Мен де әке-шешемнің аңсаған арманы, қарттардың да ойлары бір жерден шығып, апай мен қыз жеңгесінің ұйымдастырған мына істеріне қалай берілдім? Қызбен екеуміздің уәдеміз бір жыл күту еді ғой. Өлде менің де жар сүйеге деген құштарлығым артып, Арудың жанарынан жалын алған ғашықтық сезіммен одан айрылып қалардай асыққаным ба? Жағдайды саралай келіп, «Кәмелетке толмаған қызды алып қашқан» деген айып тағылып, заң алдында жауап беруге тура келер. Шынын айтсам қыздың жасын да сұрамаппын, фамилиясын да білмейді екенмін. Алғашқы кездескен күні оның түр-тұлғасына қарап, жігіт көруге келген бойжеткен санап, мән бермей отырғанда жоғарыда айтқандай, оқиғаның одан әрі қарай өрбіп, айнадан өзім аңсап келген, мөлдіреген бейкүнә қыз көзінің жалт етіп маған қарағанда, жүрегім дір етіп, сол жанар ұшқынынан тұтанған махаббат сезімдерім, өзімді баладай етіп жіберген екен-ау.

Бұжыр бет милиция айдаған машина темір жолдың арғы бетіндегі осы жердің халқы түгелге жуық апта сайын шаруасы болсын-болмасын қалмай баратын базарға қарай жүріп келеді. Мен бұрын байқамаған бір қоршаулы қақпа алдына келіп тоқтап, машина сигналын баж еткізіп басып-басып қалды. Қақпа ашылып, біздер ішке кірдік. Ақ китілді милиция машинадан түсіп, қақпаның сол канатындағы есікке кіріп кетті. Бұжыр бет те жерге түсіп, машинаны айналып келіп, қыз отырған есікті жұлқа ашып: «Неғып отырсың мелшиіп, түс, тез машинадан» деп, Арудың білегінен тартып сүйрелей жөнелді. Машинадан атып шығып, екі

аттап қасына жетіп, бұжырбетің қолын қағып жіберіп, қыз білегін босатып алдым. Екі көзі қанталап, одыраңдаған бұжырбет маған қарай төніп келеді. «Келсең – кел, бәлем» деп мектепте жүргенде үйренген бокс тәсілін жасап тұра қалдым. «Қара күші болғанмен амал-тәсілі жоқ болар, ол мені ұстаймын дегенше бір-екі соққы берсем сабасына түсер» деген оймен, рингте тұрғандай билей бастадым. Сол кезде іштен ақ китілді милиционер шыға келіп, «Тоқтат, сержант, машинаңа бар» деп ақырып, әлі қолымды төмен түсірмей тұрған маған жақындап:

– Інішек, кешір, ол оспадар жазасын алады, жүріңдер ішке кірелік, капитан күтіп отыр, – деді күлімдеп. Біздер кіргенде тар коридордың оң жағындағы шарбақпен қоршалған ашық бөлмеде капитан шеніндегі милиция орнынан тұрып, екеумізді қасына шақырды. Бізді ертіп келген милицияға Аруды келесі бөлмеге кіргізіп, одан түсінік алуды тапсырды.

– Естуімше Ташкентте оқиды екенсің, сауатың бар азаматсың ғой, мына қағазға толық аты-жөніңді, қызды қалай алып қашқаныңды, не істедің, бәрін-бәрін жаз, – деп, сұраулы кейіппен күлімдей қарады. «Шаш ал десе, бас алар» мына шіркіндер қайда бұрып барады. Қойған сұрақтың қылмыстық бағытқа апара жатқанын аңғарып, ыршып түстім.

– Алып қашқаны қалай? – Сол кезде ішке кірген ызалы бұжыр бет гүрілдеп:

– Онда қыз сені алып қашқан болар?

Келесі бөлмедегі ақ китілді аға лейтенант жылаған Аруды ертіп келіп:

– Жарытып ештеңе айтпады, хаттаманың мына жеріне келгенде үнсіз қалды. Жылайды, – деп, толтырған қағазын бастығының алдына тастады. Мен тез көз жүгіртіп оқып үлгердім. «...Өзіме көптен таныс ұнатқан жігітім», – деп тоқтаған екен.

– Фамилиясын айт десем – айтпайды. «Ардос, Ардос» деп, әрі қарай жылап қырсығып отыр. «Милицияның іздегені бәле болады, болмағанды болғызып, айтпағаныңды айтты дегізеді» дегенді бұрындары көп естігенмін. Енді міне өз басымнан өткеріп отырмын. Қағазды алып бұрышқа қойылған столға жайғасып ойланып отырмын. Не деп жазамын әлгі сұрақтарға. Қызды алып

қашу – қылмыс, ал, алып келген десем, жазықсыз Қамаш апа мен қыз жеңгесі жауапты болады. Жымысқы күлкінің астарындағы «не істедің?» деген екінші сұраққа адамдық арым мен адал ниетімнің жемісі болар, неке қиылмай ондай әрекетке бару ойымызда болған жоқ. Бірінші мәселемен біраз бас қатырып отырып, ақыры жол тапқандай болдым. «Мен де өзіме көптен таныс Ару, Ару...» дей келе әрі қарай, оның фамилиясын жаза алмадым. Содан «Қорғанудың амалы, бұрын шабуылдау» қағидасымен: «Ескі көзқарастан қашан арылар екенбіз, заман жанарды, жастар бір-бірімен етене жақын танысу үшін қонаққа келеді. Қызды сатып, сүймеген жанға телитін ескі көзқарастағы ағасының әрекетін түсінетін азамат бар ма?» деген ойларымды өлең шумақтарымен жазып бердім. Капитан жазғанымды алып оқып шығып, «Қара сөзбен қайта жаз» деп, тағы бір парақ қағазын ұсынды.

– «Өлең сөздің патшасы» деген Абай атам, – деп, мен де қырсығып:

– Қайта жазбаймын, – дедім. Ақ китілді ағай да жазғанымды қарап шығып:

– Бас жағы дұрыс жазылған ғой, тек бұл сөздерді «өз қолыммен жаздым» деп қолын қойсын, – деді маған іштарта күлімдеп. Капитан «бізде бұрын-соңды бұндай түсініктеме болған емес, мейлі үлкен бастық оқысын, егер іс қозғалар болса, жазбай қайда барар дейсің» деген оймен орнынан тұрып, менің жазбамды көмекшісіне ұсынып жатып: – Мен қойған екінші сауалдың жауабын да қосып жаздыр, әлгі қыздан да сол сауалдан жауап ал, – деп бұйрық етіп, бөлмеден шығып кетті. Ақ китілді ағай біздерге күлімдей келіп:

– Жастық шақта бәрі де болады, сендерді бір-біріннен айырмай-ақ қояйын. Бөлме іші ыссы, ертең бәрі де шешіледі, аулада бірге болыңдар, – деп біздерді аулаға шығарды.

Адам бойынан биік етіп кірпіштен қаланған қоршау үстінде тікенек сым тартылған. Абақтыда бұндай сымдарға қосымша тоқ өткізіп қояды дейді білгендер. Биіктігі екі метрден асатын темір қақпаның сол қапталында бөлек-бөлек есігі бар бес бөлме орналасқан. Ал, оң жағындағы бөлмелер кеңсе, қойма болса керек. Есігі аулаға қарай ашылатын соңғы екі бөлменің алдында

ұзын сымға байланған нән ит жатыр. Ақ китілді ағай бізді аулаға әкеліп: «Қойма жаққа бармандар, ит жарып тастайды», – деп ескерткен болатын. Аула ішінде, біздерді осында алып келе жатқанда, темір жол өткелі түбінде қауын-қарбыз сатып отырған бір бала жігіттің машинасын көріп тоқтаған милициялар, оның құжатын тексеріп, бір шикілік тапты ма, «Өзімнің бақшамдікі, үйленбекші едім, соған қаражат болсын деген оймен әкелген едім» дегеніне сенбей, бұжырбет қауын-қарбызын машинаға қайта тиетіп алып келген. Машина жүргізушісі мен жігітті ертеңге дейін ауылсоветтен керекті анықтама құжаттарды әкелуге босатып жіберген. Ауланың төр жағына осындайда қолға түскен болар, бір машина тақтай шашылып жатыр. Үнсіз мұнайған Аруды қолынан ұстап қасында еріп келемін. Оған не айтарымды білмей, менде ой үстіндемін. Бұрын бұндайды кім көрген. Тергеліп көрмеген жас қызға да оңай емес болар деп ойлап келе жатқанда үнсіздікті бірінші болып бұзған қыз: – Ертең не айтайын? – деді. Оның мына жағдайдан жол табар деген үмітпен маған қарағанын сезсем де, капелімде не айтайын, оған не дерімді білмей иығымды қозғадым. Ол қайтадан мұңға батып, уәйімдей бастады. Оның жүзінен «Ертең-ақ бұл оқиға елдің бәріне жайылады, жұрт бетіне қалай қараймын? Неге көндім, неге асықтым? Абыройдан айрылған, есік көрген қыз атанамын ғой. Жігіттің несі кетеді, ертен бәрін ұмытып оқуына барар. Оның енді мұнымен қайта кездеспеуі де мүмкін ғой. Сонда қалай өмір сүремін?» деген сұраулар мазалап келе жатқаны білінеді.

– Аружан, мұнайма. Бәрі де ертең бітеді. Ашумен еткен іске ағаң да ойға келіп, арызын қайтып алар.

– Сенің нең кетеді, барлық абыройсыздық маған қалады ғой.

– Жоқ, жаным, олай деме, не көрсек те бірге көреміз, – дедім қыздың сөзі қамшымен салып өткендей, ыршып түсіп.

Атшаптырым кең аула ішінен жайғасып отырар ыңғайлы жер іздеп тапқаным әлгі шашылған тақтай үйіндісі болды.

– Қамықпа, жаным, жайғасып алып кеңесейік, – деп, тақтайлардан биіктігі тізеден келер сөре жасап, қызды қасыма отырғыздым. Ол үнсіз төмен қарап бүрісіп отыр. Ойыма, институтта бірге оқитын достарыммен әр өткен пәннен өзімізше

бір түйін жасап жататын әдетіміз бар еді. Бірде математиканы тереңдеп оқыту кезінде сабақ бітіп, жатақхана бөлмесіне келген соң, ақынжанды Қабулов Қосай атты досым:

–Кәне, жігіттер, махаббаттың формуласын жасайық. Махаббат дегеніміз не? – деген сауал тастағанда, жігіттер оған мән бермей «Сен-ақ осы қай-қайдағыны шығарады да жүреді екенсің, әр ұғымға формула шығарсақ, адамша сөйлесуден қалармыз» деп, күлген де қойған. Мен «махаббат деген не?» деген сауалға, өз басымнан өтпеген бұл ұғымға, оқыған кітаптардағы кейіпкерлердің жан сезімдерін топшылап, өзімше талпынғаным бар болатын. «Махаббат дегеніміз – екі адамның бірін-бірі сүйуі, ұнатуы» деп бастап, «ынтық болу, ғашықтық» деген ұғымдарды қосып, махаббаттың жауабын тапқандай болғанмын. Эпостық шығармалардағы ғашық болған жандардың жанқиярлық көзсіз сезімдерін саралай келіп, бір жақты жауапсыз махаббатқа душар болған ғаріп жанның зарын көріп, бұл ұғымдар да махаббат формуласын құра алмасына көзім жетіп, «махаббаттың дәмін татар күн туса көрермін» деп қоя салғанмын. Міне, енді бұдан тап екі апта бұрын жарқ еткен жанардан тұтанған махаббат оты шарпып, аяғы мынандай жағдайда отырмыз. Тұнжырап төмен қарап қалың ойда отырған қызға қарап отырмын. Оның маған деген жан сезімдері, мендегі сезіммен тоғыса ма, жоқ па? Бірақ, оны сезер менде хәл жоқ. Отқа түсер көбелектей ынтық сезімдерім ғашықтық деңгейге жетіп, ештеңеден тайынар жағдайда емеспін. Ал, оның сезімі қай деңгейде екен, тек ұнату шеңберінен өрістей алмаған сезімдер болса ше? «Тас түскен жеріне ауыр» дегендей, ертеңгі күнді ойлап ой арпалысында отырған қызды аяп, оның жағдайын ұғына бастадым. Тізесіндегі екі қолын уысыма қысып, тіке қарап:

– Ару, бірінші кездескенде-ақ айтқанмын, «Жаным – арымның садағасы» деп. Сен еш уәйімдеме. Мен кездескен талай қыздардың бірінен ұялып, бірінен сескеніп, сөз айтуға батылым жетпей жүргенде, бір тылсым күш сенің жанарыңнан мен іздеген, тіпті беймәлім жан сезіміне тап болып, тағдыр қосар бұл жайды өзіңе қалай жеткізгенімді білмей де қалғанмын. Сондағы «Сүйдім ғой сені, сен де сүй мені» деген сезімді айтып, сенің балбырап отырып,

бас изеп берген жауабың мен бейкүнә нәркез сәби жанарың, маған «болашақ өмірді бірге өткізер жарым бол» деген сөзді айтқызыған болатын. Сол айтқаным, айтқан, жаным. Сөзге тұрмас, антты аттағыш жандардан табиғатым о бастан бөлек. Махаббат деген ұғым – адалдық пен пәк сезімге, берік сенімге ұяласа керек-ті. Мендегі өзіңе деген сенімім милицияға «Өзім сүйетін» деп жазған сөзіңді оқып үлгеріп, не жазарға сөз таппай отырған менің де жүрегіме сенім нұрын сеуіп, «Мен де көптен сүйетін Аруым» деп бастап өлең шумақтарын қосып түсініктеме жаздым.

– Біздің өміріміз осылай басталғаны ма? – деп, жыламсырай қараған қыз жанарындағы жасты көрдім. «Ия, осылай басталған өмірден, махаббаттан туындайтын адалдық, шынайы достық, адамдықтың асқар биігі – махаббаттың құштар сезіміне жетер қимастық, табанды айнымас жанкешті сезімгерге жол ашылар шақ басталады. Сын сәтте тайқып шығар айнымалы жүрек кімге керек? Одан келешекте қандай опа таппақсың? Шын сүйсе табанды болып, жақсы-жаманды бірге көріп бөлісер жан серігім болсын» деген ойлар көмейіме келіп:

– Ару, сенің мені, қаншалықты сүйетіндігіңді осы жерден білгім келеді. Егер, шын сүймей, өз қалауың болмай, үлкендердің сөзінің әсерімен маған қосылмақ ойың болған болса, сен үшін бірер жыл абақтыға отыруға дайынмын, – дегенде, өзім сүйген нәркес көзден домалап түскен жасты көріп, жүрегім «шым» етіп сыздап кетті. «Сүймесен» деген сөздің оған қандай ауыр соққанын сезіп, жанын жаралағаныма өкіндім. Бұл өзім айтқан «махаббат тұғыры – сенім» деген байламыма күдікпен қарап, оның киелі сезімін бағаламаған ағаттығымды сейілтер сөз таппай, қиналған түріме зер сала қараған қыз, көзінің жасын саусақ сыртымен сүртіп тастап, тіктеліп отырды. Бір күнде-ақ есейген қыздың жан сезімін аңғарып, ойсыз сөз айтпауға бекіндім.

– Қамықпа, жаным, бүгін ештеңе ойламай, мына қадір түнді бірге өткізейік, мүмкін ертең бәрі дұрыс шешілер, – деп жанары жадырап маған қиыла қарап отырған қызды құшағыма алдым.

Орнымыздан тұрып, аула ішін аралап келе жатып, қауын тиеген машина жақын келдік.

– Ару, мына қауыннан біреуін алып берейін, – деп, шұғыл

қимылмен машинаға одан әрі жақындай бергенімде:

– Жоқ, болмайды. Бүлінгеннен бүлдіргі алма деген. Олар да біз тәрізді өмір жолын бастамақ болған жандар ғой, – деп, түндегі жас жігіттің «Үйленбекші едім, соған әкелген өзімнің бақшамдікі» деген сөздерін тыңдап үлгерген қызға таңырқай қарап, жүрегім елжіреді.

– Жарайды, жаным, онда тақтай үстіне отырып, өткендегі паркте шарлаған армандарға қайта оралайық, – деп, қолтықтап әкеліп, өзіміз жасаған сөреге отырғыздым. Бірақ, арманға сапар шеге алмай, қайта-қайта бүгінгі жағдай ойдан кетпей қойды.

– Ару, мен милицияға берген түсініктемеде Жазық пен Қамаш апайдың, Сүйріктердің есімдерін атаған жоқпын, сен де оларды қоспағаның дұрыс болады-ау деймін. Себебі, олар аталса, сұрақ көбейіп, іс ұзаққа созылары анық, ағайын арасы да араздасады.

– Мен әлі ештеңе жазған жоқпын. Сенің фамилияңды сұрады, оны білмейді екенмін.

– Мен де, – дедім күліп, – сенің айтқан «Көптен сүйетін жігітім» дегенді көзім шалып қалды. Содан «көптен іздеп жүріп, сүйген сүйіктім», – деп жазып бердім. Шындығы да солай ғой. Мен үшін сенімен танысқан, әр күнім ғасырға тең бақытты сәттер. Кешір, жаным, әлгі абайсызда айтқан сөздерім «Егер екі талай күн туып, тартыс-керіс туындап, ағайындар арасы ажырап жағдайлар болса, мен оқыған нағыз ғашық жандардың ғана қолынан келер табанды болып күресе алар ма екен?» деген оймен айтылған сөз еді ғой. Сен сүйетіндігіңді айтып та, жазып та бердің. Сенемін! Сен де сен, жаным, мендегі берік махаббатқа. Сөйтіп өз фамилиямды айтып, оның Оспанова екенін білдім.

13 август. Таң атты. Ия, қызбен ұйқысыз аттырған алғашқы таң. Милиция бөлмесінің аулаға шығар есігінен сыртқа шыққан алғашқы адам, біздің ақ китілді періштеміз болды. Ол торға түскен торғайдай болып бұрышта отырған бізге келіп күлімсірей:

– Кәдір түнді күзетіп, бақыт таңын аттырдыңдар ма? Еш уайымдамандар. Жастық шақта қиын да қызық кезеңдер кездеседі, тек махаббаттарың берік, шынайы болса, сендерді ешкім айыра алмайды, – деген ақылын айтып, жігерлендіріп, қайта ішке кіріп кетті. Аула ішіндегі темір есікті бөлмелер он бес

сөткеге қамалғандар жататын орын болса керек. Бізге таныс ірі денелі бұжыр бет милиция қақпаның оң жағындағы күзетшілер бөлмесінен шығып, апандай аузын ашып, есінеп, керілді. Белдігіне ілінген бір бума кілттерді алып, темір есікті бөлмелердің есігін ашып, сақал, шашы өскен, қарақожалақ, беттері ісінген адамдарды сыртқа шығара бастады. Оларды қойдай иіріп, жұлқылап, балағаттап, бұрыштан-бұрышқа куалап жүрген дөкір бұжыр бет: «Су әкел, шай қой!», – деген бұйрықтарын беріп жүр. Милиция қызметкерлерін оқыған, заңды біліп қадірлейтін парасатты, мәдениетті санап келген маған. мына албасты қылықты милиция басқа көзқарас тудырып, жиіркендірді. Ақ китілді капитан мен мына старшина поғонындағы дөрекіні салыстырып болмайды. «Шаш ал десе бас алған» шала сауатты кеңес өкіметінің алғашқы қызыл жағалыларын оқығанмын. Ал, енді, мынадай кемелденген социалистік кезеңде бұл тәрізді жабайы милиция қызметкері болады дегенге, өзім көрмесем сенбес те едім. Бір кезде ол екі көзі құтырған иттің көзіндей болып қанталаған көздерін алартып, бүрісіп бұрышта отырған бізге келіп:

- Аһ, сені қашан соттайды, а? – деп үріп тұр. Амалым қанша, үндемедім. Аруды ішке шақырып алып кетті. Не дейді? Мен де оған жарытып ешқандай кеңес бере де алмадым. Ұзақ тергеді. Оны ойлап тақтайға жантайып отырып, ұйықтап кетіппін.

– Мына жігіт Ташкенде оқиды екен. Ол осы оқымаған қызды не қылады екен. Өз теңін таппай ма, бүйтіп шатылғанша? – деген күнкіл сөздер құлағымды жарып өтті. Орнымнан ұшып тұрып, ежірейе қарағанда, маған жанашыр болып көруге келген екі милиция қызметкері ығысып, кеңсеге кіріп кетті. Мен есікке жақындап барып, сырттан милицияға кірер есік алдында иығы түсіп төмен қарап отырған әкемді көрдім. Қызылшырайлы әкемнің бір күнде мүжіліп, құп-қу болған түрін, әрқашан шалқайып жадырап жүретін шешемнің бұрышта бүгіліп отырғанын көріп, денем діріл қағып, жылап жібере жаздадым. Екі аттап қастарына барып қалғанда, қайдан тап болғанын білмедім бұжыр бет жетіп келіп, алдымды кес-кестеп:

– Болмайды. Ешкіммен кездесуші болма, сені шақырған ешкім

жоқ. Бар, орныңа, – деп мені ығыстырып аула есігінен шығарып жіберіп, есікті жауып алды. Жан дүнием қираған көпірдей тас-талқан болып, шашылып қалдым. Әке-шешемнің мен дегенде жанын қоярға жер таппай бір күнде-ақ жүнжіп, күйреген түрі анау. Істің мен ойлағандай жеңіл болмағаны ғой. «Ойнақтаған от басар» деген осы ма? Сонда маған қызды алып қашты деген айып тағатын ойлары бар ма? Қыздың ағасы келісімге келмеген болды. Беделін салып соттатпақ ойы болғаны ғой онда. Жарты күн тордағы мені ойлап, өліп кетудің аз-ақ алдында тұрған әке-шешемнің түрлерін көру қандай азап. Оқиғаның бұлай боларын кім ойлаған. Қайтадан тақтай үстінде отырып, шешем айтып отыратын әңгімелер ойыма оралды.

...Ардостың әке-шешесінің туып өскен жері Ақтөбенің Доңызтауы мен Маңғыстаудың Қаратауы аралығындағы кеңбайтақ өлке. Табынның Қарақойлысы мен Адайдың Мұңал тайпаларының ұрпақтары бірге көшіп-қонып жүріп, «төскейде малы, төсекте бастары қосылған» құда-жекжатты болған адамдар. Нағашылы-жиенді, құда-жекжатты бұл екі тайпа ұрпақтары жерге, елге төнген жауға бірге аттанып, арын бірге арласқан. Маңғыстаудың жері үшін түрікпенмен жауласқан кезде табынның батыры, Ардостың алтыншы атасы Тәпіке батыр елге шапқан түрікпен қолымен шайқасады. Қақтығыста жеңілген түрікпендерді қуып келе жатқан Тәпіке батырдың қолы қазіргі Тұрыш аулына елу шақырымдай аралықтағы Матай құмының қиылысы, Ақтөбенің Дияр аулына өтер тұсындағы үлкен төбенің етегіне қонады. Түрікпеннің батыры қақтығыста қарсы келген Тәпіке батырдың ерен күші мен қажырын көргендіктен оны жеңе алмасын біліп, айлаға көшеді. Батыр күн батуға жақын қалғанын көріп, қашқан жауды қууын тоқтатып, қолын қонаға жайғастырады. Өзі бесін намазын оқуға сәждеге бас қояды. Міне, осы тұста батырдың әр қадамын аңдып келе жатқан түрікпен батыры намазға ұйыған Тәпіке батырдың сыртынан келіп қылыш сермеп, басын қағып түсіреді. Оның орнынан ұшып тұрып, домалап кеткен басын жерден көтеріп, етегіне салып, «Алла-Алла» деп, төбе басына шығып құлағанын көрген түрікпен батыры «Әтеген-ай, киелі адамды өлтірдім-ау» деп өкініп тұрғанда, екі көзі

көрмей соқыр болады. Қазір бұл төбе «Тәпiке әулие» деп аталып, тiлек тiлеушi адамдар зиярат етедi екен. Тәпiкенiң ұлы Қара атаға Алланың ерекше қасиетi дарып, құмандағы дәрет суы қорғасын болып ұйыған оқымысты адам болған екен. Ал, ендi, сол атадан тараған үш ұрпақтың бiрi Ардостың атасы – Қарабас болыс болып, елiн басқарып, Қаратау маңың жайлаған. Ол жөнiнде әкесi Қали 1966 жылы Маңғыстауға көшiп келгенде «Осы Маңғыстаудың Қаратауында Қарабас атаңның болыс кезiнде салдырған мешiтi бар едi, сұрастырып, қайда екенiн бiлдiм, барсаң көрсетер едiм» деген екен. Әттең, сол кездегi дiнге, мешiтке деген көзқарастың төмендiгi ме, әлде жұмысқа шын берiлген жастық па, дер кезiнде бұл тарихи мұраны iздеп таппағанына әкесi дүниеден өткенде ғана сезiнiп, Ардостың өкiнгеннен өзегi өртенген едi. Бәрi де елдiң амалсыз орыс патшасына бодан болып, кейiннен кедейлiктi ту еткен тексiз кеңес дәуiрiнiң жымысқы саясатының, балаға мектеп табалдырығын аттап басқаннан санасына сiңiретiн: «Ұлттық құндылықтар – ескiнiң көзi, дiн – апыиың, тарихымыз – хан, байлардың мұрасы» деген үндеуiнiң ықпалымен бiр жақты темiр адамдай тәрбиеленуiнен болар. Сол патша кезiнiң өзiнде-ақ, ұрпақтың қамын ойлап, бала оқытып, мешiт салдырған ата мұрасын табу арман болып қалды. Әкесi айтқан кездегi қарттар қатары қазiр жоқ, ал, қазiр сол әке жасындағы оған, ол құндылықты көрсетер адамның табылмасы да анық. Қорымдарды, мұрағат жәдiгерлердi зерттеушi ғалымдар тауып жатса, ұрпағы бiле жүрсiн деу ғана болмақ ендiгi оның арманы. «Жасымда ғылым бар деп ескермедiм, қолымды мезгiлiнен кеш сермедiм» деген Абай дананың асыл сөздерiн кештеу ұғып, менiң де ұрпағым кеш ұқпаса екен деген ойда отыр. Қарабас атасынан 5 ұрпақ тарайды. Олардың бiрi би, бiрi батыр болса, қалғандары ишан, сопы, тәуiп болып, елiне қызмет еткен. Өз атасы Алдаберген ерен күш иесi әрi ептi қамшыгер болған кiсi. Оның орыс патшасының қазақ елiн отарлау саясаты мен қазақ жерiне қоңыстандырған орыстардың жергiлiктi халықты менсiнбей, адамын өлтiрiп, мазақ еткенiне қарсы еткен ерлiгi халық есiнде сақталған. Алдаберген батыр «Қарақамыс» жәрмеңкесiне бара жатқан жолда қазақтар мен орыстар арасындағы болған даудың үстiнен түседi. Жәрмеңкеге

бара жатқан бір қазақ жігітінің аты орыстың бақшасына түседі. Бүлінген бақша төлеміне атын алмақ болған орыс жігіті мен қазақ жігіті арасында төбелес басталады. Қазақ жігіті қамшысымен орысты бастан тартып жібереді. Нән орыс жігіті оны сойылмен төбесінен бір ұрып өлтіріп тастайды. Қазақтар мен орыстар жиналып әкімге жүгінеді. Ол, орыс жігітінің «Мені мына жіңішке қамшымен басыма ұрды, мен сол қамшысын тартып алып ұрсам, өліп қалды» деген сөзіне сенеді. Әкім, «Онда сендер де оны осы қамшымен ұрып өлтіріндер» деген шешім шығарады. Қарсы жақ оған наразы болып, жіңішке қамшыдан орыстың өлмесін біліп, амалы таусылып тұрады. Бұл оқиғаға тап келген Алдаберген даудың мән-жайын біліп, әкімнің айыптыға құн төлетпей, қазақтарды мазақ еткенінін көріп, ел азаматтарының арын арлауға кіріседі. Сөйтіп, әділетсіз әкімнің шешіміне масаттанып, қасқыр бөркін басына баса киіп отырған нән орысты, сол жіңішке қамшымен-ақ бір тартып, басын бөркімен қоса қақ бөліп кетеді. Елдің намысын қорғап, арын арлаған ерліктері үшін халқы оны «Алдаберген батыр» деп атаған. Батырдың інісі Жәнеберген де еліне әйгілі Жәке тәуіп атанып, Әулиеата жерінде жерленеді. Сонымен, әкесі Қали мен табын Көшер бидің немересі, шешесі Шарбану бір-біріне туған бөле болып келеді. Ардос олардың тегі жайлы шешесінен естіген әңгімелерді өлең етіп жазып, ескі дәуірлерді көз алдынан өткізе бастады.

Оспан

Әмудің ағып жатқан саласында,
Бесқала, Хожелінің қаласында,
Шынардай сымбаттанып келеді өсіп,
Бір сұлу көп қыздардың арасында.
Жырыма арқау болған тағдырлардың,
Айта алсам байыбына қанасың ба?

Шыққан тегі ол қыздың Адай болар,
Аққу-қаз нулы-сулы жерге қонар.
Солардан әңгіме айтсам ұзын сонар,
Шұбар төс, шынжыр балақ болыс дейді,
Төрт шуақ Мұналдағы солар болар.

Төрт шуақтың біреуі Ершуақтан,
Өтеміс пен Бүркіттей ерлер туған.
Бай болып, болыс болып өз елінде,
Бұлар да ата жолын нағыз қуған.

Әуелден Адай-Табын бірге көшкен,
Елдері араласып бірге өскен.
Дау туса өзге жұрттан әлдеқалай,
Намысын екі елдің бірге шешкен.

Байшуақтың баласы Оспан екен,
Оймен-қырды кең жайлап еткен мекен.
Жаз бойы Ақтөбенің жерін жайлап,
Қыста ойға құлайды қылмай секем.
Осы жерден сөзімді сәл тоқтатып,
Табындарға кезекті енді берсем.

Қарақойлы

Табынның Қарақойлы саласынан,
Ақжол мен Бекжолдайын баласынан.
Тараған ұрпақтарды мен айтайын,
Сұрыптап шежіренің арасынан.

Ақжолдан Құтет ата жалғыз туып,
Бекжолдан Жарылқамыс, Сұйылқамыс.
Бұлардан Қоңыр, Сағыр, Екібас, Жоли,
Тағы да туды атақты Бақи, Лабақ.
Білгенге бұның өзі үлкен сабақ.

Созақ Көшер би

Лабақтың бір саласы Созақ болар,
Көк найзалы Созаққа қай жау жолар?
Қақтығысқан қалмақтың қанын төгіп,
Табында «Созақ батыр» деп аталып,
Қазаққа көп танылған батыр болған.

Сол Созақтың ұрпағы Көшер би-ді,
Сөз кезегі Көшерге енді тиді.
Көшер би Жем бойында болған-толған,
Тоғыз ұлымен бір көшіп, бірге қонған.
Ұлына Мыңбай деген қыдыр дарып,
«Қәдіртүн» оразада көрген жарық.

Мыңбайға қыдыр дарып, Құдай берген,
Малы өсіп, дәулеті өсіп, шалқи берген.
Қызы болмай қатарынан жеті ұл көріп,
Тілеп жүріп Алладан бір қыз болып,
«Шәрбану» деп ол қыздың атын қойып,
Ат шаптырып, қызықтап тойын берген.
Көшердің түр-тұлғасы бөлек болған,
Басына ерекшелеу бақыт қонған.
Европа салтымен киім киіп,
Табында өзгешелеу билік құрған.

Сәнмен киіп, сал болып, қарта ойнап,
Жүреді екен екі елдің тойын тойлап.
Доңыздаудан атпенен Кетік барып,
Жүреді екен Каспийдің бойын бойлап,
Салдық пен ойын ойнап, тойын тойлап.
Осы жерден тоқтатып Көшер биді,
Өтеміске сөз кезек енді тиді.

Өтеміс би

Адайдың Өтемісі қызға бай-ды,
Айтайын енді сөзді солар жайлы.
Айпатша, Аксебендей екі қызы,
Сүйріктей сымбатты екен үйге жайлы.
Адай-Табын бұрыннан қыз алысқан,
Құда еді талай-талай мал ауысқан.
Көшер би Өтеміспен құда болып,
Мыңбай мен Айпатша қыз кеп табысқан.

Өтемістің ауылы малға толды,
Тағы да бір құдасы Жоли болды.
Ақсебенді айттырып батыр алды,
Құдайдың құдіретімен солай болып,
Екі құда Табыннан қатар қонды.

Батырды Алдаберген айтпас бұрын,
Айтайын арғы тегі Жоли жайлы.

«Құйғандай бейне асылдан,
Мұра боп қалсын басылған.
Іздесе Жоли ұрпағын,
Табатын болсын осыдан»
– деген атаға арнаған лебіз:

Жоли

Айтамын бір әңгіме ұзын-сонар,
Табындар бірге көшіп, бірге қонар.
Қазақтың бар байлығы мал болған соң,
Сам бойы, Жемнің бойы малға толар.

Тағамның ең дәмдісі, май мен сөк қой,
Аты шыққан қазақта байлар көп қой.
Атымтайдай мырза боп, аты шыққан,
Бірлі- жарым болмаса адам жоқ қой.

Табында Қарақойлы Жоли болған,
Тіктіріп жол үстіне үйді қойған.
Жолаушыны жібермей күтіп алып,
Қонақ етіп, қондырып, малын сойған.
Сондықтан аты шыққан
«Жолдағы үй» деп,
Күтуші адамы бар, қазаны тоқ.
Бара-бара «жол үйін» Жоли болды,
Жоли болып атағы тарады көп.

Жолидың болған екен бес баласы,
Қойлары шымқай қара,
жоқ аласы.

Тату екен балалар, үлгі болар
Болмапты ұсақ-түйек еш таласы.

Әкесіндей бәрі де жомарт екен,
Ұйымшылдық, татулық, еткен мекен.
Құдайберді, Қаржау, Жылыс,
Шахан, Самат,
Кілең ер, бес қаруы бекем екен.

Құдайберді баласы
Байсары, Ақ, Назар-ды.
Қаржаудан туған Бәтетке
Алласы салды назарды.
Кереметтің күшімен
Аққуы қонды базарлы.

Бес саусақтың саласы,
Ешкімнің болмас таласы,
Құдірет қонған Бәтеттің
Амандық болар баласы.

Жоли сынды асылдан
Ақ пен Назар, Байсары,
Амандық, Жылыс – бес ата.
Шежіре үлкен кітапқа,
Бес Жоли солай басылған.

Алдаберген

Жолидың немересі Бәтет батыр,
Жылқысы кең даланы жайлап жатыр.
Жылқысының көптігін білдік содан,
Мың құлын бір төбеде көштен қалған.

Батыр болған Бәтеттен Жаманқара,
Айбарлы күшті болған жеке-дара.
Қаһарынан сескеніп сол батырдың,
Қызын берген Әлім би Дананқара.

Бұл жөнінде айтылар бөлек жыр бар,
Айтармыз тағы бірде болса Алла жар.

Бәтеттің үлкен ұлы Амандықты,
Алласы назар салып дана қыпты.
Құдіреттің күшімен аққу қонып,
Жолиқожа осыдан таралыпты.

Амандықтың баласы Дауыл болды,
Ерекше бір қасиет оған қонды.
Кереметтің күшімен бәрін көріп,
Айтқаны айнымастан келер болды.

Дауылұлы Тәпiке

батыр екен,

Сам бойы Доңыздауды еткен мекен.
Тәпiкенің баласы Қара болды,
Туғаннан ерекшелеу дара болды.
Оқумен Алла жолын таза ұстап,
Жүрген жері ақиқат сара болды.
Берем десе Алланың берері көп,
Ұйыды дәрет суы қорғасын боп.
Оған да бір қасиет солай қонды.

Қасиетті әулеттің кең таралған,
Бес баласы тұлға боп тең жаралған.
Бірі болыс, бірі ишан, бірі сопы,
Алдаберген батыр боп, Жәке тәуіп,
Адамдар бұл тәуіпке көп қаралған.

Ел тозған

Жем бойы, Самның бойы, сәнді далам,
Көркіне көзім тоймай, елге барам.
Тексіздер ел билеуге таласқанда,
Тағдыры тектілердің болды қараң.
Айтамын сол шындықты, қара маған.

Бодан ел боп сорлады қалың Қазақ,
Әскер шығып, Ақ-Қызыл, тартты азап.
Бірде қашып, бірде үркіп кең далада,
Өзге салған тағдырға болды мазақ.

Іргелі ел бола алмай сол далада,
Қашып, көшіп, кеттік қой сай-салаға,
Бірі қашса Қытайға, бірі Ауғанға.
Пана іздеп, келер ұрпақ жас балаға,
Біразы тұрақтады Бесқалаға.

Голощекин саясаты салды елді азапқа,
Келді нәубет, аштық жайлап Қазаққа.
Бір-ақ жылда ел қырылды топырлап,
Қалғандардың тұрды жаны тозақта.

«Бәле» кетіп, елге ие, ер болды,
Қайта айналып Қазағыма құт қонды.
«Халқы сиреп қалған жерді игер»деп,
Жамбыл жаққа, мың үй көшу заң болды.
«Откөшенек»* болып, сонда келгендер,
Колхоз құрып, бос жерлерге ел толды.
Сөйтіп Қазақ қайта айналып ел болды!

Жоғарыда айтылған Өтеміс би, Көшер билер елінің, жерінің тәуелсіз болуын армандап өткен Алаш азаматы Тобанияз ханмен құрдас, жолдас болған беделді кісілер еді. Ал, бабалары елін, жерін жаудан қорғап, ел бірлігін сақтап, аттан түспей өткен батыр жандар болатын. Міне, осындай текті әулеттердің ұрпақтары ел басына төнген зобалаң зардабынан тоз-тоз болып, елден, жерден кетіп, арты ашаршылыққа ұшырап, қасірет шекті. Орыстың Голощекин тәрізді кейбір қаскөй геноцидтік саясатының әсерінен ел қырылып, жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрды. Осылай «Мың өліп, мың тірілген» қазақ жұртының тарихын қысқарта айтып, өзім айтар тағдырлар табыстырған кейіпкерлер жөніндегі хикаяларыма көшейін (А.Қ.А). Сөйтіп, Адай Өтемістің бір құдасы батыр Алдабергеннің ұрпағы «откөшенек»*- (БК(б)П орталық комитетінің 1932 жылы 17 қыркүйектегі шешіміне сәйкес Қазақ халқын қайта көшіру (откочевать)* 1931-33 жылдарға арналған жоспарлары) болып, аштықтан қырылып, халқы сиреп қалған Әулиеата жеріне Қарақалпақстаннан мың үй көшіріліп, сол көшпен келіп орын тебеді. Алғашқы елге оралғандардың көшбасшысы болған батырдың үлкен ұлы Әбдір еді. Ол Кегейлі, Хожелі, Қоңырат аймағынан елге көшетін отбасыларын жинап жүріп, Көшер бидің немересі Шарбанумен кездесіп қалады. Шарбану да «Балапан басына, тұрымтай тұсына» бытырап қашқан елмен бірге Кегейліге келеді. Малы ойды жерсінбей қырылып, біраз малын ұры-қары талап әкетіп, ақыры жұтап, аштыққа ұшырайды. Әкеден қалған асыл мұраларын сатып тамақ етіп, ең соңғы алтынмен аптап жасатқан түрме белбеуін базарға алып шыққанда бөлесі Қали мен жездесі Жәке тәуіпке кездесіп, солардың көшімен бірге Әулиеата жеріне аттанады. Тағдыр табыстырған бөлелер жолда үйленіп, отбасын құрады. Жамбыл обылысынан құрылған екі колхоздың біріне Әбдір бастық болады. Ұлы Отан соғысы басталып, ер азаматтар әскерге алынып, Шарбану тағы да соғыс зардабын тартқан әйелдер қатарлы колхозда еңбек етеді. Содан жеңіс күніне жетіп, азаматы аман оралып, сол өздері құрған колхозда 26 жыл тұрып, қайтадан кері көшіп Қарақалпақстандағы туыстарына қосылады. Жамбылдан ағайын ортасына көшуіне мынадай жағдай да себеп болған. Қалада сегізінші сыныпта оқитын үлкен ұлының

«Апа, балалар каникулға барғанда нағашыма бардым дейді, менде де нағашы бар ма? Ол қандай туыс?» деген, өзегін өртеп, көзіне жас алдырған сөзі болатын. Содан «Бірге туған бауырлары болмаса да, немере туыстарының болуы мүмкін ғой, Қалидың да туыстары сол Бесқалада қалған» деген оймен күйеуін туыстарды іздеуге көндірген. Сол бір ауыз сөз қамшы болып туыстарын іздеп шыққан Қали Қарақалпақстаннан туыстарын, қайын жұртын тауып, келесі жылы Хожелі қаласына көшіп келеді. Бұл жерден Қали өзінің жақын немере аға-інілерін, Шарбанудың да аталас жақындарын табады.

Өтеміс бидің інісі Бүркіттің баласы Нәбиге қарсы құда болып, Көшер бидің бір баласының қызы Әбенді айттырып берген екен. Осы екі асылдың ұрпақтарынан Қамаш атты жалғыз қыз туады. Шарбануға бұлар: Әбен апасы, Нәби нағашы болып, Қамаш жиен қыз болады.

Осында көшіп келген соң үлкен ұлы онжылдықты бітіріп шығып, Ташкенде оқып жатады. Баланы әр каникулға келгенде көріп, «Асылдың сынығы» деп сыйлап, құрметтеп «жиеншар» дейтін кәрі нағашы жұрты, оны көзден таса етпей жүреді. Баланың оқуы бітуге жақындап қалғанын сезіп, нағашылары мен үлкендердің ойлары сан-жақа жүгіреді. «Ертең ол оқуын бітіріп, сол жақтың бір қызымен отау құрса, жұмысын сылтау етіп елден кетуі мүмкін ғой» деп әбігерлене бастайды. Әсіресе нағашы апасы Әбен көп жылдар жоғалтып табысқан Шарбанудан айрылып қалардай сезініп, қатты қорқады. Сөйтіп олар бір күні кеңес құрады.

– Бала осы демалысқа келгенде қалайда болмасын аяғын шырмау керек. Елдің қызы елден кетпейді, нағашыларының бір қызымен үйлендіру керек, – деп Әбен апасы ой тастап, қалғандары да оны қостайды. Содан нағашы жекжаттар арасынан бой жеткен, өсіп келе жатқан қыздардың бәрі есепке алынып, сыннан өткізіле бастайды.

Айтылған көп қыздардың біразы Шарбану сынынан өтпейді. Анаға қашанда өз баласы сұлу, ақылды, қара болса да ақ болып көрінеді ғой. Бірқатар көрсеткен қыздары мақта теріп жүріп қарайған тұста көрініп, оларды өзінің «ақ баласына» тең

көрмейді. Сонымен тағдырдың жазуы солай ма, кәрі нағашысы Өтемістің немересі Оспанның баласы Асқардың қызына көзі түседі. Бидің қызы Шарбану өзі білетін текті жердің қызын көріп, бірден ұнатады. «Жастау екен, жас та болса текті жердің қызы, бір кездегі өзі тәрізді тәрбие алып үйренер. Тәуекел» деп, сол калауына тоқтайды. Бұл таңдауға алыстағы оқыған бала не айтады, ол әлі белгісіз. Анасы Әбен апасын, сіңілісі Қамашты, жеңгесі Сүйріктерді үйге шақырып тағы кеңес өткізеді. Қамаш пен Сүйрікке қызды дайындау, ал баланы ыңғайға көндіруді анасы мен нағашы апасы мойындарына алады. Сөйтіп, қыз жеңгесі мен апасы қызды оңашалап: «Оқыған, білімді азамат жігіт, институт бітіріп, маман инженер болып шығады. Әрі біздерге жиен болып келетін жергілікті елдің адамы. Бой жетіп келесің, сенің келешегі бар текті жерге тұрмысқа шыққаныңды қалаймыз. Өміріңді өксітер бір жаманға қор болып кетсең – «бақытсыздық» деген сол болады. Біздер сенің бақытты болуыңды қалаймыз. Сол оқыған азаматпен таныс», – деп ақылдарын айтып, қызды біраз дайындайды. Баланы дайындауды өз міндетіне алған анасы мен Әбен әжей де қарап қалмайды. Бала оқудан келгенде анасы баласына тосын сұрақ береді.

– Алғалы жүрген қызың бар ма?

– Жоқ, апа, әзір оқимын, оқуды бітірген соң да қыз ешқайда қашпас.

– «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» дегендей, біздер де қартайып келеміз. Қызық көргіміз келеді. Жиырма үшке келдің, жас емессің. Бірақ, «үйлену – оңай, үй – болу қиын» дейді білгендер. Жастықпен көркіне қызығып, арғы тегін, затын білмей үй болғандардың көбі ит пен мысықтай таласып жүріп, ажырасып кетеді. Беті аулақ ондайдан. Сөз тыңдап өскен, айтқан ақылға тоқтай білетін ұл деп білемін сені, – деп біраз толғап келіп:

– Ата-ана балаға жамандық ойламайды. «Жастардың ақылы көзінде, жақсының ақылы сөзінде», Әбен әжең көпті көрген ақылды адам, қызың болса, сол әжең көрсетіп, кеңесін ал, – деп сөзін майдалап барып бітірген. Шындығында да Әбен әжесі сөйлегенде сөздің майын тамызып, өте әсерлі етіп айтатын. Әр келген сайын шайға тары салып беріп отырып, ұзақ әңгіме шертетін. Қашанда

күліп қарсы алып, қимай қоштасатын әжесін бұл да өте қадір тұтатын. Оқудан келген сайын бірінші сол әжесінің тары салған шайын ішетін. Содан қарттардың ой пікірлерінің әсері ме, әлде тағдыр қайта табыстырған нағашы жұртын сағынған бала арманы мен қыз жанарынан жеткен тылсым құдіретті күштің тоғысуы ма, Ардостың жүрегінде қызбен алғашқы кездескен күні-ақ махаббат оты жалындап, ойланбастан келісімін берген...

«Ойымда түк жоқ еді, ата-анамның, жақындардың асығып, қызық көруге аптыққан аңсаулары нәтижесінде жүрегіме махаббат оты тұтанып, мына күйге түсіп отырмын. Осындай күйге жеткізген ағасы бар Аруды да аяймын. Енді не болмақшы, мені мұқатса, қарындасын да мұқатады емес пе? Тағдыр табыстырып, болар іс болды, бізді ажыратқаннан қандай пайда?» деген ойлармен салым суға кетіп солбырап отырғанда:

– Ардос! – деп қол бұлғап шақырған ақ китілді ағайды көрдім. Мен ішке кіргенде қызыл ала орамалын жағынан тартып, төмен қарап түрі қашқан қызды көріп, жүрегім бір жамандықты сезгендей сыздап кетті. Тергеуші екеуімізді ертіп сыртқа шықты. Түрлері қашқан әке-шешем соңымыздан әзер еріп келеді. Екі көзі жылағаннан бұлаудай болып, жүзі жастан айғызданған қыздың түрін көріп жаным түршікті.

– Не сұрады? Не дедің? – Қамыққан қыз көзі жасаурап:

– Сені шатып жібере ме, білмедім. Бәрін айттырды. Қорқытып, ұялтып есімді шығарды, не айтқанымды да білмей қалдым, – деп жүзін бұрып көз жасын сұртті.

Рас та шығар, үш сағаттай ұдайы сұраса мен де олардың айт дегенін айтып, жаз дегенің жаза салар ма едім. Аруды аяп кеттім. Қыз ғой, не ойлап келеді тап қазір. Сөйткенше болмай, екі қабатты прокуратура үйіне де келіп қалыппыз. Есіктен тергеушінің итермелеуімен имене кіре бергенде төрде отырған аюдай күжірейген келбетті қара кісі күркіреп:

– Кел, күйеу бала, – дегенде ойыма кешегі өзім жазған «қонағым еді» деген сөзден таймау керектігі оралып:

– Жо, жоқ, болашақ күйеу, – деп түзетіп, қыз болмағанды болғандай етіп «қосылдық деген болар» деп, қорқып та кеттім. Аю пішінді қара бірінші сауалды маған қойып «сөйле» деді.

Мен кешегі жазғанымнан таймай, «көптен таныс, сүйетін» деген сөздерімді қайталап жатырмын.

– Сүйгіштігін бұлардың. Он күнде не біле қалдың? – деп маған алара қарап, алдындағы мен жазған қағазға үңіліп біраз отырып, столда қатар отырған кісіге қағазды көрсетіп кеңесті.

– Бағың бар бала екенсің. Кете бер, оқуыңа кетемін дегенше бітірерміз бұл істі. Прокурордың қасында отырған аққұба, қарынды кісі, сірә, қалалық сот төрағасы болса керек, маған сынай қарап алып: «Енді бұл қызға жолаушы болма» – деген ақылын айтып жатыр. Есік алдына шыққанымда әке-шешемді көре алмадым. Достарым күтіп тұр екен. Ақ китілді, мені қорғаштап келген періштем әке-шешеме «Бәрі дұрыс болады, прокурор мен сот ағайын жақсы адамдар, балаңыздың болашағын бүлдірмейді. Босатады, қорықпай үйлеріңе қайтыңдар» деген соң, олар үйге кетіпті. Күлімдеп шыққан мені күткендер «бітті» дегенде, қыздың прокурордан шығуына да қаратпай үйге ала жөнелді.

14 август. Алаң күндер

Ауылдың қатын-қалаштарының пыш-пыш әңгімелері – біздің жыр. Бірі мактаса, бірі даттап, адай, табын арасындағы даулы ескі әңгімелерге дейін барып жатыр. Руда тұрған не бар, ел болған соң тентек те, телі де бола береді емес пе? Ең абзалы адамдарды дүниенің құлы болмай, адамның ұлы болар ақыл парасатқа жетелер сезімге ие ете гөр, Құдайым демекпін! «Ашу – дұшпан, ақыл – дос» дегендей, алғашқы ашу үстінде берген арызын қайтып алып, көп жылдар қалыптасқан ағайын-жекжат болған ынтымақты, бірлікті бұзбаса екен демекпін!

Үрейлері ұшып, бір күнде-ақ күйреп қала жаздаған ата-анамды енді мұндай күйге жеткізбей, бұл жағдайдан ағайындық келісім, үлкендердің шешімі арқылы заңнан аулақ жол табудың амалын қарастыра бастадым. Әкем дым болмағандай жұмысына кетіп, ал анамның үрейі әлі басылмай: «Қызы құрысын, бір бұйырғаны болар, оқуыңа кет. Біздерді ойлама, өз жағдайыңды ойла. Оқуыңнан шығып қалмау жағын ойла», – деп шыр-пыр боп жүр.

– Тегі жақсы жуас тұқым деп, жиен құрық салмақшы болған ақ ниетімді ұқпады. Жуастан жуан шықты. Енді баламды оларға

жолатпаймын, – деп келгендерге жыр етіп айтып отыр. Бірақ мұның бәрі кеш еді. Арумен тағдыр кездестіріп, аз уақытта көп жылғы жолдарды өткендей күй кешіп, жүрегімде жалт еткен ұшқыннан тұтанған махаббат оты лаулап тұрған кез еді.

Екеумізді екі айырып, «Енді бұл қызға жолаушы болма, сотталасың, оқуыңнан қуыласың» деп прокурор мен соттың ызғарлана айтқан ақылдарын алып, амалсыз үйде жатырмын. «Ол қандай күйде екен? Түні бойы жылаумен «Бәленшенің қызы қашып кетіп, қайтып келіпті» деген әңгімеге қалып, еңіреп жүр ме екен?» «Сенің нең кетеді, төгілген ар менікі ғой», – деген қоршау ішіндегі мұнды көзқараспен айтылған сөздері санамды тырнап жатыр. Қайтсем екен? Тағы да ол үйге жетіп барсам, жағдайды одан әрі ушықтырып алам ба деп қорқып, хат жазуға көштім. «Бардым, енді ол жерден қайтпаймын, ешкім мені зорлаған жоқ, өз жүрегімнің қалауы» деп, әке, ағасына айта алмаған қыздың дәрменсіздігіне ашуланып намысын жаныр бірер қатты сөзді жазуға оқталып, бірақ «тордағы торғайдай» болып жылап отырған болар деген ойлар да келіп, оны аяп кеттім. Оның жазығы не? Әке-шешесі де қарсы болған жоқ. Түсінбеген ағасы ғой. Ол мені сүйгендіктен күйіп отыр ғой.

Күйгелек жанмын, күйермін,
Мәңгілік сенсің сүйерім.
Не өтсе де бұл бастан,
Мойымай жаным жүрермін.

Ойласам ойдан кетпейді,
Ол күнге еш күн жетпейді.
Қара түнек, күн суық,
Болса да ызғар өтпейді.

Аруым, тек сен, жылама,
Морт сынып, босқа құлама.
Көз жасыңды көрмеске,
Жылағанмен бола ма? – деген шумақтарымды қосып, «Мәңгілік өзінді ғана сүйіп өтер жүрегімнің лүпілін сезіп, сенімді болғайсың!» деп жазған хатымды алып барсам да,

қызды көре алмай, хатымды бере алмай, салым суға кетіп, үйге қайтым. Табынның шалдары ағасының үйіне барып: «Жастар асығыстық жасап, қосылуға ниеттенген екен. Қыз бала қашанда жатжұрттық саналып, қыз алысып, қыз беріскен құдандалас жандармыз, балалардың бақытын ойлайық. Бір тоқтамға келіп, сол жекжаттығымыздың жалғасуының камын ойласайық» деген екен. Бірақ, «ағасы тіс жарып, бір ауыз сөз айтпапты-мыс. Сірә, қызын бұлдап, қорқытып, көп қалыңмал алмақшы-мыс» дегендей көп сұрақтар тудырып қайтыпты.

15-23 август.

Ия, бұл күндерді «албарлы күндер» деп атап жеткізерім: мен көрмеген өмірдің тағы бір қырын сезініп, мен оқыған «Тура биде туған жоқ» деп әділ шешім айтатын бидің, сөзге тоқтап, мәмілеге, бітімге келер азаматтардың азайып, майдаланып, құлқынның құлына айналып бара жатқанын көріп, жаным жабырқап қалды. Қарттар мен әке-шешемнің екі араға құрдай қатынап, әр күні әр түрлі әңгіме сөздерге толы ақпараттар алып, әбіржіп жүргенін көріп, қайтадан прокуратура есігін имене ашып ішке ендім. «Енді бұл есікке жолатпасын Құдайым» деп кеткен кабинеттегі ірі денелі келісті қара өнді ағай күле қарсы алып, маған орындық ұсынды. Заң қызметкерлері қашанда сұсты, тәкәппар келеді деп ойлайтынмын. Кәдімгідей іштарта күлімдей қарсы алып, «Отыр, күйеу бала» деген зілсіз ілтипатына ішім жылып, мен де жадырай амандастым.

– Оқуға кетуім керек, артымда бітпеген іс қалмасын деген оймен келіп едім. – Ол орнынан тұрып қағаз сөресінен бір папкені алып, парақтарын ақтарып қарап отырып:

– Бүлдірген ештеңе жоқ екен. Мыңбай оқыған сауатты азамат, ашумен еткен іс болар. Алдынан өтіп, кешірім сұрасаң, арызын кері алар, – деп кеңесін берді. «Үйіне барып, болашақ қайнағамның ашуына тиер сөз сөйлеп, бүлдіріп алармын, арманым бола бастаған Аруға барар жолды мүлдем жауып алармын» деп ойлап, тағы да хат жауға кірістім.

«Алдарыңнан өтемін, кешіреп деп,
Өткен істі өрбітпей, өшіреп деп.

Халқым сүйер жақсылық бүтіндікті,
Өспес адам түрткілеп, өсірер кәп.

Абай дананың «сап-сап, көңлім, сап көңлім» дегеніндей, тасымай, төгілмей жеткізейін ойымды. 25 таңбалы кіші жүздің ішіндегі жеті ру табынның Жолиы бұрыннан да жекжат болған, қатар қонған туыс ел емес пе еді? Жаңа заман ұрпақтары біздерге қалыңмал сұрап, қыз сату әрекеттері сүйген жүректерді жаралап кетер жат қылық емес пе? Қай заманда да сүйген жандар болған, тағдырлары әрқалай болып кедергілерге кездескен. Атадан келе жатқан заң қағидалары мен ғұрыптарды қадірлеймін, әйтсе де заманға сай кей тұстарын өзгертіп, жақсы жағын қолдансақ болмас па?» дей келіп:

Қайтып кірер есікті қатты жаппа,
Адам болсаң әділ бол, жөнін тапқан.
Ақ жүректі адамды Құдай деген,
Қызды аман алдың ғой, енді шатпа.

Өссін десе, жайқалып жасыл терек,
Ар ұялар іс қылмас, ақылы зерек.
Өз қолынды өздерің кесетіндей,
Осыншама айқай-шу кімге керек?

Жуас түйе жүндеуге қолай деме,
Үркітсек біз, ығады Жоли деме.
Ар намысты, іргелі, біз де елміз,
Сөздеріңді бұзбастан ел боп сөйле.

Қыздарынды тең көрдім, демей бөтен,
Алтын басым иіліп әлде де өтем.
Қолдарыңа қондырған сұңқар құспын,

Үркітсендер, ұшам да жөнге кетем, – деген шумақтарым кешегі қарттардың налып келгендігінің әсерімен шығып жатқанын сезіп, шошып кеттім. Өзімше дауды шешер билерше көсемсіп бара жатқанымға ұялып, қайтадан қара сөзбен хат жаза бастадым.

Он сегізге келіп қалған қызды «он бесте» деп арыз берген қыз ағасына жиен ретінде шыққан өкпелі лебіздерді жазбай, прокурор айтқан «Алдынан өтіп, кешірім сұра» дегенін негізге алдым. «Махаббатсыз дүние бос» дегендей, осынау аз уақыт ішінде тағдыр табыстырған болар, махаббат сезімдері осы күйге жеткізді. Бір жыл өтуін күтпеген асығыс істеріме кешірім берулеріңізді өтінемін. Адал да айнымас жүрегімнің барын, адамшылықтан аттар арсыз еместігімді айтып, олардың намысына тиер әрекет етпейтінімді ескертіп, махаббатымның мәңгі екендігін сездірдім. Менің бұл қадамымды жаз қабақпен қабылдап, оқуыма кедергі келтірмейді деп сенемін». Сөйтіп көп іс тындырғандай, хатты бүктеп, қыз аулына тартып кеттім. Сөйтіп, Қырықмылтық әулетінің ең үлкен қарты менің кәрі нағашым Шәңгірейдің үйіне жетіп бардым. Жиеншарлығымды бұлдап, бұрынғыдай шүйіркелесіп сөйлеспестен үйдегі жеңгейдің қолына хатымды ұстатып, шығып кеттім. Бұл хатым Мыңбайдың қолына тигентимегенін білмедім, ештеңе болмағандай үнсіз қалды. Оқуыма кететін уақыт таяп келеді.

24 август.

Қыздың жағдайын білмедім. Менің жағдайым оқудан қалып қоймаудың уайымы. Абайдың айтатыны бар еді, «Уайым-қайғы көзіңнен жас болып шығады, немесе тілден лаулаған от болып жанады» деп. Әр күні әртүрлі сөздер келіп, істің бітпейтін бағыт алғанын аңғардым.

Тіл жүректің қалауын орындаушысы, егер оның ойы таза табанды болса жалған шықпаса керекті. Ал, егер ол жүректің иесі сырғанақ ойлы табансыз амалдың адамы болса, одан әділ сөз күтпе. Ертеден айтылып келген «Басқа бәле – тілден келеді» деген пәлсапалық сөзден тәлім алып көп сөйлеу әдетімде жоқ нәрсе. Көбіне көпіріп сөйлеген көбік ауыз мақтаншақтарға үндемей қалып, есем кетіп жатады. Ал әр сөзден бәле іздеген тергеушіні бұрындары көрмегендіктен, олардың әрекетінен қорқа бастадым. Екі араға құрдай жүгіріп жүріп, еш нәтиже шығара алмаған соң әке-шешемді аяп, қайта прокурорға барғанмын. Оқуға кететінімді айтып, бірінші тергеуде-ақ менен алынған

паспортымды сұраған болатынмын. Ол қабағын түйіп, қаһарлана «Жоқ, кетпейсің, ісін тергеуге жіберілді. Күтесің» – деген. Жүзінен бұрынғы кездескендегі жылы шырай реңнің ізі де жоқ, аюдай ақырған прокурордың айбарын көріп, таң қалдым. Оның мензеген алдынан өту сөзінің астарын түсінбегенімді ұққандай болдым. Ет комбинатында карауыл болып істейтін әкемнің алар айлығы 30 сом, сонымен қоралы бала-шаға бағып отырған жағдайын білгендіктен, әрі қалыңмалға қарсы өлең жазып жүрген жанашылдардың бірі болғандықтан, ол талапқа келісе алмадым. Өзі айтқандай бүлдірген ештеңем жоқ, мейлі тергесе, тергесін. «Аққа– Құдай жак» деп шығып кете барғанмын.

Тергеуші, менен сәл ересек, жасы отыздарға келген аққұба жігіт қарсы алып, қолыма мәшінкеге басылған бланкі беріп, «Мен айтып отырамын, сен жазып, жауап бересің» деді маған тіке қарап. Сөз сарыны қызды өзім әкелдім, той жасауға дайындық жасап жатыр едік, тағы сол сияқты көп сөздерді қыстырып жатыр. Бөтен ойы жоқ маған қамқоршыдай болып көрінген оның ойын түсініп, әрі қарай жазуды тоқтатып, «Менің түсініктемедегі сөзім сөз, басқа жазарым жоқ» деп қағазын қайта бердім. «Онда іс ұзаққа созылады, сен оқуыңнан қаласың» деп, менің жұқа жерімнен ұстағандай маңғазданып қағазын қайта ұсынды. Мен оқуымды ойлап болмағанды болды етіп айтқанын жаза берсем, білгіштердің айтып жүргеніндей бір-екі жылға соттатып жібереді. Сотталып кетсем, оқу бәрібір жайына қалмай ма?

– Жоқ, жазбаймын, қол да қоймаймын, – деп қағазын кері қайтардым.

– Онда, мен жазамын, сен жауап бересің, істі тез бітіргін келсе, ойлан.

– Айтамын, тек ақиқатын. Жорамал, бұрма сөздер болмасын.

Ойыма Арудың әке-шешем қыз аулына кетіп, бөлмеде екеуден-екеу қалғанда, маған еркелей қарап: «Кейін сен мені өзі іздеп келді деп мазақтайтын боларсың? Апамдар ғой қонаққа барамыз деп қоймай әкелген. Жазық болмаса келуге ұялатын едім» дегені түсіп, жаңағы екі сауалға қалай жауап беруді ойластыра бастадым. Тергеуші «Қызды қалай әкелдің, кімдермен келді, қандай көлікпен әкелдің?» деген сұрақтарын шұбырта бастады.

Қалай да бұл іске Жазық пен апайларды араластырмауға бекінген алғашқы шешімім бойынша «Біздер бұрыннан да нағашылы-жиенді адамдармыз, қызды жаңа жастардың салтымен үйге келіп, қонақ болып, танысуға шақырғанмын. Ол келісіп, өзім ертіп әкелдім, басқа ешкім болған жоқ. Той жөнінде еш әңгіме айтылған жоқ, ондай ойымызда болған емес. Бұдан бұрын кездескенде бір жылдан кейін үйленуге уәделескенбіз», – дедім байсалды болуға тырысып. Ол қанша бопсаласа да басқа айтарым да, қосарым да жоқ деп, тұрып алдым. Амалы таусылған тергеуші «Онда ертең ойланып кел, істі тез бітіремін десең, дұрыс жауап бер» деген сөздермен шығарып салды. «Түйесі жоғалмағанның бәрі ақылшы» дегендей, есіктен шыға мені күтіп тұрғандардың сұрағы «Не сұрады, не айттың?» болды.

– «Қызды өзім әкелдім» деп жаздым, – дегенде, онсыз да зәре-құты кетіп отырған ата-анамның ұнжырғасы түсіп, мүжіліп қалды. Әке-шешеме жанашыр болып келгендер «Қап, әттеген-ай, қыздың өзі келді, апалары алып келді» деп, басынды арашалап алуың керек еді» дегенді айтып жатыр. Шешемнің қызарған көзқарасынан «неге солай етпедің дегенді» оқып:

– Бәрі дұрыс, заң бойынша істі қысқарту үшін солай деуім керек, – деп, тергеушінің мені көндірген ойын айтып, сабырға шақырдым. Сөйтіп, аздап болса да жүректерін орнына түсіріп, үйге келдік. Олар үйде баяздап отыра алмай, бір шай ішіп алып, әкем жұмысына, шешем қыз аулына кетті. Адам жанының реніші мен күйзелісі бейне бір соғып өтер дауылдай, алай-түлей болып жатады екен. Шешем өте ашулы келді. Үйге кірер-кірместен алдынан жүгіре шыққан балаларды тас қабақтай қағыстырып тастады. Қашанда үйге кірерде балаларды айналып-толғанып кіретін әкем де ол әдетінен айрылып, шешем үйге кіргенде айыпты адамдай мойны салбырап үнсіз отыр. Олардың жүзіне қарауға дәтім шыдамай, сасқанымнан үйдегі самауырынды сыртқа ала жүгіріп, от тұтатып, шай қою қамына кірістім. Үйге келген қонақ кемпір де бүкшендеп барып, сандық үстінен көрпеше алып, төрге төсеп жатыр. Қашанда ажарқын жүретін бұлардың табиғатына қаяу салған өзімді айыпты санап, жанымды қоярға жер таппай, жүрегім шаншып кетті. Бала өсіргендегі көремін деген қызығы

осы ма? Қой, қалайда бұл істі тез бітіріп, олардың мені оқыған азамат етудегі арманы – оқуыма кетуім керек.

Көкіректегі мұң кейде өзіңе де билетпей, бойды шымырлатып, небір ойларға жетелейді екен. Қызметкер азамат, кеңес тәрбиесін алған қыз ағасының жаңа өмірден тысқары әрекетіне өкпем қара қазандай болды.

Азғырушы аздырар, бос жүректі тоздырар. Кім білсін Ару жүрегінің қай жүрекке жатарын.

Ерме жүрек еріксіз,

Жалған жүрек көріксіз,

Шын сүймесе, ол болмас,

Өтірік айтса, ол оңбас.

Ару жүрегі атына сай ару болғай, табанды да берік болғай!

25 август.

Демалыс күн. Бұл елдің халқы жұмысы болсын-болмасын бұл күні базарға шығады. Азия елінде базар ертеден қалыптасқан кәсіп. Базаршылар бірі зат алып, бірі затын, малын сатып, жаңалық тыңдап, көптен көрмегендердің көрісетін жері де осы базар. Қызыл-жасылды үстеріне бір киер киімдерін киіп, базар көруге шыққандар таныс-тамырларын кездестіріп, шайханадан шай ішіп, балық жеп, бір қора жаңалық әңгіме әкеледі. Базарға қарай ағылған ат, есек жеккен арбаларға қауын-қарбыз, жеміс-жидек, бұйымдар тиегендер «пош, пош» деп, жар салып жылжып келеді. Мал базар, құс базар, зат сатылатын жаймалар, азық-түлік көк базар, не керек, барлық сатылатын бұйымдардың өз орындары бар. Базар нарқын делдалдар белгілеп, алушы мен сатушыны келістіріп жүреді.

Базарға кеткен әке-шешем келгенше мен де қарап жатпай үлкен ойға кеттім. Өткен бір ай ішінде жан-дүниемді күрт өзгертіп, астан-кестен еткен қызық хикаяларымды Ташкенде бірге оқитын достарымның алдында әңгімелеп отыр екенмін деймін. Дос дегенде, менің достарым онша көп те емес, бірақ, аз болса да саз білгір азамат жігіттер. 1959 жылы Ташкент теміржол институтына осы август айында емтихан тапсыруға әр жерден келіп, сабылып жүрген көп балалардың ішінен отызға жуығы ғана сынақтан өткен

болатын. Ол кезде ру сұрасу дегенді білмейтінбіз. Тек жерлестік ұғым ғана бар. Жерлестер достасып, мерекеде бірге болып, бір-біріне қорған болатын. Қазақ жігіттері өзбек жерінде бір ананың баласындай болып жүретін. Әр адамның өзіне тән мінез-құлқы, қабілеті болуына сай жанына жақын тұтар достары да болады. Біздер алғашында жатақхана жөндеуде болғандықтан елуге тарта студент акт залда бірге тұрдық. «Жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше» дегендей өзіме іш тартып жүретін жігіттерім: шымкенттік Мейрам, арыстық Ғали, Жарқынбек, Тұрдымұрат, Амангелді, қазалылық Ботабай, Анатөлі, Серікбай, Қызылордадан Ералы, Бегалы, Өтеміс, Ақтөбеден Бисенбай, Алматыдан Қабыкендер еді.

Енді, солардың ортасында жыршылардай желпініп сөйлейін:

Жасым бар жиырма үште бүлдіргендей,
Сөзім бар сендерге айтып, күлдіргендей.
Ызы-шу, арты даулы аққу аттым,
Кесірі тоқсан жігіт сүрінгендей.

Достарым әйел алсаң көріп алшы,
Ұялмай қалың малын беріп алшы.
Жас қызды сүюменен ала қалсаң,
Ары бар адамшылық жерін алшы.

Мен көрдім бір қызықты, сендер тыңда,
Бұзылсам ремонттап, көп боп сында.
Азғырған адамдарға еріп кетіп,
Алдырдым абыройды шайтан-жынға.

Біреулер бар күлайлан екі жүзді,
Бірде ішті аралап, бірде дүзді,
Күле отырып, өтірік досың болып,
Жаз болса да түсірер ерте күзді.

Біреулер бар быжылдақ, іші алтын,
Бұзбайды әділетті, халық салтын.

Қыс артынан келетін жаздай болып,
Ойлайды ынтымақты, елі-халқын.

Біреу бар сырты бүтін, іші түтін,
Таптайды ары түгіл, ана сүтін.
Арамдық настық-пастық бәрі өзінде,
Ойламайды адамға «бол» деп, бүтін.

Біреу бар тура мінез аңқылдаған,
Барлық сырын ақтарып, таңқылдаған.
Ойында жоқ олардың еш арамдық,
Ойнап-күліп әрқашан жарқылдаған.

Біреу бар пайдаланар сол қылықты,
Іздейтін қай-қайдағы жоқ былықты.
Жайдары, жаздай болып тұрғың келсе,
Әкеліп үйіп қояр мұз, суықты.

Біреу бар елжіреген адал жанды,
Шын досына жанқияр қызу қанды.
Егер досың болса адал, әділетті,
Жалалы іске жан салған ол да заңды.

Біреу бар өте пысық, өте епті,
Пысықтықпен алдамақ дүйім көпті.
Алдау-арбау заманы қалған жоқ па,
Қашан алар алдаушы ардан тепкі.

Біреу бар сауда қылып саудырлаған,
Біреу бар арақ ішіп, қаудыраған.
Біреу бар, арамдықты ат қып мініп,
Адал болып, сөзін саптап, даудырлаған.

Толып жатқан сан қилы адамдар бар,
Алынбаған алда әлі қамалдар бар.
Арамдық пен арсызға,

Арам қанды жансызға,
Ортамыздан орын жоқ, оларға тар!

Біз өрлесек бақыттың шыңдарына,
Қырлы-сынды өмірдің сындарына.
Таза қанды, өнерлі жандар керек,
Ашылмаған әлемнің тындарына!

Уа, халқым, жасайық жаңа адамды,
Көпшіл жүрек, көрікті асыл жанды.
Өнез болған ескілік, даралықты,
Төгіп тастап, құялық таза қанды!

– деп, осы бір аптада кездескен, көрген адамдар жайлы сезімдерімді айтып отыр екенмін.

Адам – екі ұғымнан тұратын сөз. Бірі – ет пен сүйектен жаратылған сүтқоректілер тобына жататын, аса қауіпті да қорқынышты, сұлу да жағымсыз, жексұрын құбыжық, қулығы асқан жағымпаз, көреген де көрсоқыр, тойымсыз, ашқарак, бабы табылмайтын жауыз, зұлым, озбыр, тағы сол сияқты толассыз іс әрекеттер дарыған ақыл иесі – жануар.

Екіншісі – өте аз, санаулы ғана. Өз мүддесін ойламайтын тек періштелер ғана, сонда да өз мүдесінен ел мүддесін жоғары санап, іс әрекетін әділ, адал атқарып, көпшіл, арлы, тұрақты, сөзі мен ісі астасқан азамат адам. Ал, жамандық та, жақсылық та жасай алмайтын, өз ойы жоқ пенде тек бір жан иесі болмақ. Қайдасындар достарым? Өздеріңе қосылып, студенттік ең кимас шақтарды бірге көріп, бірге жүруге жазсын, Алла!

26 август.

Шөлдеп тұрдым. Аңсаймын, сағыныш па, қалай? Ол не екен, жүрегімде бір нәрсе кем сияқты. Кешегі ойлаған ортам ба, әлде Ару ма? Өмірімде қатты ашу мен өкпеге салынған жан емес едім. Неге өкпеледім? Кімге, не үшін? Бірақ, дегенмен де сенің де кінәң бардай болады маған. Неге айырыламыз, неге айыртамыз құшақты? Сүйсең батыл талап қойып, өмір өзіндікі екенін көрсете білуің керек емес пе? Кеше әкем, ағасы алмаған арызды қыздың

өзі барып алмақшы болғанын айтып келген. Бәлкім, заң орны тәжірибесі аз қыз тұрмақ, тісқаққанды да әуреге салар жолдары көп қой. Сондықтан қызды жігерлендірер бірер сөз жазуға ұйғардым. «Сенің нең кетеді» деген күмәнің тағы есіме түсті. «Жоқ, жаным, менің жүрегім немкетердің жүрегі емес, ар намысты адал жүрек. Өмір адамға бір-ақ рет беріледі, сол өмірді мәнсіз жырмаланған тұрақсыз жүрек иесі болып өткізгеннің несі сән.

Кездесем деп сені бүгін,
Іздеп сонда бардым ба?
Жүректегі өкпе жүгін,
Көтере алмай қалдым ба?

Көрмесем де көргендей боп,
Кете бардым ауылға.
Жүрек жырын бергендей боп,
Айттым сәлем қауымға.

Сендің бе, сен, жүрегіме,
Алмасты алтын жайлаған.
Салмақты ауыр тілегіме,
Қызулы оттай жайнаған.

Қамықпа, шыда, Аруым,
Жетерміз біз де мұратқа.
Адамдық таза бар арым,
Қалдырмас досты ұятқа.

Бірақ сен де сүйе біл,
Сүйсең, жанмен күйе біл.
Сүю деген жарқыным,
Төсеу емес жақ пен тіл.
Қосу болар білсеңіз,
Өмірінді мәңгі кіл!

Шын сүйген асыл жар, адал доссыз, сүрген өмір тұл», – деп жазған хатымды ертең кездесіп, беруге бекініп, ұйқыға кеттім.

27 август.

Күз айы басталады. Күзде жылы жаққа қарай аспанда сап түзіп қиқу салып ұшып бара жатқан тырналар тәрізді оқу басталарда әр тарапқа студенттер де кетіп жатыр. Бала кезімде оқыған «қиқу» атты әңгімедегідей кетіп бара жатқан достарыма, мен де сол қанаты сынған құстай қол бұлғап қала бердім. «Еркін ұшқан сұңқар ем, байлауда қалды аяғым. Сен үшін шырмалдым, енді өзің шеш. Ұшыр, самғайын аспандап», – деп, аулына барсам, оның базар аралап жүрген үстінен түстім. Қасында секпіл бет көк көзді сары қыз және тағы екі қыз бар. Олардың түрлеріне қарағанша болмай автобус аялдамасына келіп тұрды. Менің де қасымда Ташкенде оқитын Тыңыс атты досым бар. Қыздарға жақындап сөйлеспек ниет білдірдім. Ойым «болған жағдайдан кейін, ол да мен тәрізді мені бір көруге зар болып, сағынған болар» деген оймен елжірей қарап, жақындап келіп қолынан ұстамақ болдым. Бірақ, ол мен күткендей емес, танымайтын жат адамдай сыңай танытып, жылыстап барады.

– Ару, қашуыңа жол болсын, мен сені... Кездесіп сөйлесуге... Бірақ, сен өзгерген басқа жандай, ертең кездесіп, – дегенімде, төмен қарап мінгірлеп бірдене айтқандай болды. Қасындағы қыздардан біздің арамыздағы болған жағдайды жасыратындай көрінді. Қанша жасырғысы келсе де, егер сүйсе, сезімін бір жарқ еткен жанарымен-ақ танытпас па еді. Мен көрген жанар, оңашада құмар тарқамай болған ләзатты сүйіс, кимай үздіге коштасу, бәрі-бәрі жалған болғаны ма? Мен, сонда ақымақ болып, өз сезімдеріме өзім мас болғанмын ба? О табиғат, құбылмалы-құйтырқы, ыстық та, суық төрт мезгілдің сан алуан сыры бар болса да адам оны алдын ала сезіп, қамданады ғой. Ал, адам табиғатының іштегі бүкпе сырын, жалған сезімдерін қалай ұғарсың. Осындай жанға бола, асыл кеудемнен орын беріп, басымды машакатқа шатып, әке-шешемді азапқа салған әрекетіме өкініп, өзегім өртенді. Кешке Тынысты, Өтеғалиды оқуға, Ташкент пойызына мінгізіп, Амангелді досым екеуміз үйге қайттық.

– Ах, жүрегім, сен аяйсың, сен сыйлайсың, сен жырлайсың, сен сүйесің, бірақ, барлық жүрек иесі сендей емес екен ғой. Сен

оны «қайғырады-ау, қамығады-ау, ұялады-ау» деп, өз жүрегіңмен бағалап, өзінді сол орынға қойып келген екенсің. Сендегі сағыныш тұрмақ, ешбір сезімі жоқ жанға тап болыпсың. Жоқ жүрегім, таппапсың әлі, жаңылысқан екенсің. Сен көксеген арман ол емес. «Доғар!» – деп, өз жүрегіммен өзім сөз байласып жатып қалдым.

29 август.

Оқиғаға толы азапты күткен күндер өте ұзақ екен ғой, әр минутың жылдай болып жылжымайды. Менің ойымнан соңғы кездескендегі Арудың бейнесі көз алдымнан кетер емес. Күндіз-түні тыным таппай қайғы-мұңға батып, «балам оқудан қалатын болды-ау» деп, зыр жүгірген ата-анам анау. Менің жағдайым тұрмақ, менің бар екенімді ұмытқан Аруға өкпем арта түсті. Есігінен еңкейіп кіретін аласа екі бөлме, бір залдан тұратын төбе басындағы жер үйдің ішіндегі биылғы алынған шағын жабдықтардың ең алғашқысы стол мен «Стрела» атты радиолла. Қатарларым оқуға кетіп, жұртта қалғандай жабырқаған көңілімді көтерейін деп, стол үстіне әдемілеп тоқылған шілтерлі жабу астындағы радиоланы іске қостым. Алматы концерт залынан әсем ән беріліп жатыр екен. Әннің әсерімен өзімді Науайы театрында, достарыммен бірге жүргендей сезініп, жадырап қалдым. Ташкенді, достарымды, төрт жыл бірге өткізген студенттік өмірді сағындым.

30-31 август.

Оқудан қалып қояр қауіп мені өжеттендіріп, сыпайыгершілік пен ұялшақтығымды кейінге ысырып тастап, әрекет етуге итермеледі. Бұл оқиғалардың басты кейіпкерлерінің бірі Қамаш апайдың үйіне барып, оқудан қалып бара жатқанымды, апайдың беделін түсірмеу үшін «Осы іске олардың да қатысы бар» деп айтпай, заң алдында қорғағанымды ескертіп, басқа амалдың қалмағанын баяндап: «Апа, өзіңіз барып, қыз ағасынан кешірім сұрасаңыз да, бұл істі бітіртіп, паспортымды алып беріңіз» – деп өтініш еткен болатынмын. Бұл күндері екі араға апам құрдай

қатынап, нәтижелі жаңалық әкелмей, сандалыс болды. Күн айналып жерге түскендей шығып тұр. Мен сол «Ару кірген» деп атап кеткен қойма есігіне жақындап келіп, ішке кірер-кірмесімді білмей тұрып қалдым. Оған деген өкпем басылмаса да, осы жердегі қызбен болғандағы сезімдерім көз алдымнан өтіп, бір түрлі қимай кетіп барамын.

1-сентябрь.

Бүгін «А» деп әріп білмей келіп, ауылдық мектептің есігін ашқан күн. Жылжып жылдар өтіп, ақылға ой, білімге нұр қосқан балалықтың белді күндерін артқа тастап, сыныптан-сыныпқа көшіп, жаңа оқудың басталар күні. Ержеткендік аттестат алып, білім іздеп алысқа сапар шегіп, жоғарғы оқуға түсіп, студенттік өмірдің басталған күні де осы сентябрь айы. Адам өмірінде әр күннің өзіндік қалдырар ізі болуы керек. Міне, бүгінгі күнді «Сезім толғағы» деп атап, хат жазып отырмын. Үйдегілер радиоприемникті қосып, Алматыдан беріп жатқан Бейімбет Майлиннің «Шұға» атты пьесасын тыңдап отыр. Шұға мен Әбіштің махаббаты жайлы әңгімені тыңдай отырып, жүрегімді шымырлатып, сезімімді баураған, еркімді алып көзіме жас ұялатқан осы бір шынайы махаббат пен үлкен жүрек иелерін сезіп көргендей, жоқ естіп, білдім, сездім. Мал иесі Қарасай, ақын да әнші, ақылды жүректі жігіт Әбіш арасындағы талас өрістей келе махаббат өрісі кеңейген сайын менің де жүрегім езіле тыңдап отырмын. Әбіш Қарасайдың жымысқы құрған торына түсіп айдауға кеткенде ғашығы Шұға талып түседі. Менің де басымдағы жағдай болар, осындай абзал жандарды айырғысы келген арсыз Қарасайды түтіп тастайын деген оймен Әбіш қолындағы кісен өз қолымдағыдай сезініп, оны үзбек болып тартып қалғанда, тас түйілген жұмырық жарға тарс ете қалды. Менің оқыс қылығыма үйдегілер үрке қарап, олардың да жүрегінен бір тамыр үзілгендей үнсіз қалды. «Ару, сен неге қашқақтайсың, неге батыл айқаса алмайсың? Әлде... Сол күнгі балбырап отырып, жүректен шыққан нәзік жан сезімің жалған ба? Бірақ менің өзіңе деген сезімім сол алғашқы сәтте-ақ, жүрегіме мәңгі орнаған еді.

3-сентябрь.

Кеше қалайда қызбен дидарласып, жазған хаттарымды беріп кетпек оймен үйінің есігі алдынан әрі-бері өттім. Ол көрінбеген соң «кешкі мектебіне кеткен болар» деген оймен соған баратын көшеге түсіп келе жатқанымда, артымнан қыздың даусы естілді. «Ару болар» деген оймен артыма жалт қарап, оны көре алмаған соң кете бардым. Тағы да артымнан шыққан айқайға қарасам, бір қыз қол былғап шақырып тұр. «Мені ме, мені?» деп сұқ саусағыммен кеудемді нұқып, жан-жағыма қарап басқа ешкімді көре алмай, қызға бұрылдым.

– Ау, танымай қалдыңыз ба? Қайда асығып барасыз? – деген қызға зер сала қарап, Ташкенде медучилишеде оқыған Жамила атты ауылдас өзбек қызын таныдым. – Мен бір ой үстінде... Сізді танымағаным кешірім өтінемін, – деп, қол алысып, амандастық.

– Мен де жай әншейін. неге оқуға кетпегенсіз, – деп қылымси қарады. Қыздың ойын сезсем де менің ойым басқада болып, сыпайы қоштасып кете бардым. Мектепке жақындап келгенде, қайта ойланып, оның кластастары арасында «Арудың жігіті бар екен деп сөз ерер» деген оймен кірмей кеттім.

Автобус аялдамасында жоғарыда танысқан Әмет досымның інісін кездестіріп, Жазықтың Әметке тұрмысқа шыққанын естіп, адресін алдым. Сөйтіп, қызға хабарласар сылтау табылып, қуанып қалдым. Досымның отау құрғанын құттықтап, хатымды беріп кету үшін үйіне бардым. Үйінде аласа бойлы атасы мен енесіне шай құйып отырған Жазық олардың қасында маған түйедей болып көрінді. Ол күлімдей орнынан тұрып, жадырай амандасып, ата-енесіне мені таныстырып, шайға шақырды. Бірер кесе шай ішкен соң кесенің бетін қолыммен жауып:

– Болдым, рахмет сіздерге. Әмет досым жұмысында екен. Мен оқуыма кететін едім, көре алмаспын деген оймен асығыс келдім. Сау-саламатта болыңыздар, – деп, көз қиығыммен шығарып салуды ымдап Жазыққа жеткізіп, шығып кеттім. Жазық ере шығып:

– Болған жағдайларды естіп қынжылып жүрмін. Махабаттарың берік болса қосыларсыңдар. Соған тілектеспін, – деп мен ұсынған хатты алып, оған тапсыруға уәде етті.

7-сентябрь.

Күнде сабылып екі араны жол еткен тергеу кеңсесіне кеше келіп, «Ертең заң бойынша қыздың амандығын анықтайтын қағаз келеді, содан соң бұл істі жабамыз» деген тергеуші сөзін естіп қайтқанмын. Оқу басталғалы апта өтті. Әкем де бар таныстамырларына жолығып, сабылып жүрген. Милицияда істейтін бір жездейге жолығуға кеткен әкем далбалақтап ұшып келеді. Кеңсе алдында тұрған мені келе құшағына алып:

– Сүйінші, сүйінші. Құтылды! «Кете берсін» деді, – деп куанғаннан есі шығып кеткен. Сол кезде сыртқа шыққан жездей де әкемнің сөзін қайталап, бұл істің шынымен-ақ біткенін сездім. Паспортымды алып, Нөкіске кетіп, Ташкенге билет әкелдім. Үйге келсем, қой сойылып, садақа жиыны өтіп жатыр екен. Көрші-көлем, ауылдың аксақалдары, жақындағы туыстар жиналып, ақыл-кеңесін, баталарын беріп жатыр. Менің ойым Ташкенді шарлап, достарыммен қауышып, бар қиындық артта қалғандай сезіндім. «Ия, артта сол қиындықпен бірге Ару да қалып барады екен-ау» дегенді ойлап аландай бастадым.

8-сентябрь.

Мен келгенде жиналып қалған достарым «Ардос үйленіпті, кешігу себебі сол екен» дегенді естіп, қалай болғанын білгілері келіп қыстап барады. Оларға не айтайын, «Жоқ, үйленген жоқпын», – деп, ол жөніндегі әңгімемді жырдай етіп айтып тындым-ау, ақыры. Сабақ басталып кеткен. Жіберіп алған лекцияларды түнімен көшіріп алып, қатарға қосылып кеттім. Бір күні бейтаныс қыз оқу залына келіп тілдей қағазға жазылған сөзді қолыма ұстата салып, жөн сұрасқанша болмай кетіп үлгерді. Қағазда «ТашМИ-дің жатақханасы, 108-бөлмеде күтемін» дегеннен басқа ештеңе жоқ. Мен аң-таң болып парақты достарыма көрсеттім. Оларда құпия хабарды әр саққа жүгіртіп, «Махаббат сыры терең ғой. Бәлкім, Ару кашып келген болар» деп біраз әңгімелеп, бір-екеуі менімен еріп жатақханаға кеттік. «Шынында да ол келген шығар, мен босқа күманданған болғаным ғой» деген ойлармен жүрегім алып-ұшып жетіп барсам, Хожелідегі нағашымның қызы Күләш

болып шықты. Әр демалыста ауылдағы нағашыларыма барған сайын ол қыз менімен сызыла амандасып, сүзіле қарап, сезімдерін жеткізуге тырысатын. Әдейі іздеп келіпті. ТашМИ-де оқитын өткір қара көзді әдеміше келген Тазагүл атты қызбен бір класта оқыған екен. Ол қызбен жерлестері жаңа жылды қарсы алып, сонда танысқанбыз. Сірә, мен жөніндегі сезімдерін дос қызымен бөліскен сияқты. Ол күлімдей келіп:

– Қондырдым колға құсыңды. Аржағын өздерің шешесіңдер ғой. Менің сабағым бар, өздеріңді оңаша қалдырамын, бірге қыдырыңдар, – деп шығып кетті. Бұл қалай болғаны сонда, мен ол үмітенетіндей бір ауыз да сөз айтқан емеспін. Әрі немере сіңілісі Ару екеуміздің арамыздағы жағдайға қанық. Сонда бұның «Арнайы іздеп келдім» деуі қалай? Келген қонаққа «кел» демейтін қазақ бар ма? Қалай болса да Ташкенді қыдыртып, міндетімнен құтылу болды ойым. Сөйтіп, Ташкенді аралаттым. Сосын комнатасына әкеліп, сабақтарымның көп екенін, қолымның бос еместігін ескертіп, оның ойын түсінбеген сыңай танытып кете бардым.

«Кездесіп, көрсем» деген үмітім басқа болып, ауылдағы Аруым алыстап, сағынышым көбейе бастады. Науқан кезі. Студенттерді мақтаға апаратын болып соған дайындала бастадық.

Мақтада

Бір колонна болып тізіліп келе жатқан автобуларда – толған студенттер. Баратын жеріміз Мақтарал ауданына қарасты, Өзбекстанға берілген жердегі «Голый степь» атанған совхоз. Боз даланың май топырағы борпылдап, аяқ басқан сайын тобыққа дейін кіріп кетеді. Біздер келіп түскен жер құрақ өскен сайдың іргесі. Бұл маңайда өзен жоқ, сірә бұлақ суының болуы шығар, тал мен құрақтың өсіп тұрғаны. Жетісайдан латок арқылы әкелінген сумен егілген бақшаның қақ ортасынан палаткаларымызды тігіп орналастық. Құнарлы жерге жыртпай-ақ себе салған қауын-қарбыз пашақтарынан өсіп шыққан дөңкиген қарбыз бен қауыннан аяқ алып жүрер жер жоқ. Бізге жеткен бұл совхоздың атауы «Голодный степь» болатын, соған қарап дым өспейтін, аштық жайлаған жер болар деп ойлаған едік. Керісінше, тегін қауын-қарбызға қарық

болып, алғашқысын сойып жеп, кейіннен жерге соғып жарып, ортасын ойып жеп, он гектардай жердегі бақша өнімін қазан қылдық. Отыз адамдық палаткаларды қатар-қатар қала үйлеріндей үш-төрт көше етіп тігіп, электр тоғын өткіздік. Біздің 25 қазақ жастары жататын палатка бірінші көшеде болып, «Қазақстан» көшесі деп атанды. Механика факультетіндегі «Европа, Өзбек» группалары да көше атауларын «Москва», «Ташкент» етіп атады. Әр көшенің ұзындығы 60-70 метрдей, бір-бірімен қиылысып «п» әріпіндей формада тігілген. Ортада алаң, кірер жердегі қатарға «штаб кабинет» және жетекшілер жататын палатка орналасқан. Таң ата сол кездегі тәртіп бойынша горн дыбысымен ұйқыдан оянып, жуынып, тамақтанып, сағат сегізде алаңға сапқа тұрамыз. Бес-он минуттік планерка өткізіліп, мақта атызына бару үшін көлігімізге отырамыз. Күн шыға сегіз жарымда мақта теруге кірісіп кетеміз. Күндік мақта теру нормасы 60 килограмнан кем болмауы керек. Көп тергендер озат атанып, планеркеде алғыс айтылып, кем тергендер сынға алынады. Бұрын мақта көрмегендерге норма орындау қиынға соғып, түрлі әдістерге барады. Мақтаны фартукпен теріп әкеліп қапқа салады. Қабы толғандар қырманға әкеліп, таразыға өлшетіп, төгіп кетеді. Міне осы тұста амал іздегендер қап түбіне тас байлап, кейбіреуі счетчиктің көзін ала бере үйінді мақтаның тасасынан көзге түспей әрі кетіп, қабын қайта өлшетіп норма жасап жатады.

Факультетте бірге оқитын қазақ балаларының алғашында бір залда жатып, кейіннен 3-4-тен бөлініп, жатақхана бөлмелеріне бөлінгенбіз. Міне, қайтадан боз далада бастарымыз қайта бірігіп палатада бір жатырмыз. Келген күні жігіттерді ертіп, «Бұл жер Қазақсанның жері болған, ауыл қазақтарын көріп, сәлемдесейік» деп төбе басындағы шарбағы бар үйге келдік. Есік алдында сақалы белуарға жететін ірі денелі салиқалы қарт отыр. Салт бойынша көкірекке қол қойып, «Ассалаумағалайкум» деп сәлемдестік. Топырлап келген біздерді жақтырмағандай ернінің ұшымен баяу «Әлік солам» деді де үнсіз отыра берді. Кім болса да үйге келгенге «қош келдің, төрле» дейтін қазақтың сөзі айтылмады. Көпті көрген салиқалы ақсақалдың мына қылығы қытығыма тиіп.:

– Ата, қазақсыз ба? – дедім, «солам» деген сөзінен өзбек болар деп секемденіп.

– Қазақпыз.

– Ақсақал, біздер Қазақстанның әр жерінен жиналған студенттерміз. Жергілікті туыстармен танысып, сәлемдесейік деп... – Шал үнсіз отыра берді.

– «Қуыс үйден құр шықпа» деген бар, күн ыссы, шөлдеп келдік, сусын болса?

– Ол не зат? – Сусынды, салтты білмеген қарияның қазақтығына күмәнім болып:

– Су, су бар ма? Шалдың «жок» деген сөзін естіп, жүрегім зырк ете қалды.

– Ата, қай қазақсыз? – Ол түсінбей иығын қозғады. Мен дереу «ұлы жүз, кіші, орта» деп жетелеп, бұл аймақта тұратындардың шыққан тегін білмек болдым.

– Ә, біздер ұлы жүздің кіші жүзі боламыз, – деді сақалын тарамдаған қарт. Сөйткенше болмай жігіттер үлкен ағаш бөшкенің бетін жапқан қақпақты ашып, толы судан бақырашпен су іше бастады. Мына шалдың қара суды қызғанған тексіздігіне ашуым келіп:

– Жоқ, ата, сіз «Қыртымбай деген жүзге жатасыз» – деп, шығып кеттік.

...Ел басына күн туып, кеңес үкіметінің ұлтшыл кейбір өкілдерінің, әсіресе қазақ елін басқарған Голошекиннің әрекеті, халықты тоз-тоз етіп, қашып, көшулеріне итермеледі. Міне, сол бұлғалақ жылдары көшіп келгендер жан сауғалап, жергілікті елдердің «Көршің соқыр болса көзінді қысып жүр» дегеніндей, солардың салт-дәстүрлерін бойларына сіңіре бастаған. Мен бұл жерде басқа елге сіңгендердің бәрі солай болды деуден аулақпын. Керісінше, сыртта жүргендердің ұлтжандылығы, салтты сақтап, тіл тазалығын ұстауы, біздің орыстанған кейбір жергіліктілерден көш ілгері демекпін. Бұл қасиеттер тектілікке, әр адамның өз ұстанымына байланысты болатын жәйттер ғой деймін. Содан, арада үш жыл өткенде 1966 жылы «Білім және еңбек» журналының 6-шы санында бір ғалым азамат «Қазақ ішін, араб елін және де басқа туысқан елдерді аралап, жазып отырмын» деген «Қазақ шежіресінде» қазақтағы жүздер мен ұлыстарды тарата келіп, «қазақтың шежірелік жүздеріне кірмейтін төрт ру

бар, Олар: Қожалар, Төрелер, Төлеңгіттер және Өзбекстандағы өздерін «Қырықпан» жүзбіз дейтіндерді келтіріпті. Сонда ойыма мақта теріп жүріп біздер кездескен келісті қартқа жолығып, әлгінің «Ұлы жүздің кіші жүзіміз» дегені және менің ашумен айтқан «қыртымбай жүзсін» деген сөзді «Қырықпан жүз» етіп, берген-ау?» деп ойладым. Бұл шежіредегі жүзге кірмейтін қожа, төре, төлеңгітті қабылдап, төртінші қоспаны мойындамадым.

Мақтадағы өмір өз қызығымен өтіп жатыр. Аптасына бір рет демалыс – «монша» күні. Машинада орналасқан моншаға түсіп, кір-қоңымыздан тазарып қаламыз. Институтқа түскен жылы төрт жігіт болып квартираға шығып, күндіз зауытта жұмыс істеп, кеште оқитынбыз. ТашТВРЗ-да (тепловоз, вагон жөндеу зауыты) үшеуміз болат қорыту-құю цехында: мен – формовщик, Ғали мен Ташкенбай құйылған детальдарды өндеу бөлімінде, ал Мейрам электро-аппарат цехында жұмыс істедік. Ауылдан келген біздерге бұндай ірі зауыттың тәртібін сақтап, қалыптасып кету оңайға соққан жоқ. Жұмыстан шаршап келіп, жуына сала кешкі оқуға барып, түнделетіп қайтып ұйқыға кетеміз. Ерте тұрып сағат сегізден қалмай зауыт қақпасынан өтіп, тіркелу куәлігін алуымыз керек. Квартирада жатқандардың жатақханада жатқандардан ерекшелігі, асты үйде өзіміз дайындаймыз. Ташкенбай мен Ғалидің ас дайындауға икемі бар, Мейрам ұйымдастырушы, мен жабдықтаушы міндеттерін бөлісіп алып, әркім өз жұмысын орындап қояды. Зауыт пен біздер жатқан үй арасы 15 минуттік жер. Ерте тұрып қисық, тар көшемен жүргенде менің жүрісім жылдамдау болып зауытқа достарымнан бес минуттай бұрын баратынмын. Істегенімізге жарты жылдай болып, өзбекшеге судай Иван Дорофеевке шәкірт болып, станокта дайын модельді престеп жасаушылардан бастап, күрделі модельдің кем-кетігін толтырып қолмен жасайтын бөлімінде істедім. Цехта ұстазым 5-інші, ал Рагочев атты қарт кісі ең жоғарғы алтыншы разрядты адамдар болып, менің тілалғыш елгезектігім ұнады ма, әлде ол кездегі мамандардың таза пейілділігі ме, маған істің қырсырын айтып, көрсетіп көмектесіп жүрді. Станокпен қалып жасаушылардың екі-үш шығарған қалыбының төлем ақысы, менің қолмен жасаған бір қалыбыммен бірдей. Айлық ақы, қанша

өнім шығарсаң соған тариф бойынша төленеді. Стпендия 22 сом, айлық 500-600 сом болып, үйдегі жалғыз табыскер әкемнің айлық табысынан екі еседей артық табыс тауып, мұқтаждық көрмей шалқып жүрміз. Бір күні Ташкенде тізеден аса қалың қар жауып, жұмысқа бара жатып, жол жиегіндегі суағар арыққа түсіп кеттім. Шалбарым мен бәтеңкем малмандай су болды. Тез үйге барып кептіріп қайта жұмысқа барғанымда бес минут кешігіп, тәбілші қыз мен алмаған тіркеу куәлігін цех бастығына беріп үлгерген екен. Жұмыс басталып, әркім өздеріне тапсырылған жұмыстарына кірісіп жатыр. Күндегі әдетім бойынша мен үшін де тапсырма алатын ұстазыма барсам, ол менде ісі жоқтай теріс қарайды. Жоғарыдағыдай себеппен менің кеш қалғанымға халық жауындай қарап теріс айналған тәрбиешіме ыза болып, цехтың ішін кес-кестеп жүре бердім. Менің жағдайымды көріп қасыма қарт ұстаз Рагочев келіп.

– Балам, не болды? Бүгін наряд алмай неге кешіктің? Наставнигің не деді?

– Жұмысқа келе жатып арыққа түсіп кеттім, киімімді кептіріп...

– Иван не деді?..

– Барсам сөйлеспеді, жауына карағандай қарады, – деп, қамығып, төмен қарадым.

– Жүр, балам, мен ол итті сабасына түсірейін, – деп менің қолымнан жетелеп Дорофеевке әкелді. «Жексұрын, онбаған, сен маған шәкірт болғанда жұмыстан қалмап па едің? Неге баланың кешігу себебін сұрамадың. Қазір тез цех бастығына барып, өзін баяндап баланы арашалайсың» деп, келістіріп бір боктап, менің қолымды оған ұстатып кете барды. Ұстазым өз ұстазынан сөз естіп, жүні жығылып, жуасып қалды. Жоғарғы қабаттағы бастық кеңсесіне келе жатып, менің кешігу себебімді сұрап біліп алды. Бастыққа келіп: «Студенттің жағдайын сіз де бір кездері студент болғандықтан менен гөрі көбірек білесіз ғой, мына бала жолда арыққа құлап, киімін кептіріп, кешігіпті. Бір жолға кешірім етіңіз, енді қайталанбайтынына кепілдік беремін» деді. Ұзын бойлы қасқа бас бастық маған тесіле қарап:

– Жарайды, Иван Иванович, ол бүгін нарядтан қалды, кешіккен жазасына цехта тегін жұмыс жасасын, – деген оның бұйрығына қуанғаным сонша, әлгінде ғана жек көрген Иванды құшақтай алдым. Сөйтіп, сол бір жұмыстан кешіккенде алған сабағым, мені тәртіпке қатаң қарап, себебін сұрамай ешкімді кінәламауды үйретті.

Сол мақта терім кезіндегі достық сезімдер мен сағыныштан туындаған тағы бір сапарымды айта кетейін. Төрттің бірі Ташкенбай досым студенттік кезеңдегі өтер сынақтардың үлкен елегі болған бірінші семестрде емтиханнан өте алмай оқудан шығып кетіп, осы маңдағы аулы Мақтаралға кеткен. Жана жылда одан «Үйленем, тойыма келіндер» деген хабар жетті. Ташкеннен тоғыз жігіт жетіп барсақ, сөз байласқан қалыңдығы бір себептермен келмей қалып, той болмаған еді. Енді, міне сол досымыздың аулынан 160 шақырым жерде жатып, бармай кетсек болмас деп шештік. Сөйтіп, Ғали, Мейрам үшеуміз «монша» күнін пайдаланып, машинадан-машинаға ауысып, ақыры мақта таситын телешкіге мініп, эзер жетіп, досымыздың жарының қолынан дәм татып қайтқан болатынбыз. Келесі «монша» күнінде Мейрам: «Біздің ауыл – Шардарада. Осы жерден онша қашық та емес, барып қайтсақ қайтеді» – деген соң, оның аулына қарай тағы да ашық машинаға мініп тартып кеттік. Кілем үстіндегі жолақтай болып, жасыл даланы қақ жарған тас жолмен жүйткіп келеміз. Екі досымның ортасында айналама қарап келе жатып, балауса балғын шақтарым өткен Жамбыл облысының Аса бойындағы көк майса шалғын, биік теректер, күзде сары далаға айналар егіс алқаптары, қалың жапырақ жапқан қызылша атыздары бар туған аулым есіме түсті...

Соғыс балалары

...Мен ес біліп, етек жапқанға дейін колхозда «Әскер семьясының мүшесі» болып, арнайы талон арқылы берілетін «паек» алып өстік. Шешем соғысқа кеткен азаматын зарыға күтіп, үш баласын тарықтырмай асырап келді. Соғыс балалары тез есейіп, менен бес жас үлкен апам үйдің бар шаруасын тындырып, інім екеумізді де тәртіпке шақырып, шешеміз жұмыстан шаршап

келгенде мазасын алмауды үйрететін. Міне, сөйтіп балалық шақ өтіп, беске толар-толмастан мала тіркелген атты айдап колхоз жұмысына да араластық. Әкеміз армиядан аман оралып, алғашында бригадир, кейіннен ферма меңгерушісі болды. Ер бала болғандықтан таң атар-атпастан әкеме еріп шөп шабысып, арбаға тиесіп, үй шаруасын тындырар азаматқа айнала бастадық. Мектеп жасына жетіп, ауылдағы көзі ашық мұғалім Әбіш соқырдан әріп үйреніп, сауат ашқанның өзі бір жыр. Соғыстан кейінгі елдің жағдайының көтеріле қоймаған шағы, оқу құралдары жоқ. Колхоздың «атқамінерлеріне» деп бастықтың алдырған кеңседегі әкеме тиесілі екі дәптер мен сия қарындаштың жартысы менікі. Қарандашты екіге бөліп дәптерге барлық өткен пәндерді жазамыз. Осы жерден сәл шегініс жасап, Ардостың кластан қалып қойған себебін айта кетейін (А.А.Қ.)

Көке

...Томпиған сары бала ирелендеген жалғыз аяқ ізбен жүгіріп келеді. Екі көзінен аққан жасты ақ жарғақ тонының жеңімен сыйпалап, бетін айғыздап тастады. Түнгі жауған ұлпа қардан айнала түгел аппақ болып, көзді қариды. Жас толған көздері көрмей ізден шығып кетіп, ұшып түсті.

– Көке, көкем-ай! – деп өкіріп жылап, жер тырмалап, ұлпа қардың астан-кестенін шығарды. Жұдырықтай жүрегін үзіп жіберердей болып, өзегін өртеген Әзиза апасының сөзі болды. Оны көргенде елжірей келіп көтеріп алатын Көкесі елестеп, орнынан атып тұрды. Сөйтіп бір жығылып, бір тұрып «көкем-ай» деп, жылап келе жатқан бала ауыл шетіне де жетті-ау.

Ауылдан алты шақырымдай жердегі төбеге орналасқан мал фермадан әкесіне еріп орталықтағы мектепті, мұғалімді көріп, бірнеше рет осы жолмен келгені бар. Азаматтар әскерге алынғанда ауылда қалған еркек атаулыдан көксау Ораз шал мен Әбіш соқыр ғана болатын. Аздап сауаты бар Әбіш ауыл балаларын өз үйінің бір бөлмесін мектеп етіп оқытатын. Соғыстан кейінгі қиын кезең ауыл мектебінде оқу құралдары, қалам, дәптердің жоқ кезі. Сары бала әкесінің мал есебін жазуға контордан берген дәптерінің бірін алып, сия қаламының жартысын қиып алған. Қысқа қалам

ұштала-ұштала қысқарып, ұштауға келмей қалам өзегіне жусан тығып ұзартып, Әбіштің қара тақтаға жазған әріптерін айнытпай түсіріп жатқан балаға:

– Ардос, дәптеріңді дорбаңа сал, үйге қайтамыз, – деді Әзиза апасы бұған ерекше қамқорлық көрсетіп. Әзиза оның туған Мөлдір апасымен түйдей құрдас болатын. Апасы былтыр қайтыс болып, әкесі інісі екеуін «жылағанды көрмесін» деп, Әзиза апасының үйінде қалдырған еді. Сонда даладан үйге жылап кірген Әзиза апасы:

– Мөлдір өлді, алып кетті, – деген.

– Қайда кетті, қашан келеді? – деген сары баланың сұраулы түрін көріп, ол егіле жылап тұрып, бұны да еңіреткен. Екі көзі боталап «жоқ келмейді, ол өлді» деген суық сөзді алғаш сонда естіген еді.

1946 жылы соғыстан оралған Оспан көкесі алтыдағы топ-толық баланы алақанына салып аспандата көтеретін. Үйге келсе ермегі осы сары бала болатын. Алып тұлғасына денесімен-дене етіп тігілген әскер киімі онсыз да сұнғақ бойын сорайтып көрсететін. Балаға одан ұзын, одан күшті, одан жақсы адам жоқ еді. Көкесі көрші колхозда МТС-те механик болып жұмыс жасайтын. Орасан күш иесі, палуан көкесі бір күні оншақты адам ШТЗ тракторының моторын машинаға тией алмай жатқандарының үстінен түсіп:

– Жігіттер, былай тұрыңдар, мен көрейін, – деп әлгі салмағы тоннаға жуық моторды тік көтеріп, машинаға тиеп береді. Содан әке-шешесі Оспанның ауырғанын естіп, колхозына барып келген. Арада біраз күн өткенде «тез келсін» деген хабар жетіп, әке-шешесі арбамен барып, жете алса алып келмек ойлары болған.

Мектептен үйге келген соң Әзиза апасы «Бетінді жу» деп су құйып тұрып:

– Көкең өліпті, ағамдар түнде арбамен фермаға кетіпті, – деді жылап тұрып. Сары бала «өлді» сөзін екінші рет естіп, дір ете қалса да күшті Көкесін ондайға қимады. Өксігін басқан Әзиза апасы бұның бетін сүртіп тұрып, ауылдағы ағайындардың фермаға кеткенін жеткізді. Баланың өзегі өртеніп, запыран құсардай лоқсып:

– А-а, Көкем, көкеші-ім, – деп тұра жүгірген болатын. Сол

жүгірумен еңіреп жылап, ауыл сыртындағы терең сайдың үстінде тұр. Бұрын фермаға барарда көрген мына сайдан өтсе аржағы тегіс қара жол. Қазір фермаға апаратын арба жолды қар басып, аппақ болып ізі білінбей қалған. Қыр басынан көрінетін ферма үйлерін де қар басып көрінбеді. Жылай-жылай білеудей болып ісінген көзін қар тиіп қызарған қолының сыртымен уқалап, ескі жолдың сілемін іздеді.

Түнгі ұлпа қар басқан жердің аздап ойпаң тартып, домбыраның ішегіндей екі айрық болып созылып жатқан жолдың жобасын көріп, сол іздің біріне түсіп, тізеден қар кешіп жүріп келеді. Сайдың орта шеніне жеткенде із білінбей кетті. Қайда жүрерін білмеген бала жан-жағын айнала қарап жүріп, бет алған бағдардан да айрылып қалды. Енді қайда жүреді? Күн батуға арқан бойы қалыпты. Тез сайдан шығу керек. «Осы тұс болар» деп жүре беріп, қар басқан орға түсті де кетті. Қар кеңірдегінен келіп кептелді де қалды. Қимылдауға дәрмен жоқ бала енді қорқып жылап, «аға, ағалап» әкесін шақырды. Терең сайда оны естір тірі жан жоқ. Күн батуға жақындап, сайдың түбі көлеңке тарта бастады. Бала «А-а-ау»-лап, зәресі ұша айқайлап шалқасынын құлады. Арқасы кептелген қарды жаншып, аяғы сәл босағандай болды. Жандәрмен аяғын козғап ордан суырып алып, қар үстінде шалқасынан жатты. Орнынан тұрса аяғы тағы орға кіріп кетерін сезіп аунап кетті. Үсті басы қарға көміліп біраз аунап барып, орнынан тұрды. Қорыққан бала күн батпай ауылға қайтуды ойлады. Келген ізін эзер тауып кері қарай жүріп келе жатып, жаңа ғана фермаға қарай жүрген терең ізді байқады. Сай түбіндегі соқталанған қалың қарды ат бұзып өте алмасын біліп оны жетелеп алған кісінің ізі еді бұл. Бала фермаға қарай жолға түсіп малтығып жүріп келеді. Сайдан өтіп қыр басына шыққанда күн батып кетті. Алыста кетіп бара жатқан аттылы кісіні көрді. Бар даусымен айқайлап жылады. Атты кісі бұны естіген жоқ. Қараңғы түсіп келеді. Аттының ізінен айрылмай қарға малтығып жүре берді. Біраз жүргенде алдындағы алыстан қарауытқан аттылы көрінбей кетті. Бала енді қорыққанынан тісі-тісіне тимей «Аға-ағалап» жылап келеді. Жылап жүріп аттының ізінен де айрылып қалды. Зәресі ұшқан бала омыраулап қарға малтығып жолсызбен жүріп келеді. Бір кезде иттің үрген даусын

естіп, жылайын десе даусы шықпай қалды. Денесі қалтырап қар үстіне отыра кетті. Тоңының жағасын көтеріп мүлги бастады.

Түксиген қалың қабақты Көкесінің оны көргенде жадырап рахаттана күліп «Ардосым» деп сүйетіні елестеп отырғанда қыңсылаған дыбыс естілгендей болды. Көзін әзер ашып қарағанда қарсы алдында қыңсылап өзінің Майлаяқ иті тұр еді. Бала маужырап ұйықтап бара жатты. Ит қыңсылап үріп, тонының жағасынан тістеп сүйреп, баланы етбетінен қар үстіне құлатты. Мұздай қардан шіміркеніп басын көтергенде, иті оның бетін жалап ұйқысын ашты.

Үсті-басы аппақ қар, үйге кіріп келген баланы көргенде үйдегілердің бәрі өре тұрды. Шешесі дауыс етіп жылап баласын баурына басты. «Көке, көке» деп бала талып, құлап түсті. Түнделетіп қалың қарда көкесін іздеп келген баланы көрген үйдегілер, көздерінің жастарын сығып алды. Әлгі атты кісі «Күн батарда артыма бір қарағанымда, қараңдап көрінгенді жемтік іздеп жүрген түлкі болар деп мән бермеппін» деп, өкініп жатыр.

Бір жығылып, бір тұрып келе жатқан баланың түлкі тымағы секірген түлкіге ұқсаған еді.

Соғыс басталғанда сәби болып, әке мейірімін кештеу көріп, өскен бала жүрегіне Көкесінің ерекше ықыласы ұялап қалған еді. Баланың «Көкем қайда? Көкешім» деп өксіп еңіреген сағыныш сезімі үйге көңіл айта келгендердің бәрін жылатқан болатын.

... Сол қыста қар қалың болып, «тағы да үйге келемін деп жүріп бәлеге душар болар» деген оймен шешесі оны оқуға жібермеген. Жаз шыға Әбіш мұғалім қайтыс болып кетіп, орнына оқытушы табылмады. Келер жылы жаңа мұғалима келіп, бұл тоғыз жасында інісімен бірге оқуды қайта бастаған еді. Малдың жағдайымен ферма базасын Қарасудың бойына аударып, үйі сонда көшіп барды. Қарасудың басы «Бұрылтау» сілемінен басталып, жағалай қалың қамыс, шоқ-шоқ талдар өскен бұлақ сулары қосылып, «Жетітөбе» тұсындағы бөгетке жетер жерде көлге айналып жайылып жатады. Суы мөп-мөлдір, түбіне өскен балдырларды қап-қара етіп көрсетіп «Қарасу» атанған. 1950 жылы ауыл шаруашылығын өркендету мақсатында, ірі колхоздарды совхозға, майда колхоздарды біріктіріп іріленген шаруашылық

еткен. Сөйтіп бұрынғы «Рахат», «Көктөбе», «Жамбыл», «Еңбек» колхоздары бірігіп, «Жамбыл» колхозы аталып, орталығы Еңбек болған. Енді оның әкесі осы төрт колхоздың ферма меңгерушісі, айлап аттан түспей малшыларды аралайды. Жаңабазада екі қарашай отбасы сиыр бақташысы (жергілікті халық «падашы» дейді – А.А.) болды. Олардың бірі – Чорна, екіншісі – Әли есімді бетінің қаны тамған әдемі кісі. Үшінші сиыршы – Титтай есімді домбырашы, әрі аңшы, ірі денелі келісті адам. Тағы бір бақташы толық қара Шошай және Ардостың үйі болып, сауын сиырларды 15-20-дан бөліп алып сауады. Әйелдер сауыншы, ерлер малшы, балалар бұзау бағып, сауылған сүтті маслопромға өткізеді. Бала дегенде оқу жасындағы (9-10 жас) Шошайдың екі ұлы, Әлидің ұлы және Ардос. Бірақ, бұларға еңбек күн жазылмайды, заң солай. Қарашайлардың тілдері қазақ тіліне ұқсас, кейбір ерекшеліктері болмаса түсінісіп, сөйлесе береді. Олардың нанды «гржін», майды «жау» деп атаған кейбір сөздерін олар тез меңгерген. Бір күні Чорна шал ертелетіп ферма меңгерушіге келіп, өріске шығарда малды санағанын айтып, өз тілінде «Ертаблә өрге қоптым, икі инәгім тас боп қалды, атыңды бер, іздейін» дейді. Ол кезде ат арбаға жегіліп, тек атқамінерлерге ғана жылқы берілетін. Ферма меңгеруші колхоз активінде мәселе көтеріп, малшыларға ат бөлуді сұрағанда, жаңа бастық «Сәл шыда, машина алсақ, аттар босайды, сонда аларсың» деп шығарып салған еді. Ат алудың оңтайы келгенін пайымдаған ол, Чорна шалға «Осы сөзіңді маған айтқандай етіп, жаңа бастыққа барып айт. Ат береді» дейді. Өзі жоқ сиырларды іздеп шығып, кешегі жайылған өрісті біліп алып, қалың камыс арасынан үш сиырдың құйрықтарын тірестіріп, айбат шегіп, алты қасқырға алдырмай тұрғанының үстінен түседі. Айқайға басып, қасқырларды қашырып, сиырларды аман алып қалады. Чорна шал да жоғарыдағы сөзді айтып, қарашай тілінен хабарсыз бастықты састырады. Ол колхозға жақында берілген «Победа» машинасының шопырын шақырып:

– Қырғызбай, мына қарт тасынан айырылған ба? Тез, қалаға жеткіз, –деп әбден сасады. Қарашай қызына үйленген ол қарқылдап күліп, ат сұраудың мәнісін айтады. Риза болған бастық өз атын мінгізіп жібереді. Кейіннен бұл сөз біразға дейін айтылып келіп, малшылардың бәрі аттылы болады.

Бұқалар сайысы

...Жаз ортасы өтіп, күзге қарай сиырлар күйге келеді. Бұзауға арнап қоршалған шарбақтың күн шығыс бетіндегі төбешікте жатқан сиырлар ішінен бірінші болып тұрған қызыл қашар, құйрығын қайшылап ойқастап жүр. Арыстан кеуделі, белі ашаңдау, қимылы шапшаң қара ала бұқа, падада екінші орынды иемденеді. Бірінші орындағы бас бұқа тапалдау төртбақ, жұп-жұмыр, арқасы тақтайдай теп-тегіс, тік мүйізді шымқай қара. Ал үшінші орындағы бойшаң ірі денелі ала бұқа Ресейден әкелінген тұқымдық бұқа. Қара бұқа мен «Арыстан» бұқадан оның жасы көп кіші. Әлгі қызыл қашарға бұрын жеткен «Арыстан» бұқа танауын көкке көтеріп, иіс алып тұрды. Қара бұқа да орнынан тұрып, оң аяғын жерге шапқан кетпендей салып қалып, бір күреккей топырақты ойып лақтырып тастап, «Әй, жолынды біл» дегендей гүр ете қалды. Он жылдай біріншілікті бермеген кәрі қараға, кемеліне келген арыстан бұқа «Келсең-кел» дегендей айбат шегіп, бұл да екі аяқты кезек салып, топырақты лақтырып жатты. Сөйтіп, бұқалар сайысы басталып кетті. Қара мен «арыстан» бұқа тіресіп, әлі де қайраты кемімеген қара, оны жер жыртатын соқадай етіп, жер қыртысын аудартып, итеріп келеді. Шамасы жетпесін сезген «арыстан» бұқа, қараның осындай тіреске шыдамай қашқанда сауырынан сүзіп оңдырмай жарақаттайтын әдісін білгендіктен, шалт бұрылып баяу қимылды қараның мүйізін дарытпай кетті. Бұлардың сайысына қарап, өзінің бағын сынап көруді ойлаған жас «Ала бұқа», бұлар таласқан қызыл қашарды жас бұқашықтың қуып әкеткенін байқамай да қалған. Жеңісіне масаттанған қара ештеңемен ісі жоқтай, маңқиып тұр. Женіліс тапқан арыстан бұқа кімге тиісерін білмей, «о, бишара» деп, оны мұқатқандай ала көзімен қарап тұрған жас бұқаға мүйіз салды. Бұл сайысты падашылар келіп айырып, өрісте де қайта-қайта екеуі айқасып жүріп, ақыры жас пері ала бұқа екінші орынды иеленді. Бұл сайысты сырттай бақылап жүрген қара бұқа, ала бұқа маңынан өтсе өкіріп, дөң айбат көрсетеді. Бір күні аяғымен топырақ лақтырып, айбат шегіп жүріп, «итті күшігінде таласаң ит болғанда батпайды» дегендей аламен болар айқастың алдың алып, Қара өзі іздеп

барып, сайыс басталып кетті. Аланың тұлғасы барлық жағынан сай, қарадан ұзындау, әрі биік, аяқтары сомдалып, кебежей төсі мойнымен тұтасып жатыр. Сайысқа шақырып, гүжілдеп келген төртпақ қараға «келсең, кел» дегендей ай мүйізді жалпақ басын төмен түсіріп, тіресе кетті. Қара алғашқы соққыда-ақ қарсыласын біраз жерге ысырып тастайтын әдетімен барын салса да аланы мызғыта алмады. Керісінше ала күш алып бұны итергенде артқы екі аяғы соқадай жерді жыртып эзер тоқтады. Ала «күшімді сезген боларсың» дегендей сәл босансып басын босатқанда, қара айлаға көшіп, өзінің жұмыр тіктеу келген мүйізін тез пайдаланып, басын бұлқып жіберіп, аланың жағын оңдырмай сызып жіберді. Жағы ауырып қашпақ болған аланы, қара қуа сүзіп оң жамбасын осып-осып тастады. Арада бір айдай уақыт өткенде күн санап өсіп кемелденіп келе жатқан ала соғысты өзі бастап қараға барып, «шық жекпе-жекке» дегендей, өкіріп мүйізін тосты. Қара өткен шайқаста аланың қайратының молдығын байқап тәсіл жасап, жеңіске жетсе де өздігінен оған тиісуден беті қайтқан болатын.

Бұқалар сайысы басталғаннан бері әрбір қақтығысты қалт жібермей қарап келе жатқан балалармен қатар үлкендер де аланың біріншілікке ұмтылған сайысын қарап тамашалауда. Үш күн бойы өрісте болған қақтығысты, сиыршылар ажыратып, бүгін әбден шырыққан екеу өрістен келе айқасты бастады. Қара қанша тырысса да аланың басымдығы арта берді. Енді ол тағы бір тәсілді қолданып, тірескен маңдайын тез шегініп босатып алып, басын төмен ұстап өңмендеп келіп қалған аланың жарты құлаштай кең маңдайының мүйізі тұсынан тік мүйізін кептей салып алып, бұрай бастады. Құласа жарып тастап, қарсыласын істен шығару. Ала бұдан бір ай бұрынғы қараның шалт қимылды шапшаңдығы бары есіне түсіп, ол да тез шегініп кетіп басын босатып алды. Ызаға булыққаны сонша, танданып тұрған қараны құлатардай екпінмен атылып келгенде ол жалт бұрылып мүйізі дарымай өте шықты. Қара тез бұрылып, ала бұрылғанша қуып жетіп, сауырын жырып тастады. Екеуі қайта тіресіп, есесі кеткен ала қараны жойқын күшпен итеріп көлге қарай ығыстырып барады. Көл жиегіне келгенде қара жалт бұрылып ала екпінімен суға күмп ете қалды. Бұл сайысты қызықтап тұрғандардың

үлкені бар, кішісі бар барлығы «Бітті. Өлді» – деп, шу ете қалды. Көлдің суы адам бойы келетін терең, әрі жағасы ұйық балшық болатын. Қызықтаушылар ішінен падашы шал үйге қарай жүгіріп барады. Тұқымдық бұқаны мерт қылса жауапқа тартылары анық. Падашы үйден арқан алып келгенше, ала алапат қайрат жасап, көлдің арғы жағасына ырғып шыға келді. Үстіне жұққан балшық суды сілкініп тастап, айналасын жауын жауғандай етті. Қара да терге малшынып, жағаға шыққан аланың күркіреген күндей зор дауыспен өкіріп шақырғанын естісе де, үн қатпай сиырларға еріп, өріске кете барды. Ала сол көл жағасында қалып жайылып, кешке қараның алдынан шығып күтіп тұрды. Ала қатты ашулы, келе қараны ұршықтай иіріп, қашуға да мұршасын келтірмей сүйрей жөнелді. Қараның айласы таусылып, бұлталақтап жүріп, артқы аяғы сүрініп, шоңқиып отырды да қалды. Балалар, «Өлді, енді өлтіреді» деп, тұрғанда ала мәрттік жасап, жығылғанға жұдырық жұмсамады. Маңғаздана құлаған қараның тұруын күтті. Қараның күткені басқа еді. Ол қашқанды өзіне ұқсап жазалайтын болар, жарып тастар деген. Бірақ ала олай етпеді. Қара орнынан тұрып қаша жөнелді. Біріншілікке жеткен аланы балалар мадақтап жатты...

«Адам – жылқы мінезді» деп жатады. Ол батырлар мінген арғымақ аттың иесіне бейімделіп, адаммен достасуы болар. Ал қара малдың да біріншілікке таласқан сайысы, кейбір адамдардың ойсыз оспадарлығына сай келе ме деп қалдым. Қызыл қашардай қылмаңдаған қыз, қара бұқадай айла сұмдыққа ие «Қодарлар», нәзік сезім мен арды аттап қылмысқа барып жатады. «Ей, мал! Малғұн!» деген қарғысқа қалмай, әрқашанда адам болғанға не жетсін!

Алғашқы ұстаз

... Бұл өңірде қыс ерте түсетіндіктен күзгі оқу басталарда ферма базасы қыстауға көшкен еді. Балалар осы жерден 3-4 шақырымдай жердегі бөлімше орталығындағы қазақы қоржын тамның бір бөлмесіне орналасқан мектепке қатынап оқиды. Ардос та шешесі тігіп берген шүберек дорбаны мойнына асынып, үшінші класты оқуға барды. Мектеп директоры мен оқытушы апай – ерлі-зайыпты, қаладан жіберілген ағартушылар. Олар

сол қоржын тамның екінші жартысында тұрады. Мектеп ішінде жиырма шақты парта мен сирақты қара тақта ошаққа жақын тұр. Қыста пешті сабанмен жылытып, ошақтың күлін сағат сайын бұрқыратып алып жатады. Оқушылар екі ауысымдық жүйемен оқытылады. Түске дейін апай 1-2-ші класты, ал, директор ағай 3-4-ші класты түстен кейін оқытады. Партаны ортасынан бормен екіге бөліп, бір жағы үшінші, екінші жартысы төртінші деп бөлініп, екі клас бірге оқиды.

Бұл мектептегі Ардостың алғашқы жақсы көрген ұстазы, есімін де білмей «Ағай» деп кеткен директор болды. Сол жылы қар қалың жауып, Ардостың үйі боза салған. Бозаны суға салып көктеткен тарыға, қайнаған ыстық су құйып, оған уыттық арақ қосып ашытып жасайды. Үш-төрт күн тұрып ашыған ботқаны сүзіп алып, қайнаған ыссы су қосып ішімдік қалпына келгенше сұйылтып, «боза» болғанда ішуге қолданады. Содан «Бозаны ішкен адам суыққа тоңбайды» дегенді естіген Ардостың анасы, мектепке бара жатқан балаға зерек толы боза епіршігін ішкізіп жібереді. Бала мектепке барғанша боза уыты бойына тарап, мас болады. Момын тәртіпті баланың ыржалақтап күліп, сөйлей алмаған мас күйін көрген мұғалім, сол күні сабақ өткізбей бәрін үйлеріне қайтарып жібереді. Келесі күні анасынан сұрап, болған оқиғаны біліп алған мұғалім балаға ұрыспай, барлығына тәрбие сабақ ретінде маскүнемдер жайлы әңгіме айтып, бозаның да адамды масайтып, ұятқа қаларлық істерге апаратынын ескертіп, онсыз да ұяттан төмен қарап, нартай болып қызарып отырған оған бір ауыз қатты сөз айтпай-ақ түсіндірген еді. Бұл – балаға өмірлік сабақ болды.

Шалқұйрық пен Сырттан

Көктем шыға мал ауыл егін алқабынан аулақ жайылым жері кең Көктөбенің оңтүстігін жайлау етіп, сонда көшіп, қонды. Ардостың балалық дәурені малшылар ауылында болғандықтан жануарлар жайын біліп өсті. Жаңа жайлаудағы көк майса алқапта, ақ, сары, қызыл гүлдер шешек атып құлпырып тұр. Аса өзенінен бастау алатын арықтың екі жағына қалың қамыс пен құрақ өсіп, мөп-мөлдір су ағып жатыр. Суға жақын тегіс жерге арбадағы

жүктер түсіріліп, үйлер тігіле бастады. Әкесі төрт ауданды қамтитын депутат болып сайланып, былтыр ел аралап жүріп, Түймегент қаласындағы Амантай деген азаматпен достасып, «тамыр» болады. Олар араласып, Түймегентке барғанда, бұларға досы алты қанатты боз үйді сыйлайды. «Сыйға сый, сыраға бал» дегендей шақырумен Түймегенттен келген тамырын, бұлар да үш күн қонақ етіп сыйлап, бүкіл ауыл болып күткен. Қоштасарда досының арқасына тоқты терісінен тігілген қызыл тонын жауып, боталы түйе жетелеткен. Алты қанатты боз үй, Титтайдың төрт қанат үйі және Шошайдың шаңырақсыз шошала жаппа үйі қатар тігіліп, Әли мен Чорналар қарсы беттен жерді қазып жертөле жасап алды. Жертөле іргесін сабанды лаймен сылап, қыстаудағы үйдей тап-таза етіп еденін де сылап тастаған. Қапқаз халқы құрылыс салуға өте шебер, колхоздың барлық базалары мен қамба, конторларын салған осы шешендер мен қарашайлар.

Кілем түгіндей тығыз өскен ажырық шөп үстінде үш бала ойнап жатыр. Қыста Ардостың іші пысқан тазы күшігі жайылған қойларды төсімен соғып, домалатып қоймаған соң, әкесі оны бір аңшыға беріп жіберген. Тазы итін қимай қамығып жүргенін сезген балаға, әкесінің құрдасы Титтай жана туған қодықты сыйлаған. Ал, әкесі «Апаннан таптым, сырттан ит болар» деп, жұп-жұмыр еркек күшік әкелген. Бала қодық сүп-сүйкімді құйрығы тірсегіне жеткен ұзындау болғандықтан оны «Шалқұйрық», ал, күшігін әкесі сырттан тапқан «Сырттан» деп атады. Оқу бітпей-ақ үйдің көшуіне байланысты Ардосты төртінші класқа көшіріп, каникулға шығып кеткен. Ермегі қодық пен күшігі болып, солармен сөйлесіп, сырласып дегендей бірге өсіп келеді. Достықтары сонша, анасы пісірген бір таба нанды білдірмей алып кетіп, үшеуі бөліп жейді, бірге ойнайды. Бір күні бала әкесі көрсеткен жердің шымын ойып, жер ошак қазып болған соң, үйден аулақтау барып көкмайсаға аунап жата кеткен. Баланың оңашаға шығуын аңдып тұрған қодық пен күшік жетіп келді. Қодық екі көзін ежірейтіп, құлағын тіктеп телміре қарап, құйрығын сабалап тұр. Ал, күшік болса тілін салақтатып, елжірей қарап «кел, ойнайық» деп тұрғандай. Бала орнынан ұшып тұрып, арыққа қарай жүгіре жөнелді. Ит арсалақтап, қодық тоңқып-тоңқып оны қуып келеді.

Біраз жүгіріп бала тізеден келіп өсіп қалған шөптің үстіне аунай кетті. Күшік оның бетін жалап, қодық состиып, екі құлағын қайшылап «не болды, шаршадың ба?» дегендей оған қарап тұр. Бұл үш дос осылай күзге дейін бірге ойнап, бірге өсті. Қодық есекке, күшік те итке айналды. Баланың оқуы – бұлар отырған жерден 5-6 шақырымдай Көктөбе орталығындағы мектеп. Бұл мектепке баратын үшеу. Ерте оянған бала тамақтанып, дорбасын асынып сыртқа шығады. «Шалқұйрық» деген дыбыс естілісімен үй маңында жатқан есек екі құлағы едірейіп жетіп келеді. Кейде есек есектігін істеп келмей қалса, қашанда оған бұрын жетіп ыржалақтап тұрған итіне «Сырттан, әкел Шалқұйрықты» десе болды оны қуып әкеледі. Ол есекті ноқталап, ер орнына кішкене көрпешені тартпалап мініп алады. Жолда анасы салған бір табананды дорбадан шығарып, үшеуі бөліп жейді. Мектепке келген соң есекті мектеп алдындағы ойға түсіріп «Осы жерден шықпай тұр» десе болды, бала келгенше тырп етпейді. Оның қасында қалатын Сырттан да, егер ол қипактаса орнынан тұрып, ырылдаса болды, есектің қиқарлығы жайына қалып, сабасына түседі. Міне, сөйтіп, екеуі баланың оқуы біткенде ауылға қайтады. Бірде Көктөбе аулының балалары Ардостың қасынан қалмай еріп келетін Сырттанын көріп, ауылдың барлық итін жеңген атақты қара төбетімен «таластырайық» деп қолқа салды. Бала итінің басқа иттермен шайқасқанын, ит болып үргенін көрмесе де, тұлғалы сымбатына қарап: «Менің итім сенің итіңді жеп қояды», – деп мақтанған балаға «жарайды» деп қалған. Сабактан соң ауылдың барлық баласы қызық көруге жиналып, мектеп алдында тұр. Әлгі бала үйіне барып шынжырлы ірі қара төбетті алып келді. Екі балаға күш бермей жұлқынып тұрған қарадан сескенсе де, Ардос енді шегінер жолдың жоғын біліп итіне барды. Қара төбеттің, ойда есек қасында жатқан Сырттанды көріп, «гау, гаулап» үргенінен, оны сайысқа шақырғанын білді ме, иті орнынан тұрып, желке жүні дүрдііп, жоғарыға қарап тұр. Ардос итін аяса да тәуекелге келіп, «Қорықпа, желкесінен алып лактыр» деп, кеңесін беріп екеуі жоғарыға көтерілді. Қыр басына шыға келген Сырттанға шынжыры шешілген қара, қарсыласын жұлып тастардай болып сонадайдан ағып келеді. Сырттан да «келсең кел» дегендей

дүрдиіп, көздерінен от шашып тұра қалды. Бұрындары бұндай көзді көрмеген қара, қалт тұрып қалып, «неге тұрсын» дегендей болған Сыртанның ырылынан оның қасқыр емес, ит екенін білген соң айқаса кетті. Бірін-бірі жағадан алғандай артқы аяқтарымен тұрып, алдыңғы аяқтар иықта. Сайысты тамашалап тұрған балалар демдерін ішіне алып, не боларын күтіп тұр. Әдісқой қара алдыңғы аяғын сілтеп, Сырттанды жақтан салып қалды. Қараның көзінен көз алмай арбасып тұрған Сырттан, көз ілеспес қимыл жасап, қараның сыртына шығып, желкесінен қапсыра тістеді. Қараны тулақтай етіп, жұлқып-жұлқып алып, ойға қарай лақтырып жіберді. Барлық тұрғандар «шу» ете қалды. Қара естен танып, біраз қимылсыз жатып, есін жиғанда орнынан тұра сала, құйрығын қысып алып, қыңсылап қаша жөнелді. Жоғарыда оны күткен Сырттан бір сілкініп алып, есегінің қасына барып жата кетті. Ардостың Сырттаны жайлы әңгіме өршіп, «қасқыр алар нағыз сыртан итті» іздеп келіп көрушілер көбейді. Сөйтіп, бұқа сүзістіріп, ит таластырып жүріп, жалғызсырамай, балалық шак өтіп жатты.

Орталықтағы оқу

...Ауыл маңындағы төбе айналасы гүлге толған көк майса, мамыра жазиралы жаңа қоныста Ардостың отбасында нәресте дүниеге келіп, есімін Гүлзакира деп қойды. Бұл сұрапыл соғыстан аман келіп, әке-шешесінің көрген бір ұл, бір қызымен, адам болып қалған 13 жасар Мөлдірі, онға келген Есендігі шетінеп кетіп, сондай қасіреттен кейінгі болған қуаныш еді. Енді жалғыз емес кішкене бөпесі бар, жыласа бірге жылап, күлсе бірге күліп, жанынан шықпайды. Ардос бір жылда үш мектепті ауыстырып, күзге қарай үйі колхоз орталығына көшіп келген болатын. Сол кездегі Одақтық науқанмен 25 мың коммунисті өндіріс пен ауылшаруашылығын көтеруге жіберген болатын. Сол жолдамамен жоғарыдан келген жаңа бастықтың бастамасымен ферма мал және қой шаруашылығы болып екіге бөлінді. Әкесі қой ферма меңгерушісі болып, жеті жылдық мектебі бар орталықтан үй сатып алған болатын. Ардос тағы да жаңа мектеп, жаңа мұғалімдер, достар тауып, оқып жатты. Бұрынғы мектептегідей

жалғыз мұғалім емес, әр пәннің өзінің оқытушылары бар. Соғысқа дейін төрт класты бітіріп, ликбезде оқып, оқытушы мамандығын алған Сәмет математика пәнінен береді. Соғыста болғандықтан ба, өте күйгелек. Сабақты жан-тәнімен беріле оқытады. Кейде сөзімен қатар қолы қатар келіп, сабақ білмейтін баланы нұқып жібереді. Жалаған қасықтай денесінде бір шөкім артық еті жоқ, сыптиған әдебиет пәнінің оқытушысы Балмұхамбетов ағайы, өте сөзшең, ылғи күліп жүреді. Ол класқа кіргеннен шуылдап жататын балалар тып-тыныш бола қалады. Ол кіре кеше бастаған ертегісін аяқтап, жаңа бір ертегіні бастайды да, тоқтай қалады. Үнсіз тыңдағандар тамсанып отырғанда «Енді сабақты бастайық» деп, сабағын өткізеді. Оның айтқан ертегілері Ардос оқыған «Мың бір түн» ертегілерінен бөлек, өзінше бір дүние еді. Ол өзінің шәкірттерін адалдыққа, еңбексүйгіштікке, айла, қулықты сезгіш сезімтал болуға тәрбиелеп, айтқан ертегілерінен алынған қорытындыларын өткен сабақтағы тақырыппен байланыстырып жататын. Ардостың қиял- арманына қанат бітірген де сол ұстазының әңгімелері еді. Ал, енді, «Патшаның үш баласы» жайлы одан естіген ертегісін елестетіп көрейік.

Екінші ұстаздың ертегісі

...Бұрынғы өткен заманда қоғалы үлкен көлі бар, көк майса шалқар жері бар, қоғадай қалың елі бар, алтын қақпалы салтанатты сарайы бар шаһарда бір патша дәурен құрыпты. Ол заманында өте әділ патша болып, елін «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бейбітшілікте, ауқатты, салтанатты етіп билепті. Патшаның үш ұлы болып, олар сол кездегі өнер- білімді, сайыс өнерін меңгерген көркем ер жігіттер болып өседі. Бір күні патша отырып ойланады. «Бұлар менің дәулетім мен атағымның арқасында табанына тікен кірмей, аш-жалаңаш болмай, өзегі талып ас ішіп, иіні жыртылып жамап киім кимей, даярға тап болып өсті. Жақсы мен жаманды айырып, ащы мен тұщыны татпады. Ертең мен кеткенде елін қалай әділ басқарады? Менің Әділ атыма кір келтіріп жүрер. Еңбексіз келген дәулет ашқарақ, мейірімсіздікке апарып, бір-бірімен жауласып, таққа таласар, бүтіндікті бұлдірер. Жер қадірін білмеген, ел қадірін білмес, су қадірін білмеген сумақай,

сөз қадірін білмес, қолында билік болған соң елімді әділдіктен айырып, қадірімді кетіретер», – деп ойлап, бір тұжырымға келеді. Ертесіне ұлдарын шақырып алып:

– Ал, ұлдарым, мен сендерді үш жыл мерзімге елден қуғалы отырмын. Ел аралап, жер көріп, өз беттеріңмен өмір сүруді үйреніңдер. Менің бұл каталдығымды өмір көріп, есейсеңдер түсінерсіңдер. Ер азығы мен бөрі азығы жолда. Мініс ат, ер жабдығынан басқа ештеңе алмайсыңдар, – деп, анасымен қоштасып шығуларына рұқсат береді. Содан балаларын жолға салып тұрып:

– Жүргенде жолдарың болсын, Қызыр ата жолдастарың болсын! Менің үш шартымды есте сақтандар. Біріншіден, бір-біріннің таңғы ұйқыларыңды бұзбағайсыңдар, екіншіден, қауіпті жерде карауылсыз ұйықтамаңдар, ал, енді, соңғы шартым: елдің, туған жердің қадірін білген кезде, үш жылдық мерзімнен кейін елге оралғайсыңдар, – дейді. Анасы да жылап тұрып.

– Асты қадір тұтыңдар, ас тапсаңдар дастарханға салып жендер, – деп, жол дастарханы етіп бір шаршы мата береді.

Үйден шыққан соң үш жігіт: «Біздің әкей қызық-ау осы. біз күн көре алмастай сонша қамығып, біздер қайда барсақ та шаһзада екендігіміз көрініп тұрмай ма?» – деп шаба жөнеледі. Сол шапқаннан түске дейін жарысып кете береді. Түс кезінде алдарынан өзен кездесіп, өздері торсықтағы судан қанғанша ішіп, ақ көбік болып зорыққан аттарын да суға қояды. Желіккен ханзадалар аттарының жағдайын білмей, шаба-шаба мидай далаға жеткенде зорыққан аттар тұрған жерінде құлап, өліп қалады. Күн ысып, шөл қыса бастайды. Жүрген жерінің бәрі сулы-нулы болады деп ойлаған бұлар, жолда кездескен өзеннен торсықтарына су толтырып алмағандарына өкінеді. Өмірінде жүк көтеріп көрмеген бұлар, амалсыз алтындатқан ер тұрманын арқалап жүріп кетеді. Күннің зәрі төбені оярдай тесіп, ыссы леп таңдайларын қатырып, сусыз әбден сілелері қатады. Арқаларына ер батып, ысыдан сандалып, ер-тұрманын, алтындатқан ауыр киімдерін құмға қалдырып, осыншама ауырлықты және өздерін көтеріп келген аттарының қадірін біле бастайды. Сөйтіп, шаһзадаға лайық белгілер: киім, шапан барлығынан айрылып,

дамбал көйлекпен қалады. Ыссы құмда су іздеп, таңдайы кеуіп, еріндері жарылып, табандары тілініп кетеді. Бір кезде жел тұрып, сәл де болса ыссы аптаптан дем алғандай болып, жел қадірін біледі. Сөйткеше болмай, аспанда алақандай бұлт үйіріліп, бұлар келіп құлаған құмға жауын құйып кетеді. Лезде жауған жауыннан сел болып аға бастаған лай судан басты салып қанғанша ішеді. Сол кезде барып ауырсынып тастап кеткен ыдыстары, торсығы естеріне түсіп «керек тастың ауырлығы жоқ» дегенді сезеді. Кеш түсіп, тастай қараңғы болып кетеді. Үшеуі үрпиісіп бірінші кеште астарына қиыршық тас батып, томар жастанып далада ұйықтап тұрып, жұмсақ жастық, мамық төсек көздерінен бұл-бұл ұшып, ауырған денелерін эзер икемге келтіреді. Түнгі соққан салқын желден, денелеріндегі лыпа дерлік көйлек- дамбалдарына толған құмды тазартып, жолға түседі. Арып-ашып түс кезінде бір орманға келеді. Орман ішінен бір бұлаққа кездесіп, суға қанып алған соң, тамақ жегілері келеді. Тоғайда аң да, құс та бар екен, бірақ, оны қалай ұстайды. Өлмеу үшін бәрін де үйренуге тура келеді. Ор қазып, аңды құлатып, тұзақ құрып, құсты ұстап, ас әзірлеудің де қыр-сырын меңгеріп, теріден киім тігіп, керекті құрал-жабдықтарды да жасап, орманда біраз жатып, естерін жияды. Сөйтіп, өздерін-өздері асырай алатындай дәрежеге жеткенде үшеуі ойласып: «Қой, бұл жерде жабайыларша жата бермей, жер, ел көрейік» деп, жолға түсіп жүріп кетеді. Содан бұлар «Ер азығы мен бөрі азығы – жолда» дегендей, табылғанын азық етіп, аш та, тоқ та болып, барға қанағат, жоққа шүкіршілік етуді үйренеді. Күн жүреді, түн жүреді, апта жүріп, апта артынан айлар өтіп, бір күні үлкен шаһарға келіп кіреді. Үстеріне киген киіміне қарап бұлардың бір кезде ханзада болғанын ешкім білмейді. Бұлардың киген киімінен шошып, ешкім үйлеріне де кіргізбей, көшеге қонып, қайыршылық өмірді бастарынан өткізеді. Қаланы аралап, қарапайым халықтың өмірімен танысады. Бай-манаптардың астамшылығын, зорлық-зомбылығын көреді. Адамдардың бәрі бірдей емес екенін, жаманымен қатар жақсысы да болатынын біледі. Сөйтіп жүріп, бір иманды адамға тап болып, соған жалданып, жұмыс істейді. Қабілетін танытып адал еңбек ете жүріп, көптеген мамандықтарды меңгереді. Содан астарына ат, үстеріне киім киіп,

қару-жарак, саймандарын даярлап, сапарға шығады. Күн жүреді, түн жүреді, күн артынан ай жүреді, ай артынан ай өтіп, қыс та келеді. Қақаған суық, бораған дауылды бастарынан өткеріп, күлімдеген көктемді көреді. Жаздың ыстық аңызағы бар шілдеде жол азабын тартады. Сөйтіп, бұлар табиғаттың төрт мезгілін өз бастарынан өткізіп, ауыртпалықтың дәмін татып, сабақ алады. Бір күні бұлар айдала қалың қамыстың ішіне келіп қонады. Түнде конарда үлкен ұл – Әбілдің есіне әкесінің айтқан «қауіпті жерде қарауылдамай ұйықтамау» керектігі есіне түсіп, інілерін ұйықтатып, өзі қарауылға тұрады. Інілері ұйқыда жатқанда түн ортасы ауа, күркіреген зор дауыс естіледі. «Бауырларының ұйқысын бұзбайын» деп, дауыс шыққан жаққа барады. Қалың қамыс ішінен таудай арыстан шыға келіп: «Жан баспайтын мекенде менің тыныштығымды алған кімсіңдер?» – деп ақырып, аузын арандай ашып, тұра шабады. Әділ жандәрмен қылышын суырып көлденең ұстап үлгереді. Арыстанның апандай аузына кіріп кетіп, қылышы арыстанды екіге бөліп тастайды. Есін жиып, дәу арыстанның тұмсығынан құйрығына дейін екі елідей таспа тіліп алады. Таспаны беліне ораса, қырық орамға жетеді. Таң ата дым болмағандай інілерінің қасына келіп, от жағып, шай қайнатып, оларды оятады. Шай үстінде інілері «Түн калай өтті, не көрдіңіз?» – дегенде, болған оқиғаны жасырып, «Тыныш өтті» – дей салады. Сонымен бұлар елсіз даламен, елді қаламен, сусыз шөлмен, нулы орманмен де жүріп, көргендерін көкіректеріне түйіп жүріп келеді. Бір күні таулы жерге жетіп қонады. Қонған жерді барлап, екінші ұл – Абзал «Бауырларым, бұл жерде қауіпті сияқты, мен қарауылда тұрайын, сендер ұйықтандар» деп, қарауылдап қалады. Түннің бір уағы болғанда аспанды найзағай тілгендей аузынан от шашып төбесінен ұшып өткен айдаһар: «Адам аяғы баспаған тауымды таптаған сендерді құртамын» – деп айқай салып, қайтадан тау басына қарай ұшып кетеді. «Бұл жерде айқасам, аға-інімнің ұйқысын бұзармын» деген оймен ол тауға өрмелеп шыға бастайды. Айдаһар қайта айналып келіп, құйрығымен оны бір соғып өтеді. Көп қиындық көріп шыныққан дене бұл сокқыға төтеп беріп, аяғы тізесіне дейін жерге кіріп кетеді. Кері айналып келген айдаһар оны қайта соғам дегенше жігіт ептілік жасап,

қылышымен айдаһардың басын қиып түсіреді. Ол айдаһардың екі тісін қағып алып, қоржынына салады. Таң ата бауырларын оятып, ас дастарханына шақырады. Олар түннің қалай өткенін сұрайды. Бұл да болған жайды айтпай, жасырып, жолға түсіп жүре береді. Талай-талай елдерді көріп, жерлерді көріп, ұшқан құс, жүрген аң, жан-жануарлар мен өсімдік әлемін тексере жүріп, күндердің бір күнінде үлкен бәйтеректің түбіне келіп түнейді. Бұл жерді де қауіпті деп санап, кіші бала – Азамат қарауылға тұрып, екі ағасы ұйқыға кетеді. От жағып, қарауылдап отырғанда, бір құйын жел соғып, жаққан отын ұшырып әкетеді. Қайта отын жинап, от жақпақшы болғанда, шақпақ тас ағасының қалтасында қалғанын біледі. Оны алмақшы болғанда әкесі айтқан «ұйқыдан оятпа» деген сөзі есіне түсіп, бәйтеректің басына шығады. Содан, жан-жағына қарап, алыстан жанған жарықты көреді. Көрінген жарыққа қарай атына мініп жүріп кетеді. Айдалада тұрған жалғыз үйді көріп, қасына келіп тоқтайды. Атын алыстау жерге байлап, жайлап келіп, шам жанып тұрған үйдің терезесінен қарайды. Үй толы отырған адамдардың ортасында бір нән бұжыр бет сары сөйлеп отыр. Азамат құлағын тосып тыңдаса «Біз он жыл бұрын Юсуп байды тонадық, тағы сол сияқты ананы тонадық, мынаны тонадық» деп мақтанғанын естиді.

– Ал, енді, бүгін патшаны барып тонасақ, атымыз әлемге әйгілі болады, – деп, жоспарын айта бастайды. «Бұлар ұрылар екен, қызығын көрейін» деген оймен жігіт үйге кіріп келеді. Ұрылар өре тұрып босағада отырған екеу қылышын оның кеңірдегіне тақай қояды. – Бас кеспек болсада тіл кеспек жоқ емес пе, сіздерге айтар датым бар, – дейді ол, тізерлеп отыра қалып. Бұжыр сары сынай қарап алып, «Айт, датынды» дегенде, сайрай жөнелген ол: «Осы қалаға жақын шаһардағы атақты «Көріпкел» атанған ұры едім. Байдың қызын ұрладым, жалғыз өзім барымта жасап, жылқы да алдым. «Бірақ, жаяудың шаңы шықпас, жалғыздың аты шықпас» деген ғой, сендердің «қырық қарақшы» атанып, бәлен жылы бәленді, түген жылы түгенді алғандарыңды естідім» деп, бұжыр беттен естігендерін тізіп айтып шығады. «Сөйтіп, сендерге қосылуды армандап көп іздедім. Кессендер, бас міне» – деп, қылышын белінен шешіп бұжырдың алдына тастайды. Оған

сенген бас ұры: «Онда, бүгін сені сынайтын ұлы оқиға күтіп тұр, бізбен бірге жүр», – деп, оны қастарына ертіп алады.

Сонымен Азамат аймаққа атақтары шыққан қырық ұрыға қосылып қалаға кіреді. Биік патша сарайының сыртына келіп, екі атты қосақтап, үстіне үш-төрт шапанды қоса таңып, «ұшқан құс болмаса ешкім кірмейді» деген қорғанға шығар саты жасалады. Қосақталған аттардың үстіне бір адамын шығарған бұжыр сары қарақшыларына «Қайсың ішке еніп, барлап келесің?» деп ұрыларына қарайды. Бірақ, ұрылардан ешкім шыға қоймайды. Сонда «Көріпкел» атанған жігіт «Мен барайын» деп, ат үстіндегі алпамсадай ірі қарақшының иығына қарғып шығып, аттарға байланған арқанмен ішке түседі. Түннің ортасынан ауып, барлық күзетшілер шырт ұйқыда екен. Қорған ішінен бір ұзын саты тауып, сонымен шығып сырттағы бас ұрыға: «Күзетшілердің бәрі ұйқыда, дыбыс шығармай, бір-бірлеп ішке түсіңдер», – дейді Азамат. Бір-бірлеп жіпке өрмелеп, сарай ішіне түскен ұрылардың бастарын қағып алып тұрады. Қарақшылардың барлығының басы кесілген соң, кезек бұжыр сарыға келеді. «Сіз де ішке түсесіз бе, әлде осында тосасыз ба?» деп абайлап сұрайды. Сонда бас ұры «Мен талай-талай қауіпті істерді өзім басқарып істегенмін, бұл қызықтан қалай қаламын», – деп саты сирағына мықтап байланған арқанмен өрмелеп шыға бастайды. Сол кезде Азамат «Бұл әккі ұры сезіп қалып барлық істі бүлдірер» деп ойлап, басы қорғаннан көрінген кезде қылышын сілтеп басты қағып түсіреді. Дене сыртқа бас ішке түседі. Содан ол аула ішін аралап әсем сарайлардың біріне келіп, ішке кіріп көргісі келеді. Есіктегі күзетшінің қатты ұйқыда екенін көріп, саусағындағы кілттерін білдірмей алып, сарай есігін ашады. Содан әр есікте де сондай күзетшілердің ұйықтап отырғанын көріп, саусағындағы кілттерін алып, жеті есікті ашып, кең сарайға кіреді. Залда үш күзетші қорыған есіктерді көреді. Күзетшінің бірінің кілтін алып есікті ашса, алтындатқан төсекте айдай сұлу қыз ұйқыда жатады. Өмір үйреткен ептілікпен білдірмей қыздың құлағындағы бір сырғасын алады. Екінші есікті ашқанда, одан да сұлу ұйқыдағы қыздың бір білезігін алады. Сөйтіп үшінші есікті ашқанда, айналаға нұрын шашып, көз сүріндірер қас сұлуды көріп, таңғалып тұрып қалады.

Жүрегі елжіреп, ғашық болғандай күй кешіп, балбырап ұйықтап жатқан арудың сүйрік саусағындағы жүзігін алып, есіктерді жауып, кілттерді күзетшілердің қолдарына қайта іліп, сарайдан шығып кетеді. Содан, Азамат қорғаннан шығып, атына мініп, ұрылар үйінен оттық алып, ағаларына келгенше таң атуға жақын қалады. Ол отты жағып, асын әзірлеп дым болмағандай отыра береді. Ағалары түннің қалай өткенің сұрағанда, «Жақсы өтті, ешқандай қауіп-қатер болған жоқ, бірақ, алыстан үрген иттердің даусын естідім, осы маңда ел бар болар», – дейді. Олар тағы да жолға түсіп жүріп кетеді. Көп кешікпей ел шетіне жетіп, бір қойшыға кездесіп, ізетпен сәлем береді. Алпысқа жасы келгенше бұны елеп ешкім сәлем бермегендіктен қатты толқыған қойшы, еңбегіне алған жалғыз қойын сойып, жігіттерді қонақ етеді.

Ал, ендігі әңгімені патша сарайынан бастайық. Ұйқыдан оянған қақпашы қорған ішінде үйіліп жатқан өлі денелерді көріп, зәресі ұшады. Еңіреп жылап, патша сарайына барады. «Кешір, тақсыр, кешір» дегеннен өзге сөз айта алмаған оның нұсқауымен патша сыртқа шығады. Қақпа маңы қанға бөгіп, адам денесі үйіліп жатыр. Мәйітті санап көрсе, қырық дене және денесі жоқ бір бас табылып, таңғалады. Оның денесін қорған сыртынан тауып, «бұлар кімдер, не мақсатпен келіп, қырылып жатыр» деген сұрақтарына жауап іздеп, елін жинайды. Көп ішінен бір қарт шығып бұжыр сарының басын танып, «Бұл қаніпезер қырық ұрының басшысы. Елге еткен қиянаты шаш-етектен еді, тартқан екен сазайын», – деп, бұл жөніндегі аңыздай болған әңгімелерді айтады. Сонда, патша бұл ұрыларды өлтірген кім екенін келіп айтса және оның қалай болғанын айтып, дәлелдесе, сол адамға сый-сыяпат берілетінін айтып, жар салдырады. Ешкім «мен едім» деп шыға қоймаған соң патша, «Осы елге сырттан келгендер болса, алдыма алып келіндер» деп әмір етеді. Қойшы үйіне қонған үш жігітті алып патшаға әкелгенде, олардың бұл оқиғадан кейін келгенін біледі. Қамыққан патшаның «Еш болмаса бұл оқиғаның қалай болғанын айтатын біреу бар ма?» дегенде, Азамат тәртіпке сай патшаға тағзым етіп, бұл оқиғаның қалай болғанын орын-орнымен, жіпке тізгендей етіп айтып шығады. «Жалғыз өзі айласы асқан қырық бір ұрыны жайратып, арқанмен өрмелеп қорғаннан шығып кеткен ерді қалай

табамын?» – деп патша қайта қамығады. «Тақсыр, қамықпаңыз, сол пақырыңыз мына менмін» – дегенде, патша оған сенбейді. «Ол мүмкін емес қой. Сендер бұл оқиғадан кейін келдіңдер емес пе?» – деген соң, жігіт әңгімесін әріден бастайды. Екі жылдай сапар шегіп келіп, бәйтерекке түбіне қонғанын, содан ұрылардың үйіне барғанын, олардың жауыздық еткен оқиғаларын естігенін, елге кесірі тиген оларды құрту мақсатында «Көріпкел ұры» атанып, ұрылардың сеніміне кіріп, атқарған ісін айтады. Патша таңғалып: «Бәрі сәйкес келіп тұр, бірақ, оған қандай дәлел, айғағың бар?» дегенде, жігіт: «Тақсыр, «жел тимесе, ер тимес» деп қорыған, жеті қақпалы күзеті бар қыздарыңызға кіріп, олардың жүздерін көріп, алғанымды айғақ етемін. Бірақ, жазығы жоқ күзетшілердің қанын кешірсеңіз ғана көрсетемін», – дейді. Ол кешірімін берген соң, жігіт қыздардан алған сырға, білезіктің сыңары мен жүзікті көрсетеді. Патша:

– Күзеті бар жеті есіктен өтіп, үш қызымның дүниесін оларға да, күзетшілерге де білдірмей әкету тек жын-перілердің ғана қолынан келер іс қой, – деп сенбей, қыздарын шақыртады. Қыздары келіп, патшаға өздерінің бір-бір сыңар әшекейлерінің жоқтығын айғақтайды. Сонда патша: «Сенің пері емес адам екеніңді білейін. анау тал басында қонып отырған өте сақ құс – сауысқанның бір тал қауырсынын білдірмей алып келсең ғана сенемін», – дейді. Жігіт сыртқа жиналған көптің көзінше сондай еппен қимылдап сауысқанның құйрығынан бір тал қауырсынды жұлып алады. Патша жігіттің ептілігін, еткен еңбегін, күзетшілердің өмірін қорғап қалған адамгершілігін бағалап, кіші қызын жігітке қосады. Жігіттің ағаларына: «Менің көптен арманым болып, басқа қалаға шығуға кедергі болған екі жауым бар еді, соны айтайын. Көп қиындық көріп, тектіліктің арқасында өмірдің қыр-сырын білген азамат екенсіңдер. Бірі таудағы айдаһар, екіншісі жапан түзде адамдарымды жалмап келген арыстан. Егер солардан құтқарып, қатынас жолын ашар болсаңдар, қалған екі қызымды сендерге қосамын», – дейді. Сонда Әділ шапанын шешіп, беліне ораған қырыққұлаш таспаны көрсетеді, Абзал да қоржынын әкеліп ортаға қойып: «Тажал болған айдаһар мынау болар» дегенде, патша айдаһардың тісін көріп риза болып, екі қызын ағаларына қосады.

Патша үш қызына үлкен той жасап, ойын-сауық өткізеді. Сол тойда үлкен ұл патшаның атын сынап, кей адамдардың кемшіліктерін көріп, өзінің сыншыл көрегендігін көрсетеді. Ал екінші ұл да жеп отырған жүзімде «адам қаны бар» деп, жүзімді күткен бағбанды шақырылады. Ол, өткен жылы жүзім піскенде ұрлап қоймаған ұрыны андып ұстағанда, ұры алыса кетіп, өзін өлтірер болған соң оны өлтіріп, сол жүзімнің түбіне көмгенін айтады. Сөйтіп, ол да өте талғампаз болып шығады. Күндер өтіп, еш таршылық көрмей, күн артынан күн, ай артынан айлар өтіп жатады. Бір күні кіші ұл түсінде әке-шешесін көріп, әкесі айтқан мерзімнің өткенін сезеді. Әкесінің «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне оралуы керек» деген сөзімен патшадан рұқсат сұрауға сарайға кіреді. Ұйқыдағы патшаның бас жағынан бір жылан өрмелеп келе жатқанын көріп, қылышымен жыланды қақ бөледі. Өлген жыланды табалдырыққа көміп, қылышын шапанының етегімен сүртіп, қынына салып жатқанда патша оянып кетіп, айқай салады. Зәресі ұшқан патша жетіп келген жасауылға «Мынаны апарып зынданға таста» деп бұйырады. «Мен өз көзіммен көрдім оның қылыш суырғанын» – деп, оның датын тындамайды. Аға-женгелері де, уәзірлері де патшаға келгенмен еш нәтиже болмайды. Бір күні кіші қыз патшаға кіріп «Ертеде болған бір оқиға жайлы айтпақ едім, соны тында» деп, әкесіне қолқа салады. Патша рұқсатымен қыз әңгімесін бастайды.

...Ерте заманда бір патша болыпты. Ол аң аулап, құс салғанды жақсы көреді екен. Бір күні патша аң қызығымен елден ұзап кетіп, шаршап-шалдығып, бір бәйтеректің түбіне келіп отырады. Шаршап шөлдеген патшаның тілі аузына сыймай шөліккеп отырғанда, жоғарыдан сутамшылай бастайды. Ол дереу қасындағы бүркітінің алтын томағасын алып тосады. Томаға толған кезде ішпек болады. Бірақ, бүркіт қанатымен қағып оған ішкізбей, төгіп тастайды. Екінші рет толған ыдысты «бүркіт өзі ішкісі келген болар» деп ойлап, оған береді. Ол тағы да қанатымен қағып, төгіп тастайды. «Ә, ат – адамның қанаты ғой, атқа бер дегені болар» деп, үшінші толған ыдысты атына береді. Бұл жолы да бүркіт томағадағы суды қанатымен қағып, төгіп тастайды. Ашуланған патша бүркіттің екі қанатын қиып тастайды. Қорланған бүркіт

жоғары қарап, бір шаңқ етіп, өліп кетеді. Патша бүркіті нұсқаған жоғарыға қараса, бір үлкен жылан аузынан уын төгіп тұр екен. Сөйтіп, ашуға бой алдырып, ең жақын досынан айрылған патша құса болып өлген екен, – деп қыз әңгімесін бітіріп: «Тақсыр, сіз де сол патшадай кейін өкініп жүрерсіз, ең болмаса Азаматтың сізді не себепті өлтірмек болғанын сұраңыз» – деп өтініш етеді. Патша себебін білмек болып Азаматты зынданнан алдырады. Ол биті торғайдай, мойны ырғайдай болып жүдеп кеткен екен. Ол болған жағдайды айтып, шапанына жұққан қанды, босағаға көмген жыланды көрсетіп, бостандыққа шығады. Патша еткен қиянатына кешірім сұрап, тақтан түсіп, тағын кіші күйеуге ұсынады. Бірақ, ол таққа отырмай, ағаларын алып, отанына оралады. Олар еліне сыйлы, ақылды, әділ, төзімді, қайратты, адамшылығы мол, сегіз қырлы, бір сырлы, тәжірибелі іскер азаматтар болып оралады. Бұл әке сөзін тыңдап, өзімбілдікке салынбай, ел көріп, адал еңбектің дәмін татып, табиғаттың сырын ұғып, адам жанын танып, төзімділікпен еткен еңбектерінің жемісі еді.

Сөйтіп, біздің кейіпкеріміз Ардостың сол орталықтағы әдебиет пәнінің мұғалімі, екінші ұстазының айтқан әңгімелері, оның санасына еккен қиял-армандары мен еңбексүйгіштік қасиеттері оның бала кезінен басталған болатын.

...Иә, балалық шақ демекші, оның балалық шағы сұрапыл соғыстан кейінгі қираған шаруашылықты қалпына келтіру науқаны кезіндегі қайнаған қызу еңбек майданында өтті. Бес жасынан бастап шешесіне еріп қызылша алқабына барып, қызылшаның арам шөбін отап, жүйектегі өскінді жекелеп, сол кездегі соғыс балалары атқаратын жұмыстарды істей бастады. Өсе келе, арба айдап, қызылша өнімін пунктке, астықты қамбаға тасып, шөп шабу науқанында шөпті маяға жеткізіп, еткен еңбектеріне еңбеккүн жазылып, жыл қорытындысында колхоз қамбасынан бидай, шекер алады. Мал шаруашылығына сақманшы болып, қой төлдетіп, көмекші болғандарға тоқты берілді. Оқушылардың жазғы демалысы осылай өтсе, үй жұмысы да шаш-етектен еді. Тезек теріп, сүйекті отын алаботаны, қурайды шауып, оның төрт бұрышын тегістеп жинап, арқанмен ортасынан және иық тұсынан теңдеп буып, ырғалып барып тұрып кеткенде, нән шегірткені

арқалап ұясына тасымалдап бара жатқан құмырсақдай, түйедей отынды арқалап үйге жеткізетін.

Нағыз шілденің шыжыған кезінде шөп шабу басталып, шөп жинап тасуға балалар еңбегін пайдаланып, онсыз да аз колхозшыларға үлкен көмегін тигізетін. Бұл жұмысқа оқушылардан іріктеліп, жасы 10-12-лердегі ересек балаларға бір-бір сатылы арба беріледі. Күндік норма орындағандарға бір еңбек күн жазылады. Ал, арбаға жегер жас өгізшелерді бас білдіріп үйретсе, бригадир үйретілген әр өгізге бірден 7 еңбек күн жазады. Ардос та екі асау өгізшені алып, фермада жүргенде торпақты нокталап мініп, бұзау қайырған әдісімен үйрете бастады. Сүт сауушы шешесіне көмектескенде, иіген сиырдан бұзаудың басын тартып алатын. Кейіннен оны ноктамен тартпай-ақ сирағынан таяқпен қағып қалып емшектен бас тарттырып, сиыр алдында тұруға үйреткен болатын. Айуанға бас білдіретін таяқ екенін білетін ол, өзі жасап алған ұзын қамшысын шартылдатып байлаулы асау өгізшелеріне келіп, тыпыршып тұрған асаудың сауырынан қамшымен жосытып-жосытып жіберіп, «Тұр-тұр» сөзін ұққанша соққылап алады. «Сиыр сипағанды білмейді» дегенмен де, әукесін қасып, алдына қауын-қарбыз қабықтарын тастап, қолға үйрете бастайды. Ертесіне мойнына қамыт кигізіп, арбаға жегіп, шабындыққа қарай жолға салып «соп» деп шыбыртқымен тартып-тартып жібергенде түнімен дөңгелегін майлап қойған арбаны жұлқи тартып ала жөнеледі. Біраз шауып шаршаған өгіздер айтқанға көніп, айдағанға жүретіндей болып, «оңға» деп қамшыласа оңға, «солға» десе солға бұрылып, «тұр» дегенде жұп-жуас болып тұрады. Түс кезінде қосқа келген шөпшілер сусындап, ас ішіп, күннің әуірі қайтқанша дем алады. Бұл түстікке бригадир де келіп арбакештер де тынығады. Ардос үйреткен өгіздерін бригадирге көрсетпек болады. Ол маяға екі қатынап әбден сілесі қатқан өгіздерін қосқа жақындап қалғанда атты арбадай екпіндетіп келіп тоқтатып мақтанғысы келеді. Сонымен, өгіздеріне «соп» деп айқайлап, қамшысымен тартып-тартып жібергенде, шөлдеп келе жатқан өгіздер оның «бұрыл, тұр» дегенін тыңдамай сайға қарай бұрылып, қамысты қарасуға қойып кетеді. Сөйтіп, арбасы аударылып, мақтау есту орнына сөгіс

алғаны бар. Жиын-терім бітіп, еңбек күнге шағып әр колхозшыға қап-қап бидай, шекер беріліп, оны диірменге тартып, үйге тасысып жүретіндер де сол балалар. Баланың істегені білінбейді, бірақ, сол кездегі балалар бір адамдай еңбек етіп, колхоз жұмысын тындырған азаматтар еді.

Ойындар

...Қолдары сәл босаса, олардың сол кездегі ойнайтын ойын түрлерін айта кетейін. Үлкендер ойнайтын **«тоғызқұмалақ»** ойынын өзім жете білмесем де көргенімді айтайын. Қарттар төбе басына жиналып әңгімелесетін. Төбеден тақырлап жасаған алаңқайға қарама-қарсы орналастырып, тоғыз-тоғыздан шұңқыр қазылады. Оған қойдың қатқан құмалағынан әр шұңқырға тоғыздан салып, ойын басталады. Ойын бастаушы өзі қалаған шұңқырдан құмалақтарды алып бір-бірден екі жақтағы шұңқырға кезекпен салып отырады. Осы тәртіппен ұтқан тастарын әр ойыншының оң жағындағы үлкен қазандық шұңқырға жинайды. Бұл ойын тастар азая бастағанда қызып, жанкүйерлер «анадан баста, мынадан баста» деп ойыншылар үстіне үймелеп жатады. Тоғызқұмалақ ойыны тез пайымдап, есепке жүйрік болу қабілетін шыңдайды. Ұтып тұрған жақ сәл есебінен жаңылыс жасаса, барлық жиған қазандағы тасынан айрылып қалып, ұтылып тұрып ұтқанды мақтағанды талай көргенбіз. Үлкендер балаларға «Ұяны бұзбас болар, ұя бұзған Алланың қарғысына ұшырайды» деп үйреткендіктен, біздер ол шұңқырларды бұзбай қорғап жүретінбіз.

Ауыл балалары қашанда жалаңаяқ, дамбалының балағы, көйлегінің жеңі шиыршықталып түрулі жүретіндіктен, **«Жарысу» мен «Қызыл ту»** ойындарын ойнарда, қарақұрт ұясындай етіп дөңгелентіп жерді ойып салған ұясынан «құлықты» алып, күс-күс табандарына жағып алады. Құлық кішкене кене тәрізді жәндік, әлгіндей етіп жасаған апанға келіп түскен құрт-құмырсқа шыға алмай оған жем болады. Неге негізделіп айтқанын білмедік, бірақ «Құлықты табандарыңа жақсандар жүйрік боласындар» деген үлкендердің сөзі. Бәлкім, пайдалы жәндікті жейтін құлықты құрту үшін айтқаны болар.

«Қашқардоп» ойынына арнап сиырдың жүнінен тарап алынған түбіттің ортасына жұмыр тас салып, домаланта су бүркіп отырып, киіз басқандай етіп, доп жасайды. Бұл доп салмақты, лақтырғанда алысқа ұшады. Ойын алаңын екіге бөліп, ортасын әкпен сызып бөледі. Екі жаққа бірдей санда ойыншылар тұрып, тұрған үйлеріне ту тігеді. Ойын мақсаты қарсы жақтың туын жығып алып келу. Екі жақ та аңдысып, әр ойыншының өз қарсыластары бар, орта сызықтан өтулерін бақылайды. Ебін тауып қарсы жаққа жүгіріп шыққан ойыншыны қарсыласты доппен ұрады. Егер доп тисе жүгірген сол жерде тұрып қалып, тірілкенше ол ойынға қатыса алмайды. Керісінше, ұрған доп тимесе, лақтырушы да тұрып қалады. Бұл тәртіпті екі төреші қатаң бақылап бірге жүгіріп жүреді. Команда ойыншылары тимей кеткен допты алып келгенше, тигізбей кеткен бала олардың туын алып орта сызыққа жетуі тиіс. Бірақ, допқа кеткен жақ өз ойыншыларына добын лақтырып, олардың бірі туды алып келе жатқанды доппен ұрады, доп тисе, ол ойыншы да қатып қалып, ту кері қайтады. Осындай тәртіппен екі жақтың да ойыншылары қарсыластын алдап кетіп, өлгендерін тірілтеді. Доп тиіп, не тигізе алмай қақшиғандарды өз жақтастары бұлтарып, қарсыластың қолын тигізбей, лақтырған доптан жалтарып жүріп қолын тигізу арқылы өз адамын тірілтеді. Тірілгендер ойынға араласып жүгіре жөнеледі.

«Арқа доп» – бұл ойында сол сиыр жүнінен жасалған допты жарға әр түрлі тәсілмен соғып, неғұрлым алысқа жеткізуге тырысасың. Бұл ойынға да бес-алты бала қатынасады. Ортаға шығушыны таяқ тастап анықтайды. Лақтырған таяқты бірінің ұстаған жерінен тұтамдап, кезекпен келіп, ұшына шыққаны ортаға тұрады. Жарға шиырып ұрылған допты тұрғандар таласатармаса қақшып алулары керек. Допты қос қолдап қақшыса бір, ал оң қолмен ұстаса екі, сол қолмен үш мәрте ортадағы айыптыны доппен соғуға қақылы болады. Егер қағушы допты қолына қақшытып барып ұстаса сол қақшыған сандар екі еселенеді. Қаққыштар допты ұстай алмай қалып, қолы тиген ойыншы ортаға шығып айыпты болады. Егер, айыптыны ұрған кезде ол допты қағып алса, ұрған адам айыпты болып орынға шығады.

«Шұңқыр доп» – аумағы 15-20 см болатын шұңқыр қазылып,

таяқ тастау арқылы белгіленген бір ойыншы сол дөңгелек шұқырды қорғайды. Қалған ойыншылар қолдарындағы таяқтарымен допты қақпайлап, бір-біріне беріп ортаға әкеледі. Қорғаушы доптан көзін алмай сақ тұрса да айлакер салушы добын шұнқырға түсіріп үлгереді. Доп түсіруші допты алып, таяғымен қағып жібереді, ал айыпты қорғаушы оны сол доп түскен жерге дейін арқалап апарды. Ал, егер, добы түспесе өзі айыпты болып қорғаушы орнына тұрады.

«Шүлдік»—ұзындығы80, диаметрі20см болатын таяқтың ұшын жалпақтап ұштап, тазартасың. Сол таяқтың жуандығындай бір қарыс таяқшаны тегістеп тазартып «шүлдік» етесің. Ойыншылар жоғарыдағы таяқ тастау әдісімен бірінші, екінші, тағы сол сияқты таяқ тастаушылардың кезегін анықтайды. Бірінші кезектегі бала он қадамдай жерден аппақ етіп тазаланған «шүлдікті» көздеп таяғын лақтырады. Егер таяқ дәл тисе шүлдіктің дәл ортасын тауып, таяғының жалпақ жағына іліп алып, жоғары көтеріп қағып жібереді. Екінші кезектегі бала айыпты есебінде болып, демін алмастан «зу, зу» деп дыбыс шығарып, шүлдік түскен жерге дейін жүгіреді. Онымен қатар жүгіріп келе жатқан бақылаушылар оның дем алғанын байқаса, қайта жүгіртеді.

«Күрес», «Арқан тарту», «Ақтерек пен көктерек», «Ақсүйек», «Асық ату», «Ләңгі», «Бес тас» тәрізді ойындармен қатар, отырыспақтар да ойналатын мәдени ойындар болатын. Олар: **«Орамал тастау», «Сақина салу», «Жұмбақ айту»**. Бұлардың ішіндегі жұмбақты сату тәртібін айта кетейін. Жоғарыдағы екі ойында ұтылғанға айып салынып, ән, тақпақ, өнер көрсету талап етіледі. Сол тәрізді жұмбақты шеше алмаған жаққа «сату» амалы қолданылады. Ұтқан жақ «сатамын» деп, ұтылған жақ «аламын» деп, келіскеннен кейін отырғандар жеңген жігітке «қыздың несін аласың?» дейді. Ол «әдемі көзін» дейді, «оны не етесің?» деп сұраса, «тостаған қыламын», тағы сол сияқты қызық әңгіме-дүкенмен отырыстар жақсы өтетін. Шешесінің айтқан бір жұмбағы Ардостың есінде қалыпты. **«Шидім-шидім шидім құс, ши басына қонған құс, хан қаралы қара құс, хан басына да қонған құс, бұл қай құс?»** дегенін шеше алмай, сатып алып, оның шыбын екенін білген.

Мен бұл жерде баланың ойындарын және тәртібін айтып жеткізімім: жас ұрпақтың дене шынықтыру, ептілік пен көрегендікті дамытатын, сол кездегі ойын элементтерінің, қазіргі спортшыларға көмегі тисе мақсатымның орындалғаны деп білемін. Сонымен қатар айтарым – жоғарыда айтылған ертегідегідей, соғыс балаларының жағдайға байланысты ащы-тұщыны татып, жақсы-жаманды көріп, қаршадайынан еңбек майданына араласып, ерте есейгендігі. Олардың астың қадірін біліп, оны бағалайтындығы. Бірлік пен тірліктің, ынтымақ пен достықтың дәмін татып, ауыл балалары бір адамның баласындай тату өсуі. Алдап-арбаған алаяқтан, жағымпаз өсекшіден, мансапқордан, жалқаудан, ашқарақ тойымсыз қылықтардан жиіркеніп, әділдік пен адалдықты ту етіп өсуі еді.

Соғыс кезі ауылға жер ауып, шешендер мен қарашайлар келді. Қарашайлар жергілікті халықпен тілдері ұқсас болғандықтан тез сіңісіп кетті. Шешендер алғашында ашығып, жоңышқаны тұздап жеп, ісіп-кеуіп біразының өлгенін көрген Ардос қанағат пен шүкіршіліктің мәнін біліп, анда-санда жеген быламықты қанағат тұтып, айына бір рет жейтін «бөкпен күнін» асыға күтетін. Бидайды жарма етіп қол диірменге жарып, кебектемей май қатып жасалған бөкпенді балалары жеп, шешесінің «Жарлының бір тойғаны – шала байығаны» деуімен, ол күнді тойлап, әкесінің соғыстан аман оралуына тілек ететін. «Аштықта татқан дәм тандайдан кетпейді» дегендей, соғыс бітіп, әкесі аман оралып, мәре-сәре болса да, молшылық әлі бола қоймады. Тәтті атымен жоқ, ал шекер де тапшы, ондай дәм тек қонаққа арналып сандықта сақталады. Бір күні Ардос інісі қоймаған соң шешесінің жүк артына тыққан табаға қатырған қантын алады. Ұрлығын білдірмеу үшін дөңгелек қантты шетінен екеуі кезек тістеп жеп, теп-тегіс етіп қайта орнына қойып жатқанда, терезе алдына қойған алты пияланы құлатып, тас-талқан етеді. Ол кезде дүнианың жоқ кезі, ақ құман, кеселерді құрсап, жамап пайдаланады. Тәтті құмарлық осындай оғаштық жағдайға келтіргені бар.

Баланың жасы 16-ға толып, жеті жылдық орта мектепті бітірердегі бір қызықты жәйтті айта кетелік. Мектептегі

балалардың ішіндегі бойшаңы да ересегі де осы Ардос болатын. Нашар оқып, бірер жыл кластан өтпей қалған Қатшагүл, Назкен, Асылхан атты ересек қыздар да бар еді. Ал, Ардостың мектепті тоғыз жасынан бастағанын білесіздер. Бір күні ол өрістен келетін малдарын күтіп, есік алдында тұрғанда, ұзын бойлы қараторы әдемі қыз Қатшагүл сылаңдап жетіп келеді. Ол оның жеңілтектеу мінезін онша жақтыра қоймайтын. Қыз әдеттегіден бөлек сызылып келіп:

– Ардос, саған айтар бір сырым бар еді, – деп қолынан ұстай алады. Шошып кеткен ол, «маған сөз айтпақ ойы бар ма?» деп қолын тартып алып, көше бойлап жүре бастайды. Қадалған қыз қалмай:

– Сәл тоқтап, мені тыңдашы. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де ішпен біл» деген ғой Абай дана. Саған Асылхан ғашық, онысын айта алмай жүр. Сен де оны ұнататын тәріздісің, – деп, әдепті, аққұба, әдемі, бидай өңді Асылханды, басқа қыздардан ерекшелеу сыйлайтынын айтып тұр. Махаббат жайлы оқыған кітаптарда ғашық уын ішіп мерт болған ғашықтарды білгені болмаса, өз басының оны сезер жасқа толмағаны анық. Ардостың екі беті дуылдап қызарып кетеді. «Бұл қалай сонда, ғашық болса үйлену керек пе? Оқуды қайтеді». Осындай ойлармен әзер дегенде өзіне келіп:

– Менің ондай ойым жоқ, оқимын.

– Оған оның қандай зияны бар. Асылхан айт деген соң...

– Жо, жоқ, болмайды.

– Өзің біл, сезіммен олай ойнамайды, – деп, секең-секең етіп Қатшагүл қыз кете барады.

Сөйтіп, Ардос түнімен өзі оқыған кітаптардағы ғашықтардың зары құлағынан кетпей, «Сол ғашықтар тәрізді өліп кетсе қайтем» деген балғын оймен ұйқыға кеткен болатын. Ертесіне мектепте соңғы қоңырау, коштасу болатындықтан мектепке ерте барған. Мектепке кіреберісте қасында жеңгетай қыз бар, Асылханға кездесіп қалады. Еріксіз оған жалт қарағанда оның екі беті нарттай қызарып, бетін басып, класына кіріп кетеді. Абырой болғанда жігіт «а» қыз «б» класында болып, қоңырау соғылғанда қыз кластан шығып кетіп, олар қайта кездеспеген.

Қыздың жан сезімін айта алмай, ұялғанын көрген бозбала оны қатты аяды. «Енді не болар екен?» деп алаңдап жүргенде, арада екі ай өтпей-ақ оның күйеуге шығып кеткенін естіді. Сонымен 16-дағы бозбала алғаш рет ғашық деген сөзді естіп, ол сезімнің өзі ойлағандай қауіпті еместігін білді.

Көкпар

«Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» дегендей, Жамбыл қаласындағы жалғыз интернатқа қабылдану, баланың жоғарғы оқуға түскенімен бірдей жағдай болатын. Ардостың әкесі баласының оқуын армандап, интернатқа қабылдану жағдайын сұрастырып, сол кездегі ең беделді мамандық «қойшы» екенін біледі. Сөйтіп, баласын оқыту үшін, ферма меңгерген «атқамінер» лауазымын өткізіп, бір отар қой алып, қойшы болып шыға келеді. Интернатқа қабылданатындар: жетімдер, жартылай жетім және алысқа мал айдап бағатын шопандардың балалары. Сол жылғы интернатқа қабылданған 86 баланың бірі болып арнайы жолдамамен келген Ардос та интернатқа қабылданады. Интернаттағы тәртіп әскер тәртібіндей қатаң. Таң атар-атпастан сағат 6-40-та горн тартылып, ұйқыдан оянып, жуынады. Қатарға тұрып, дене шынықтыру, 7-30-ға дейін тамақтанады. Қара шалбар, ақ көйлек, қызыл галстук тағынып, тауықтың балапанындай біркелкі болып оқуға барады. Сабақтан соң кешікпей интернатқа келіп, тәрбиешіге белгіленіп, тамақтанып, оқу залына барып, сабақ дайындап дегендей, ережеге сай тәртіп сақтайды. Интернатқа алынған балалар кілең 4 пен 5-ке оқитындардан іріктелген, конкурстан өткендер ғана болатын. Ауылда орыс тілі мұғалімі болмай келген кейбір қазақ балаларына орыс тілі пәні өте қиын болды. Желтоқсанның бас жағында қалың қар жауып, «костяланшадан» жазғы киімді тапсырып, қыстық біркелкі бөрік, пальто, керзі етік киіп, оқудан келсе, ауылдан әкесі келіпті. Амансаулықтан соң білгені шешесі 43 жасында перзентті болып, атын «Абай» деп қойыпты. Баланың қуанышында шек болмады «Шүкір, шүкір» деп әкесіне білдірмей көзіне келіп қалған жасты сүртіп тастады. Соғыс қиыншылығын бірге көрген апасы Мөлдір мен інісі Есендігі және соғыстан кейін әке-шешесінің көрген қуанышы

Раушан мен Үсендіктер сол кездегі дәрігерлердің жоқтығынан қызылша (кор) ауруынан шетінеп кетіп, жалғыз қалған болатын. Шүкір, енді бір қарындасы екі інісі бар, Алланың бергеніне шүкіршілік айтып, қуанып жатқаны. Әкесінің төрт ауданның аймақтық депутаты болып атағы шығып, қой шаруашылығын өркендетіп тұрған ферма меңгеруші қызметін тастап қойшы болуының тағы бір себебі, көрші Свердлов ауданына шешесімен кеткен Оспан інісінен қалған тұяқ Тәңірбергенді қасына алу болатын. Қыста мал ауылдан 200 шақырымдай жердегі Мойынкұм қыстауына көшіп, сол жерге әр ауданнан келген қойшылар қыстайды. Сөйтіп, келіні кеткен қойшы ауылмен араласып баланы алып қайтады. Жазғы каникулға шыққанда Ардос үйі «Көделі» жайлауына шығып, жаздың жайнаған кезінде арманда кеткен Көкесінің баласы Тәңірбергенді сүндеттеп, соған үлкен той жасалды. Соғыстан кейінгі елдің еңсесі көтеріліп қалған кезінде өткен жайлаудағы бұл тойға 80-ге жуық ат жиналып, көкпар берілді.

«Көкпар» ойыны – «Күрес», «Аударыспақ», «Теңге алу», «Қыз қуу» «Бәйгі» тәрізді қазақ жұртының ежелден келе жатқан спорттық шаралардың бірі. Балалықты тастап, жігіттікті бастар 17-ге келген Ардосқа, әкесі өзінің тортөбелін мінгізеді. Көкпар батасы берілген соң, көкпарға арналған көк серке лақтың басын ішек-қарнын алып тастап, ішін таспамен тігіп, баланың тақымына салып береді. Аттылы көкпаршылар екіге бөлініп, той болған жерден қашық емес екі төбеге қарай кетіп барады. Ат, есек мініп тойға келгендер мен жаяулар да екі төбенің ортасына қарай барады. Той басқарушы барып қадасын қақан жер төрешілер мен көрермендер тұратын орын. Ардостың қасына ерген атқа, тайға мінген өзі қатарлы оншақты бала көкпарды тартқылап барады. Сөйтіп, олар көкпарды қада қағылған орталыққа әкеліп тастады. Екіге бөлінген көкпаршылар өздері келіскен додашыларын ортаға шығарып, қалғандары тартысуға дайын тұр. Қаба сақалды ірі денелі төреші қарт:

– Көптен бері ансаған тойымыз болып, көкпар беріліп жатыр. Қуаныштарың құтты болсын, ағайын! Ал, енді, анау екі төбе – мәре. Өзара келісіп, 20-20-дан бөлінген екі топтан басқа

аттылар көрермендер жағына шықсын. Салым үш кезек. Жеңіске жеткен топқа 200 сом ақша. Бұл бір жылқының құны. Дөрекі қылық жасамай, халқымыздың ұлттық өнерін жалғастырып, жиналғандарға өнер көрсетіндер. Бұл сайыс біткен соң жалпы көкпар болады. Ал, іске сәт! – деп қамшысын төмен түсіргенде, екі топтан оншақты атты қада түбінде жатқан көкпарға бірі еңкейіп, бірі атын қамшылап ортаға ұмтылып, дода басталып кетті. Ат үстінен еңкейе көкпарға жеткен екі-үш қол лақты керіп көтеріп, жұлқыласып жатыр. Көкпарға қолы тиген аксары ірі жігіт ышқына айқайлап:

– Құлбатыр, тарт атты.

– Жібер! Тарт! – деп ышқынған, ат бауырындағы көкпарға жабысқан қолдардың бірі жұлқа тартып, босаған көкпарды сүйрете көтеріп барады. Сол кезде команда мүшесінің бірі оның атының саурынан қамшысымен тартып-тартып жібергенде, тоқпақ жалды жуан торы ыршып алдындағы аттарды омыраумен қағып додадан шықты. Көкпарға жабысқан тағы бір шабандоз қатар шауып келеді. Екі қол екі жаққа тартып, көкпарды жіберер емес. Ат үстінде тіктелген екеу қамшыларын тістеп алып, қос қолдап шалқая тартысуда. Басқа көкпаршылар да жетіп, дода қайта басталды.

– Жұлқып тарт!

– Бас, тақымға бас!

– Жібер, оңбаған!

– Сүйрете тарт! – деген айқай мен пысылдаған аттардың дыбысы, аттар тұяғынан көтерілген шаңмен ұласып, кімнің кім екенін айыру мүмкін емес. Аты мықты әлгі жалпақ сары үзеңгіге шірене көтеріліп, көкпарды жабысқан қолдардан айырып алып, сол жағындағы өз адамы бар тақымға қысып, атына қамшы басты. Ат ыршып, топтан шығып төбеге қарай зырғып барады. Қуып жеткен қарсыластың атын, өзімен қатар шауып шыққан жақтасы олардың алдын кес-кестеп жолатар емес. Мықты тақымды жалпақ сары, ебін тауып жабысқан қарсыласқа бой бермей мәреге жетіп көкпарды тастады. Есеп бір де нөл. Оң жақтағы төбенің командасының пайдасына шешілді. Көкпарды қайта әкеліп, ортаға тастады. Төреші қамшысын жоғары көтеріп:

– Екінші салым! – деп қамшыны төмен түсіргенде, дода басталып

кетті. Бұл жолы қарсы жақ бір қайратты жігітін әзірлеп әкелген екен, қолы көкпарға тиер-тиместен іліп ала жөнелді. Қуа шапқан қарсы жақтың жігіттеріне көкпарды ұстатпай, жоғары көтеріп алып, оңынан келсе солға, солдан келсе оңға лақтырып, қақпақыл етіп шауып барады. Бір кезде құйындатып шауып қасына жақындаған қара аттыға көкпарды өңгертіп қоя берді. Жүйрік атты көкпаршы жігіт ешкімге жеткізбей сол жақтағы төбеге апарып салым салды. Ұпай: бірде-бір. Шешуші үшінші кезең басталып, екінші сайысқа қатыспай аты да өзі де дем алған жалпақ сары жігіт көкпарды додадан алып шығып, қарсыластың әдісін қолданып, бұлардың да бір жүйрігі мәреге жеткізді. Көрермен тойшылар шуласып мазмейрам болды. «Қырық жігіттің қолы тиіп иленген көкпар еті көп ауруға ем болады» деген бар. Көкпардан дәмесі барлар түгел қатынасатын жалпы көкпар өте қызық болады. Сонымен төреші батасын беріп, көкпарды ортаға тастасымен барлық жиналған аттылар көкпарға араласып, әр колхоз бен әр ауыл адамдары бөлек-бөлек топ болып қызу тартыс басталды.

– Қап, ит-ай!

– Ойбай, өлдім!

– Кет әрі, кеңкелес!

– Ой, әкенді... Сындырдың қабырғамды! – деп жанталасқан жігіттер бір-біріне қамшы да сілтесіп, додадан көкпарды алып шығар жігіт болмады. Көкпарға қол жетер емес, аттан ауса өлді дей бер. Көп атты үймелеп жатқан жердегі көкпарды жігіттің жігіті ғана алып шығады. Топ ішінен қара терге малшынып, қапшағай қатқан қара сүйретіліп шыға берді. Барлық аттылар соның соңына түсті.

– Әкетті, ойбай әкетті! Шайданалықтар әкетті!

– Жоқ, ол Еңбектікі.

– Ә, бәрекелді, анау жабысқан біздің Титай ғой! – деп айқайласып, шуласып, тұрғандар да тарай бастады. Көкпаршылар қырдан асып көрінбей кетті. Көкпарды кім әкеткені ертең мәлім болады. Себебі бұл көкпар әңгімесі біразға дейін айтылып, жыр болады.

Енді баланың интернатта өткен өмірінен қысқа бір елесті Ардостың өз аузынан естиік.

Интернатта

Білім іздеп қалаға келген ауыл балалары мен қыздары, тәртіпке үйреніп, бір ананың баласындай тату тұрамыз. Мектептегі класс жетекшіміз жоғарғы оқуды жақында бітірген ашаңдау жігіт. Сірә, көп оқитын болуы керек, көзінің айналасы көгеріп жүреді. Математика мұғалімі жалпақ бет, жазық маңдай орта жастағы кісі. Оның кейігені «Қосаяқ, қосаяқ, тауықта да бар екі аяқ» деп ұрсып алып, сабағын түсіндіретін. Орыс тілінің мұғалимасын, балалар атын атамай Донская дейді. Өте қатал, жүрісі де қызық. Денесін тік ұстап аяғына тас байлап алғандай қойқаң-қойқаң етіп, секектеп, секіріп жүреді. Оныншы класта оқитындар соқталдай-соқталдай ірі, бұлшық еттері білемдей жігіт болып қалған балалар. Қожантаев Мейірхан қоңыр дауысты, мығым денелі жігіт интернаттың балалар советінің төрағасы. Әдемі күлкісі бар ұзын қара Тұрыш – домбырашы. Гир тасын қақпақайлап төсімен қақшып ойнайтын мығым денелі сары жігіт Серікті интернат тәрбиешілерінің бәрі сыйлап, кеңесіп жүреді. Себебі ол – «Атаман». Оның айтқаны балалар үшін заң. Балалар арасындағы ұрыс- керіс, төбелесті өзі талқылап, жаза қолданады. Оның ұрлыққа жол бермей, бір сұғанақ Сәбит деген баланы интернаттан кетуіне мәжбүр еткенін барлық балалар біледі. Ересек қыздар да сондай мейірімді, кішілерге өз бауырларындай қарап, көмектесіп жүреді. Әлі есімде, бір күні тасқа соғып сексеуіл жарып, табанының үстінде желдеткіш тесіктері бар шойын үтікті даярлап, шалбардың қыртысын дөңгелентіп жазып жатқанда, оныншы кластың Батима атты қыпша бел әдемі қызы келіп:

– Ардос, шалбарды олай өтектемейді, – деп, өзі өтектеп, әрі шалбардың қырын қалай шығаратынын, қос қыр болмас үшін балақты теңестіру керектігін айтып, үйретті. Содан бері әр үтік ұстағанда, Батима апайды есіме аламын.

Голощекиннің геноцидтік саясатының әлегінен Әулиеата жерінде аштықтанелқырғынға ұшырап, халқы сиреп қалғандықтан Қазсовнаркомның жарлығымен бұл жерге Қарақалпақстаннан 1000 үй көшіп келген болатын. Біздің үй Әулиеата жерінде 26 жыл тұрып, ағайын-тумаларымен араласу мақсатымен қайтадан

Қарақалпақстанға көшіп кетті. Мен де 9 класты бітіріп, пойызға шығарып салған Амангелді, Тоқтасын, Бегалы, Бақтияр сынды достарымды қимай:

Құлын-тайдай жарысып, жағаласып,

Бірге өсіп ек, достарым, араласып.

Жүрсек тағы алыста, көргендей боп,

Тұрайықшы хат жазып, хабарласып! – деп күбірлеп, өркеш-өркеш таулардың тасасында көкпеңбек болып қалып бара жатқан туған қалам Жамбылмен, мені қимай әлі де қол бұлғап тұрған достарыммен солай қоштасқанмын. Иә, сөйтіп, менің балғын балалық шақтарым да артта қалып барады. Түтінін будақтатқан паравоз айқайға басып, Қаратауға жақындап келеді. Жолсерік шал терезелерді жаптырып, пойыздың «тескен тауға» кіретінін ескертті. Ысқырып кірген паравоз дауысымен вагон іші тастай қараңғы болып, аздан соң жарыққа шықтық. Ертеде біреулердің «Бұл ағаң нені көрмеген, тескен тауды да көрген» деп мақтанғанда, Меккеге барып келгендей көретінбіз. Міне, енді мен де тескентаудан өттім. Таң ата Ташкен қаласына келіп пойыздан түстім. Сары чемоданымды көтеріп, пойыз кестесін іздеп келе жатып, тәшкі айдаған орта жастағы өзбек кісіден жөн сұрағанша болмай, ол жүгімді арбасына салып, «Қайда?» деді. Мен түсінбей қалып «Хожеліге» дедім. «Ә, алтыншы зал екен», – деп тәшкісін айдай жөнелді. Ол кезде вокзал бір қабатты үйлерден құралған 6 салоннан тұрады екен. Соңғы үйдің алдына қойылған отырғыштардың біріне әкеліп чемоданымды түсіріп.

– 10 сум пұль бересің, – деді.

– Ә, ол не үшін?

– Сізге көрсеткен қызметім үшін. – Мен дархан қазақтың кең пейіліндей, келген қонақты күтіп алып, шығарып салатын өзбектердің меймандостығы болар десем, олай болмады. Сөйтіп, саудагері көп Өзбекстанда көрсетер көмегінің де сатулы екенін білдім.

Пойыз түнімен жүріп жолдағы үлкен қалалар: Самарқан мен Қоқаннан өткенін байқамай да қалдым. Таң ата Түрікменстанның Чаржау қаласына жеттік. Жамбылдағы ауылда екі-үш өзбек болғанымен, нағыз өзбекті Ташкеннен көрсем, түрікпен халқын

көрмеген едім. Бастарына бір қойдың терісін қоқайма бөрік етіп киіп алған ерлері, ұзын зер салған қызыл көйлек, балағы зерленген дамбал киген әйел-қыздары вокзал алдындағы базарда толып жүр. Сөйтіп түрікпендерді де көріп, Амударияға салынған атақты Чаржау көпірінен өтіп, тал-дараксыз мидай даламен жүріп келеміз. Жердің беті аппақ сор, өркеш-өркеш құм. Темір жолды көшкін құм басып қалмау үшін жол бойына қамысты керегелеп отырғызып қойыпты. Тозақ іздеген адамға бұдан артық тозақты іздеудің керегі жоқ болар. От десең от, шоқ десең шоқ, жанып тұрау, жанып тұр. Осындай ыстық аппапта, түс мезгілінде Хожелі станциясына келіп түстік. Атақты Бесқала атанған жердің ең көне қаласының бірі осы – Хожелі. Әкем мал шаруашылығында болып, түзді көп кезгендіктен болар өте жершіл адам еді. Хожеліге көшкенде шығарып салып тұрған маған:

– Пойыздан түскен соң, сол жағындағы темір жолдан өткенде, алдыңнан жалғыз аяқ жол шығады. Сол жолмен жарты шақырымдай жүрсең кең түзу көшеге тірелесің. Сол көшенің оң жақ бетінде №7-ші үй Нұртаза атаңның үйі, – деген. Сары чемоданымды көтеріп, әкемнің сілтемесімен жүріп келіп, бір үлкен үйдің алдында тезек жайып жатқан кимешекті әжейге келіп сәлем бердім. Келбетті аққұба кемпір иіліп орнынан әзер тұрып, бір қолымен бүйірін таянып, бір қолымен көзін көлегейлеп:

– Ибий, осы біздің Қалидың Ардосы емеспісің? – деді менің үстіме киген киіміме, көтерген чемоданыма қарап, бұл жердікі еместігімді аңғарып. Себебі, тар балақты шалбар, ақ көйлек, Германияның шибарқыт бешпетін киген менің модам, басқа қаладан келгенімді әйгілеп тұрған еді.

– Ия, – дедім, чемоданды жерге қойып, «дәл таптым» деп ойлап.

– Ауа, ауа, Шарбанудың тап өзі, айнымаған, – дей келіп, бетімнен сүйді. Жол бастап, ұзын үйдің іш жағындағы биік екі қақпалы есікті ашып:

– Отағасы, балаң келді. Жамбылдан келді, – деді кірер есіктің сол жағындағы сыпа (тапшан) үстінде отырған ұзын жеңді көйлегі, ақ дамбалы бар картқа қарап. Ол біздің әулеттің ең үлкен қарты Нұртаза атам болатын.

Біздің үйдің көшіп барған жері Хожеліден 70 шақырымдай жердегі Шоманай қаласы екен. Таң ата сол бағытқа қарай тас жол салып жатқан самосвалдың кабинасына бір шал екеуміз мініп, жүріп кеттік. Төсеп жатқан жол қалаға он шақырымдай жетпей бітіп, жыңғыл, шеңгел өскен боз топырақты кешіп, төтелеп жүріп келеміз. Жол бастаушы қасымдағы қарт жасы 86-ға келсе де еңсесі түспеген тіп-тік ширақ кісі екен. Үйден келген хатта «бұл жақта шақпақ қант жоқ» дегендіктен Жамбылдан базарлыққа 10 пәшке қант салған ауыр сандығымды көтеріп шалға әзер еріп келемін. Біраз жүріп барып, мені күтіп тұрған ақсақал «Сендей күнімде усы жерге бір бума матаны беліме орап пияда келе беретін едік» – деп, менің чемоданымды көтеріп көрді.

– Ішіне тас салғанбысың, ауыр ғой.

– Кітаптарым.

– Ә, анау қырдан ассақ, теректер көрінеді, аржағында Шоманай тиіп тұр, – деген қарттың сөзінен «пияда» дегеннің жаяу екенін ұғып, қарақалпақтың «ауасы» – «ия» екенін біліп, тіл үйрене бастадым. Әлгі қарт мені МТС базасына әкеліп, үлкен арықтан өтер көпірді көрсетіп:

– Ана жаптан өтетін паяпұл қасындағы отырғандарға бар, аржағы Шоманай, – деп қырдан асқанда көрінген шоқ теректің түбіндегі үйіне кетті. Кейіннен біздің жақтың адамдары бейтаныс адамды «Төскейде төс қағыспаған» дегендей, бұларда жат адамды «көпірде көт қағыспаған» дейді екен. Сонымен «паяпұлы» – көпір, ал көпірі – біздерше өткел тәрізді арықтан өтуге арналған тар көпірден құйрық түйістірмей өте алмайды екенсің. Үш ай каникулда жаңа қоныспен танысып, ағайын-тумаларды аралап, нағашы жұртымды таптым.

Келгелі сұрастырып жүріп, жақын ағаларының бар екенін білген шешем «нағашыңды таптым, соған барамыз» деген. Келерде көрген паяпұлдан өтіп, шоқ тал түбіндегі МТС базаның саясында Хожелі жаққа баратын машина күтіп отырмыз. Көлеңке саясына мен, шешем және мен қатарлы қыз шешесімен жайғастық. Шешем әлгі әйелмен сөйлесіп, бір-біріне құдағай болып шықты. База қақпасынан көліктің шығуын күтіп, ауық-ауық тұрып қарап отырғанбыз. Бір кезде қыз шешесі «Құда бала, қарашы, машина

шыққан жоқ па?» дегенге қолымдағы оқып отырған кітап қызығымен естімей қалып, тұра қоймадым. Қыпша бел сымбатты акқұба кыз орнынан бұрала тұрып:

– Құда баланың асты ауырлау ма, қалай? – деп, машина келер жақты өзі қарап келді. Қыз-жігіттер болып әзілдесе жүріп, жас қыздың мұндай дөрекі сөздерін естімеген едім. Танымаған жігітке жеңгесі де айта алмас сөзді ұялмай айтқан қыз сөзі қытығыма тиіп, қалтамда жүретін қаламымды алып, кітаптың ақ бетіне «құдаша» деп бастап, бес-алты шумақ өлеңмен жауабымды жаздым. Сымбатына ойы сай келмеген құдашама машинаға мінген соң да біраз қарап отырып, түсерде кітап бетін жыртып хатымды қолына ұстатып кеттім. Қарақалпақ жеріндегі алғашқы кездескен қыздың қылығы әлі де тіл, сөз мәдениетінің жетісе қоймағанын білдірді. Ол қыз кейін менің жазған өткір сынымды оқып, «Ойланбай сөйлеген ауырмай өледі» дегендей, ойлап сөйлейтін болар бәлкім.

Жолда машинадан түсіп, қалың жыңғыл ішімен жүріп келеміз. Алдымыздан үй көрініп, ит үрді. Ауладан кішкене бойлы қара кемпір шығып, шешемнің келерін білсе керек, шешеммен көрісіп жылап жатыр. Үй жанындағы бақшадан қолындағы кетпенін иығына салып, ұзын бойлы қаба сақалды шал күлімдеп келеді. Мен ертегі, дастандардан оқыған үлгімен нағашыма:

– Ассалаумағалайкум, – деп оң қолымды төсіме қойып сәлем бердім. Ол қобалжып түрі өзгеріп, «Уағалейкумассәлам», – деп ұсынған қолымды алды. Анаммен де көзіне жас алып көрісіп жатты. Үйге кіріп отырған соң:

– Мынау әлгі Жамбылда оқып қалатын жиен бе? Нағашың Созақ батыр, Көшер би, өз аталарың бүкіл қазақтың арын арлаған Жоли, Сарман атаңа, жарықтық қара су қорғасын боп ұйыған Қара аталарыңа тартсаң бір жерден шығарсың. Аман бол, – деп бетін сипап бата қылды. Аталар жайлы біраз әңгіме айтты. Хиуа хандығының өзбектерінің аузын аштырмай сөзбен байлап ұтып, «Қырдан Сарман келді дегенше Алладан пәрмен келді десейші» деп, ел аузында аңыз боп қалған ата жөніндегі нағашымның айтқанынан туған әңгімемді жеткізейін.

Сарман Ата

Қазақ халқының ішінен шыққан ойшыл, сөзге шешен, тапқыр адамдар жөнінде айтылып жүрген аңыз-әңгімелер көп-ақ. Бір кездегі сондай әйгілі адамдар аңызға айналып, уақыт өте осындай ерекше, біртуар аталарды, әр ұрпақ өзіне теліп, бәленше-түгеншенің әңгімесі етіп жатады.

Өкінішке орай, кейбір абзал аталар жасаған мұралар, аты елге ертелеу тараған аңыз иелеріне тели салынады (Қожанасыр, Алдаркөсе, т.б.)

Бала кезімде елдің үлкен қарттары «Балам, шыққан тегінді айтшы» деп жеті атамды айтқызбақ болатын. Мен сонда саусағымды санап:

– Табын, Табынның Қарақойлысы, Қарақойлының Жолиы, – деген кезде:

– Ә. ит сатқан Жоли екенсің ғой, – деп мейірлене күлетін. Мен қатты намыстанып, әрі қарай саусақпен ата санауды тоқтататынмын. Өсе келе Сарман ата жөніндегі әңгімелерді естіген соң риза болып, мақтан тұта бастадым.

Ал, енді, сол ауыл қариялары айтқан Сарман ата жөніндегі әңгімелерді ұрпақтарға баяндап берейін.

Ертеректе, бұдан 30 жылдай бұрын «Жұлдыз» журналында жарияланған Ақмешіт (Қызылорда) өңірін мекендеген Табын Сарман би ата жөнінде жазылған мына бір мәліметтер санамда әлі күнге дейін сақталыпты.

...Бұдан 300 жыл бұрын Сыр бойындағы Табын Сарман биге ел ақсақалдары жиналып келіп, Хиуа хандығы қазақтың жеті батырын алдап шақыртып алып, өлтіргенін айтып, Сарман биден өзбектерден кек қайтаруды өтінген. Содан Сарман «қу» атанып, хиуалықтардан кек қайтарған екен. Сарман атаның да өзі де ақырында сол ағалары тәрізді Хиуа ханынан ажал тауып тынады.

Ал аты аңызға айналған Сарман қуды Хиуа сарттарынан кек алуға итермелеген тағы бір жағдай қыр қазақтарының ойға базарлауға керуен тартып барғанда «асқабақты қауын, бұрышты алма» деп беріп, мазақ етіп күліп, малдарын арзан алып, қулықпен

келеке еткендігі де еді. «Өзбек – өз ағам, сарт – садағам» демекші, саудагер Хиуа сарттарының дархан көңілді қазақты майда қылықпен алдауы да Сарман атаның арын жаныған еді.

Сөйтіп, Сарман кек қайтаруға шығады. Әр халықта да кездесетін майдалық әрекет пен дүниеқорлық сөзі саудагер сарттарға бағытталса керек. Кең даладай дархан, дария пейілді қазақ ішінен шығып, пысықсынған сарттарға өнерін көрсетіп, «Сарман қу» атанған халық азаматы жөнінде естігендерімді жазайын.

Сарманның хан олжасын бөлуі

Хиуаның ханы қасына ерткен уәзірі, нөкерлері бар бір көлдің басында құс атып, саят құрып жүреді. Ханның тобы біраз құс атып алып, ханның алдына әкеліп үйеді. Санаса, бес құс. Хан ойланып, уәзіріне «мына құстарды екеумізге теңдей етіп бөл» дейді. Ал, уәзір бес құсты теңдей етіп қалай бөлерін білмей қатты қиналады. Сасқалақтап тұрған уәзір бұларға қарай келе жатқан түйелі қазақты алыстан көріп, қуанып қалады.

Қырдан атан түйеге мініп ойға келе жатқан Сарман көл басындағы құс атып жүрген хан тобын көріп, соларға қарай бет бұрады. Жолда қаңғалақтап ұшып келе жатқан бір шүрегей тартар құсты атып алады. Сөйтіп, олжасын қанжығасына байлап, хан тобына жақындайды.

Тығырықтан шығар жол тапқандай қуанған уәзір ханға:

– Хан ием, төрелігіңе құлдық, ана келе жатқан қазақты сөйлетіп қызықтайық. Сол шешсін, сіздің бұл терең ойлы сауалыңызды, – дейді. Хан өзі құрған тордан уәзірдің жол тауып кеткеніне масаттанып:

– Жарайды, күтейік, – дейді.

Сарман хан тобына жақындап келіп, түйесін шөгеріп, сәлем беріп, салт бойынша саятшылардың олжасынан сыбаға сұрайды. Хан аңғал қазақты бір мұқатып алмақ оймен:

– Мына атып алған бес құсты уәзірім екеумізге теңдей етіп бөле алмай тұр еді. Сен сыбаға сұрадың, енді осы құстарды үшеумізге теңдей етіп бөліп, үлес жаса, – дейді.

Сарман ханның ойын тез түсініп, өзі атып алған шүрегей тартар құсын қанжығадан шешіп алып:

Үлесіме үш үйрек,
Сыбағама қоңыр қаз.
Екі сартқа бір тартар,

Аққуды Сарман түйеге артар, – деп хан мен уәзірге өзінің олжасын беріп, ханды сөзден жығып, барлық олжасын алып кеткен екен.

Ит сатқан Сарман

Жылда қыр қазақтары (Жем бойы, Ойыл, Доңыздау өңірі, Ақмешіт аймағы) ойға түсіп, керуен тартып, мал айдап барып, Хиуа жәрмеңкесінен керекті тауарлары мен шай, өрік-мейіз, қант алып қайтады екен. Осындай керуен жасақтап, Сарман ата Хиуаға жақындап барып қонады. Жол-жөнекей кездескен бір үлкен итті атып алады. Түнде қонған жерінде әлгі иттің басырағын кесіп тастап, жақсылап үйітіп, қонаға сойылған қойдың басын, сирақтарын сол ит құйқасына қосып, ертесіне өзбек базарына алып шығады. Қан базардың ортасына тұрып алып:

– Қырдан келген балдай ет,
Өзі үйітілген қандай ет?
Алған да арманда,
Алмаған да арманда,

Алам десең, қалмай жет, – деп жар салып тұрғанда, сол қаланың әкімі үйіне мейман келіп, базардан «гош алуға» келеді. Сарманның айтқан сөздеріне сеніп, қойдың басы мен жұп-жұмыр етіп үйіткен иттің етін мақтауы жетіскен соң мақтан үшін түгелдей алып кетеді.

Әлгі бай өзбек үйіне әкелген «үйітілген қой гөші, қырдан келген, жүдә мазалы, семіз» деп мақтай-мақтай қазанға салады. Су ысып қайнар-қайнамастан-ақ ет қазан қақпағын бүлкілдете бастайды. Талай ет пісіріп, аспаздық өнердің шегіне жеткен өзекең бұндай сұмдықты көрмепті. Ашып қарап еттің қойдікі емес, иттің еті екенін біледі. Ол дереу қасына жасауыл ертіп әлгі «қой» сатқан қазақты іздейді. Сөйтсе, Сарман әлгі жерден сәл арылау барып, басындағы бөркін теріс киіп, бір көзін желімдеп алып тоң май сатып, жар салып отырады.

Өзбек байы базардан Сарманды көріп, «Шу қазақтың өзі қу,

бірақ бұның мына бір көзі көр екен, ә» деп, танымайды. Сарман әлгі тоң майды алдын-ала әзірлеп арнайы тесілген жерден жусан өткізіп алып, «еріп тұр-ау, еріп тұр» деп, мақтап-мақтап көрсетіп, сол байға кесек-кесек тоң майды сатып жібереді. Бай мейманына «гөш» асып бере алмай, енді палау пісіру қамына кірісіп, әлгі тоң майды қазанға салса, баж-баж етіп майы еріп кетіп, жұдырықтай-жұдырықтай кесектер шыға келеді.

Сонымен бір базарда өзбекті екі-екіден алдап Сарман кетеді. Бұл сөз елге тарап, «Ит сатқан Сарман қу» атанады. Осындай тапқырлығы үшін атамыз Жолиды атағанда «Ит сатқан» сөзін зілсіз қосып айтады екен.

Мешітке барған Сарман

Бір күні Сарман өзбектің бір диханына ат-түйесін тастап кетіп, базар аралап, өзекеңдерді жер соқтыра алдап, артынып-тартынып, диханшы өзбекке келеді. Ол «түйеңді бақтым, ақысын бересің» дегенде, ол үндемей шапанын шешіп, астықты суырып жатқан диханшының жел жағына шығып, шапанды керіп, астықты тазартпай қояды. Диханшы «Әкімге шағынамын» деп оны қорқытпақ болады. Сонда оған сол жердің әкімін де алдап, қулығын асырып, жаздырып алған «Желдің бастығы» деген қағазын көрсетеді. Ол ақы алмақ түгілі жел ақысына астық беріп, әзер құтылады. Сөйтіп, елге келе жатып, жолда бір үлкен мешітке кездесіп, соған қарай шағын көліктерін жетектеп бет бұрады. Артынып-тартынып келе жатқан мұны алыстан көріп отырған мешіт имамы «Осы базарлап келе жатқан аңқау қазақ болар, соны алдап, малын алып қалайық» деп өзінің көмекшілеріне сөз салады. Олар келісіп тұрғанда Сарман мешітке жақындап:

– Ассалаумағалайкум, бұл кімнің үйі, қонуға бола ма? – дейді мешітті білмегенсіп. Молдалардың іздегені көктен емес жерден табылды. «Аңқау қазақты Құдайдың өзі жіберді» деп бас имамға барады. Оны шайтан түртіп: «Ия, Құдайдың үйі деп айта сал», – дейді. Молдалар «Құдайдың үйі» дегенде, «Сол Құдаймен сөйлесуге болар ма екен?» – дейді Сарман аңқаусып.

– Ия, болады, бірақ, ақы төлейсің, – дейді. Сарман да олардың тұзаққа түскенін аңғарып:

– Ия, ия, бар тапқаным сендердікі, тек Құдаймен сөйлестіре гөр, – деп жалына бастайды.

Әлгілер бас имамды «Құдай» болуға азғырып, масахана ішінде отырғызып Құдай болып сөйлесуге келіседі. Ұзын бойлы, сіңірлі Сарман қонышына сұға салған сегіз өрме дырау қамшысымен ішке кіріп, масахана ішіндегі «Құдайға» жақындап.

– Әкемді алған Құдай сенбісің? – дейді.

– Им, ым, – деп дыбыс береді «Құдай».

– Шешемді алған сенбісің?

– Тақыр кедей қылған Құдай сенбісің? – деп жақындай береді.

«Им, ым» деп, ыңыранып, мәз болып отырған «Құдайға» жеткенде қонышынан қамшысын суырып алып, «Тап әкенді, сендей Құдайдың» деп қамшымен сабап, имамды сақалынан сүйреп, сыртқа алып шығады.

– Ал, енді, сендей Құдайдан безген күнәһәр кәпірді Алланы мазақ еткенің үшін қазының алдына апарамын, жазанды тартқызамын, – деп сүйрей жөнеледі. Имам қатты сасып, жалынып-жалпайып, әке-көкелеп, ат-шапан айып тартып, «аңқау қазақтан» өзер құтылады.

Міне, сөйтіп, Сарман қу молда имамды да алдап, малын алып кетеді.

Ханға барғанда...

Сарманның аты елге жайылып, бүкіл өзбек іші күңіреніп кетеді. «Қырдан Сарман келсе – Алладан пәрмен келеді» – деген сөз тарайды. Бұл сөздер мен Сарманнан жапа шеккендердің әңгімесі Хиуа ханына да жетеді. Хан намыстанып соншама ақыл-айласы мол бұл қазақты көрмекке ұйғарып, арнайы адам жіберіп, Сарманды ордаға алдырады.

Сарманды Хиуаға келгенде бөлек үйге түсіріп, күтім жасап, ертесіне хан алдына шақырады.

Өзбекті қан қақсатып, аты шыққан қазақты қалай да сөзден не айладан сүріндіріп, көзін құртуды ойлаған хан, өзбек ішінен өнерлі, айлалы дегендерің жинап ордаға шақырған екен. Олардың әрқайсысы өз білгендерінше сөйлеп оны сөзден ұтпақ болғанда, Сарман оларды бір ауыз сөзбен-ақ тоқтатып, аузын аштырмайды.

Енді олардың әрекетінен қайран болмасын сезген хан бір айла тауып, «бұл сөзшең болғанмен боқтасуды білмейтін шығар» деп ойлап, боқтасу жарысын өткізбек болады.

– Ал, Сарман, сөзшеңдігіңді көрдік, бізде жақсымен қатар жаман да жүреді, ақ пен қара тәрізді. Бұл да өнер. Мынау менің бір боқтампаз адамыммен боқтасып жарысасың, жеңілсең жазаңды аласың, – дейді.

– Хан тақсыр, оны да көрейік, – дейді Сарман жайбарақат. Хан боқтампазына белгі береді. Ол бір сүт пісірім уақытта: «әнәнді, көкеңді, дәденді, атаңды, баланды, әйелінді...» деп боқтап барып бір айтқанын екінші рет қайталай бастаған кезде Сарман:

– Тоқта. Болдың ба боқтап? – дейді.

Хан сөз кезегін Сарманға береді. Сонда Сарман шұбыртып ала жөнеледі «Иір-иір көшеңді, үйде отырған шешенді» деп, көшеден бастап аяқ-табақ, қазан-ошақ, ішкен шайы, жеген палауы бәрін арамдап келіп, қаладағы әкім, мешіттегі молда, бек-бекзада, хан төңірегінде отырғандарды қоса боқтап, ханға жақындап қалғанда хан сасқалақтап:

– Болды-болды, сен жеңдің, – дейді.

Хан Сарманды қонақ үйге күтуге жіберіп, уәзірлерімен кеңес құрады. «Сарманды сүріндірер амал-айла табындар», – деп әмір қылады. Бірақ, еш амал таппаған уәзірлер ханның мақтан сүйгіштігін пайдаланып, ханның өзіне қолқа салады. «Тақсыр, «Ханда қырық кісінің ақылы бар деген», өзіңіз бір жөнін таппасаңыз бізден қайран жоқ», – дейді жапырыла хан алдына құлап. Хан тағы бір айлаға көшіп, әрі пайдасыз қырық уәзірді мұқатуды көздеп, оларды тырдай жалаңаш етіп шешіндіреді. Сөйтіп, есік алдындағы хауызға түсіріп бір-бір жұмыртқа тықтырып қойғызады. Ертесіне хан шақырумен ордаға кірген Сарманға:

– Ел айтса айтқандай екенсің, ал енді бір ойын ойнайық, жеңілсең жазаңды аласың. – деп тағы да ескертеді. Ханның сау жібермесін сезген ол жайбарақат:

– Құп, тақсыр, мен дайынмын, – дегенде, хан Сарманға ойынның шартын айтып, тырдай жалаңаштанып хауызға уәзірлермен бірге түсіп, одан шыққан соң бәрің тауық болып, бір-бірден жұмыртқа

туасындар. Бұл соңғы тапсырма, орындамағандар өлім жазасын алады, – дейді хан насаттанып.

Сарман сәл ойланып, келісім береді. Сарайдағылар түгелдей «Сарманның біткен жері осы болар» деп ойлайды. Келісіп, дайындалған уәзірлер жалаңаш хауызға түсіп, тыққан жұмыртқаларын алақандарына жасырып әкеліп, ортаға бір-бірден жұмыртқа туады. Кезек Сарманға келгенде ол да шешініп, суға түсіп қайта шығады. Барлық жиналғандар іштерінен тынып, Сарманның жеңілгенін көруге асығады. Сарман судан шығып, екі қолын қомдап қанат қылып қоқиланып «Ку-ка-ре-ку» деп, қатар-қатар тауық болып отырған уәзірлердің бірінің үстіне қона кетеді.

Хан түсінбей қалып «Бұл не?» дегенде:

– Хан ием, «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деуші еді, сіз түсініп, әділ болады деп ойлаймын. Жұмыртқа туар қырық мекиен болғанда, бір әтеш болмай ма? – дегенде, хан ұтылып, бұны жеңе алмасына көзі жетіп, өтірік күліп отырып-ақ Сарманды құрту жолын ойластырады. Бір мыстан кемпірге тапсырма беріп үзеңгісіне у жақтырып жібереді.

Сарман жолда ауырып, елге жеткен соң у өтіп уланып өледі. Жақсының өзі өлсе де, сөзі, игі ісі өлмек емес, елі-халқы әлі айтып келеді...

Сөйтіп, Жамбылда жүргенде шешемнің көзіне жас алдырып сағынышын тудырған нағашымды тауып, сөзін, әңгімесін естіген едім.

Қошқар соққысы

Шоманайда көрген тағы бір қызығым, бұл өңірдегі өтетін тойдың ерекшелігі. Қарсы көшедегі Сәлімгерей атты ағайын той берді. Мал сойылып, табақ-табақ ет тартылып болған соң, ортаға жыршы шығып, жыр айтты. Тойға келгендер жыршы алдына жайылған орамал үстіне ақша тастап, той жүргізуші ол адамды мадақтап, тастаған ақшасының бағасын он еселеп арттырып айқайлап тұр. Тойға келгендер бар әкелгенін орамалға тастап, орамал ақшаға үйіліп қалды. Жыр бітіп, күрес басталды. Әр үйге түсірілген қонақтар сыртқа шығып, ойын өтетін көшеге сыймай

кетті. Күмістей аппақ төртбұрышты сақалы бар төреші зор дауысымен айқайлап:

– Бас бәйгеге – бір кілем.

– Екінші бәйгеге – бір қошқар, – дегенде, жиналғандар «Ерлеген екен пақырың» деп мадақтап жатыр. Күрестен кейін «Қошқар сүзістіру» сайысында жеңгенге де бір қошқар, «Тауық таласта» ұтқанға бір тоқты бәйге беріледі» дегенде, тұрғандар шу ете қалды. Ортаға ала шапан киген орта жастағы, басы мен мойны тұтасқан, жалпақ жаурынды атақты палуан шықты. Ол шапанын лақтырып тастап, кебежедей кеудесінің, білектерінің еттерін ойнатып тұр. Оған қарсы ешкім батып шықпады. Бас жүлдені күрессіз алған палуан көпшілікке бас иіп, кілемін қолтықтап кете барды. Екінші күреске біздің мектептің қарақалпақ класында оқитын екі бала күреске түсіп, біреуі жеңіске жетті. Малда жүргенде қошқар мен текелер сайысын талай тамашалаған болсам да мынандай арнайы дайындаған сайысты көруге құмарлығым артып, алға шығып кетіппін. Ортаға шынжыр байланған қызыл көз ірі меринос ақ қошқарды шығарды. Оған қарсылас қайыс баумен жетектеп, ақтан бір қарыстай аласа қара қошқар шықты. Мүйізі оратылып шаңырақтай болған аққа қарағанда, қараның мүйізі шағындау, бірақ, жуан, алдына қарай тіктеліп оралған. Бірін-бірі көргеннен сайысты күтіп жұлқынған қошқарларды босатысымен екеуі екі жаққа шегініп барып, бір-біріне қарай зымырай жүгіріп келіп, тау соғылғандай тарс еткізіп түйісті. Ақ гүжірейіп айбат шегіп, ал қара болса жан-жағына қарап алып, шегіншектеп барады. Осылай қайталанған екі соққыдан кейін, ақтың басымдығын байқаған қара айлаға көшті. Қайта шегініп бір-біріне қарай зымырай жөнелген қошқарлар түйіскенде, құлақ жарар дыбыстан қорғанып құлағымды бастым. Бірақ олай болмай, соқтығуға бір қадамдай қалғанда қара алдыңғы екі аяғын бүгіп мүйізімен жер тіреп жата қалды. Қаһарланып ағып келіп соққан ақтың тұмсығына қараның мүйізі дәл тиіп, быт-шытын шығарды. Ақ қошқар тұмсығынан қан сорғалап, айнала берді. Орнынан ұшып тұрған қара айналшақтап тұрған ақтың бүйірінен тағы соғып құлатып тастады. Ақтың егесі қонышынан пышағын шығарып ақты бауыздап тастады.

Ташкенде

...Тілін үйреніп, салтын біліп, қарақалпақ жігіттерімен достасып, Шоманайдың он жылдық мектебін бітіріп шықтым. Сөйтіп арман қуып, оқу іздеп Ташкеннен бір шығып, студенттік өмір басталған еді. Мен мектеп бітіріп аттестат алған соң, бала кезімнен ертегі тыңдап, қиялға бай болып өскендіктен бе, Орта Азия университетінің журналистік факультетіне түспек ойым болған. Бірақ, Ташкендегі мені күтіп алған Қарақалпақстаннан келген студент ағаларым Үсен мен Марат аттестатымдағы екі төрт қалғаны бес бағаларымды көріп, «Сен инженер болуың керек» деді. Менің бала кезімде сонау алыс Ресейден келіп, алты айдай далада шатырмен жатып, жер өлшеген инженерлерді көргенім бар еді. Солардың жағдайы есіме түсіп, «Жоқ, болмайды, алты айлап дала кезер инженер болғым келмейді» деп, ауылда көрген геологтардың өмірін айттым. Олар мән-жайды маған түсіндіріп, бұл инженердің қалада жұмыс істейтінін, болашағының зор екенін айтып, теміржол институтына түсуге көндірді. Марат менің институттың қабылдау комиссиясына тапсырған документімді қарап алып, маған берген емтихан тапсыру қағазындағы №1237-ші санды көріп, «Охо, биыл бір орынға он екі адам таласады екен» деп басын шайқады. Үлкен спорт залға сыймай жатқан талапкерлер бірінші емтиханнан соң жартысына жуығы құлап, үйлеріне қайтып жатыр. Орта Азиядағы жалғыз темір жол институты болғандықтан, Қазақстанның әр жерінен жиналған қазақ балалары көп болып, 6 қазақ, 5 өзбек, 4 европалық группаға бөлініп, емтихан тапсырудамыз. Менің тобымдағы балалар қазақ тілінен шығарма жазып, туасы тілім келмеген «ң» әрпінен грамматикалық бір қатеге саналып, төрт алып шықтым. Екінші емтихан математикадан болып, Досматов деген өзбек мұғалімді консультация сабағында Шымкент жағынан келген балалар «Домулла ака, Домулла ака» дегендеріне қарап, ұлы ғалым болар деп ойлағам. Сөйтсем ол мұғалім деген сөз екен. Билеттегі сауалдар өзім жақсы білетін оңай сұрақтар боп шықты. Домулланың алдына отырар отырмастан сайрап қоя бердім. «Яқшы» деп алып, тағы бир-ікі сауал қояман, жауап берин». – деді. Оның «функция» деген сөзінің аузынан шығар-шықпастан

іліп әкетіп, «Функция дегеніміз, – деп, мектепте жатталып қалған қағиданы сәмпылдап айтып шықтым. «Шеңбер» дегенде де тағы да «центрден бірдей қашықта жатқан нүктелердің жиынтығы» десем, домула маған күмандана қарап:

– Түшінбәдім, әстен-әстен, өзбекше гаприн, – дегеніне мен де түсінбей қайтадан қазақшаммен шұбырта жөнелдім. «Әстен-әстен гапир, ямаса урысша гапир», – дегенде ғана «гапирдің» сөйле екенін біліп, орысшам да онша емес, алдымдағы қағазды төңкеріп ақ жағына нүкте қойдым. Сөйтіп сол нүктеден радиус шығарып сызықтың бас жағына нүкте қойып жағалай нүктелермен қоршап, «Вот центр, вот радиус, они одинаковый расстояния» деп нүктелердің басын қосып, «вот круг» дедім. Бала кезімде ауылға келген қаланың бір баласы, «асық ойнайық, «круг» ойнайық» деп, қоймай жасаған кругім есіме түсіп. Домулам күліп жіберіп, бестік баға қойып, емтихан қағазын қолыма берді. Үшінші физикадан экзаменді қушиған арық қара шал кісі Апсаматов алды. Сынақ басталғандағы алты қазақ группасының екеуінің ғана талапкерлері қалыпты.

– Шал өте қатал, бәрін құлатып жатыр, – деген соң, есікте тұрғандар бір-біріне «Сен кір, сен кір» деп, қорқып тұрғанда бүкшендеп келіп есікті ашқан шал:

– Бу нимасы, кириңляр, – дегенге бірінші болып кіре беріппін ғой. Билет алып алдыңғы қатарға отыра кеттім. Билеттегі сұрақтарды бір шолып шығып, «білетін сұрақтар екен» деп, жазбаша шығаратын екі есебін шығаруға кірісіп кеткен болатынмын. Есептің біреуін шығарып бола бергенде, бізден кейіндеу кірген бір бала: «Домулла, мен дайынмын», – деді. Кіргенімізге он минут өтер-өтпестен дайын болған бала зуылдатып айтып жатыр. Қосымша сұраққа да тежелмей жауап беріп, «бес» деген баға алды. Бағасын қойып, экзамен листогін бермей, «Бұл сен емессің. Ана жерге отыр», – деп, орнынан ұшып тұрған оны қайта отырғызып, өзі сыртқы есікті ашып, біреуді шақырып жатты. Сол кезде әлгі бала бөлменің екінші бөлігіндегі есіктен шығып кетті. Домуламыз келгенде бала жоқ болып, бажылдады да қалды. Айқайға басып «Неге айтпадыңдар» деп кейіп келіп, тізімге қарап:

– Алдабергенов! – деп отырғандарға көзін сүзді.

– Бір есебім әлі дайын емес.

– Шық бері, осында шығарасың, – деді. «Ит ашуын тырнадан алады» дегендей зәрленіп:

– Ал, гапирин, – деді. Алдыңғы емтиханнан бұл сөзді жақсы ұққаннан сайрай жөнелдім. Галилей заңдылығымен ауасыз кеңістікте мамық пен қорғасын да бірдей болып түсетінін айтпақ болып, қорғасын есіме келмей, оны талай сақаға құйғаным көмек болып «алтын сақа» деп қосып жібердім.

– Тоқтан, болди, болди. Масаланды көрсет. – Мен шығарған есебімді көрсетіп, екінші үлгермеген есебімді көрсеттім.

– Бұл қандай формуламен шығады? – деді есепті қарап отырып. Мен формуласын жазып бердім. Қосымша бір сауал берді, оған да жауап берім.

– Өте жақсы, мына жерге қолыңды қой, – деп емтихан парақшасын алдыма қойды. Тапсырғаныма қуанып кетіп, асығыс қолды қоя салдым.

– Қолыңыз хам атиниз хам уқшамайды, – деп парақшадағы суретімді шұқшия қарап салыстырып отыр. Сол кезде тұмау тиіп, онсыз да нән танауым көнектей болып, шашым қобырап кетсе керек, мектеп бітіргенде түскен суретіме ұқсамай тұр. «Аузы күйген үріп ішеді» демекші, ол менің қолымнан тас қылып ұстап алып, коридорға алып шықты. Келесі бөлмеде отырған военкомға мені жетектеп әкеліп, «Еще одного поймал» деп, менің қолымды оның қолына ұстатып кетті. Ол мені жетектеп қабылдау комиссияға әкелді. Менің оларға тапсырған документтерімді алдырып, аттестаттағы бағаларымды тексеріп, өмірбаянымды сұрап, өзім екендігіне көзі жетіп, шалға қайта әкелді. Көксау шал кітабына екіні қонжитып қойыпты. Боктанып, біраз жөтеліп барып, екіні төртке өзгертіп берді. Ия, өзіме-өзім ұқсамай қалған кездерім де болған. Математиканың жазбашасынан төрт алып, үш төрт, бір беспен конкурстан өтіп, институтқа түстім.

Ата-анамды қуантып ауылдан келген соң, 50-ге тарта студенттер, жатақхана дайын болмай, акт залда жаттық. Жігіттердің бәрі киноға кетіп, ұзын залдың бір түкпіріне орналасқан қызылордалық Ералы деген аққұба, ұзын бойлы

бадырақ көз жігіт екеуміз қалыппыз. Таныса келе ол менен екі жастай үлкен болып шықты. Мектеп бітіріп екі жыл жұмыс істеп келген ересек жігіт. Сөйлесіп, сырласа келіп, «Ауылда қызын қалды маға» дейін жетіппіз. Әрине, бұл салада менің сауатым шамалы, ол бірер қызбен танысып, сүйіскенін айтып жатты. Мен қызық көріп: «Ереке, сүйіскенде мұрынға-мұрын тиіп кетпей ме, қалай сонда?» – деппін. Дөңгелек көзі күлімдеп: «Сүйіскенде мұрын жайына қалады. Егер, қызбен бірінші сүйісер болсаң, оны қатты сүйіп ал, мәңгі есінде қалады», – деп ойланып кетті. «Хат жазысар қызың бар шығар, неге хат жазбайсың?» – дедім. «Жок, кездескендерім іздеген арманым емес, жеңіл-желпі болып шықты. Талдықорғаннан бір қызбен хат алысқан едім, бір жылдай болды хат жаза алмадым».

«Кел, әдірісі болса, хат жазайық», – деп қоймай, хат жаздық. Арада екі апта өтпей-ақ хат келді. Қыздың сөзін мірдің оғындай ойлы-ойлы сөздерімен жеткізгені, мектепті бітіріп, колхозында екінші класты шопыр болып жұмыс істейтінін айтып, Ералының оқуға түскенін құттықтапты.

– Қазіргі талапқа сай механизатор болуына қарағанда, зейінді, талапты қыз болар.

– Ия, біздің хат жазысуымызға да себеп болған оның мектепте оқып жүргенде өрт сөндіріп, «Лениншіл жас» газетіне шығып, фамилиясының Рахметова болып, менікімен бір болуы еді, – деді Ералы ойланып.

Содан қызбен хат алысып, бірге отырып оқып, бірге хат жазамыз. Ералы қара суға қаймақ тұрғызар нағыз сөз шебері, мен де ол жазған хатқа бірер шумақ өлеңімді қосып, Ерекеннің досы екенімді айтып, сәлем жолдап қаламын. Қыз да хатты өте шебер жазады, әр сөзін салмақтап тамашалаймыз. Әрине, асқан ақыл иесі етеміз ғой...

Біздер күндіз зауытта жұмыс істеп, кеште оқимыз. Болат қорыту цехында мен машинамен қалып жасаудан гөрі күрделірек, қолмен қалып жасаушымын. Егоров деген өзбекшеге судай, басына өзбек тақиясын киіп жүретін ашаңдау орыс кісіге шәкірт болдым. Арада екі ай өткенде осы зауыттың алғашқы жұмыскері, беделді карт ардагер Рагачев ұстаздық етіп, сынақтан сүрінбей

өтіп, бірден 3-ші разряд беріліп, өз клеймом бар жұмысшы болдым. Айлық табысым курстастарымнан 200 сомдай артық. Себебі, машинамен өзі топырақ салып, өзі түйгіштеп жасалатын қалыпқа қарағанда, көп еңбек пен шеберлікті талап ететін, қолмен жасалатын қалыптың өзіндік қиындықтары бар. Тепловоz, вагон детальдарының моделін жасайтын арнайы бөлімшеден қолмен қалып жасаушыларға күнде әртүрлі деталь модельдері келеді. Әр детальді жасауда әртүрлі амалдар мен тәсілдер қолданылады. Жұмыс орнымдағы темір плита үстіне таңғы нарядта берілген деталь моделін орналастырып, цехтағы кнопкамен жүргізетін кранмен «опоха» деп аталатын керегелі темір қорапты қойып, деталь үстіне графит ұнтағын сеуіп, глина араластырған арнайы майланған сары топырақты күрекпен салып модельді түгел жауып, опоха торына байлап каркас қойып, оның үстіне кара майлы топырақ салынады. Пневмомолотокпен детальді қозғалтып алмай, түйгіштеп, опоханы аударасың. Егер деталь екі бөліктен құралар болса, шеберлікпен дәлдеп әкеліп, екінші жартысын қоясың да, үстіне опоха қойып, оны да дәлдікпен штыр арқылы бекітесің. Сөйтіп жоғарыдағы тәсілмен топырақтар салынып түйгіштелінеді. Жайлап жұлқымай ептеп кранмен көтеріп алып жерге аударып қояды. Сондай ептілікпен детальдің модельдерді арнайы ұшы майысқан шыбықшамен көтеріп аласың. Модельді алғанда сәл бұзылған жерлері болса қасық тәрізді қалақшамен түзеп, тегістеп, жылтыратып шығасың. Екі опохадағы деталь орнын отыздық темір шегемен түгелдей шегелеп, сұйық шыны бүркіп, клеймо қойып, кептіру пешіне жібересің. Үстіңгі опохада болат құюға арналған тесік жасау үшін кеспелтек қоясың. Кепкен қалыпты беттестіріп, штырмен бекітіп, болат құюға дайындайсың. Мартен пешінен үлкен кранмен тигельді көтеріп әкеліп болат құйып кетеді. Болат қатып, сәл суығанда қалыптағы топырақты бұзып, детальді аламыз. Болат детальға нығыз бару үшін артық құйылған «шишканы» газосваркамен кесіп, тазалап, жонып, қайтадан қыздыру пешіне салып суарады. Деталь дайын болғанда ОТК приемчигі тексеріп, өз клеймосын ойып түсіреді. Жұмыс қиын да қызық. Күндіз – жұмыс, түнде – оқу.

Қазақстаннан келген алты топтан институтқа қабылданған

жалғыз М-74 тобынан 6 студент қиындыққа шыдай алмай, шығып кетті. Жалғыз қазақ тобында 21 қазақ студент қалып, алғашқы үлкен елек болып өтетін семестрге дайындалудамыз. Біздер жататын комнатаға Ералы келіп, мені сыртқа шығарып, Зайтунаның телеграммасын көрсетті. «Шықтым күт, Зайтуна» деген. Одан келген соңғы хатта шешесі оны біреуге ұзатуға келісімін беріп қойғанын, бірақ, ол өзі қаламаған адамға бармайтынын айтып жазған болатын. Сонда көрмеген адамға тәуекел жасап, қашқаны ғой.

– Ардос, мүмкін тағдырдың жазғаны осылай болар, мен де көрмей тәуекел еттім, бүгін пойызға мінемін. Үйде төрт-бес қап күріш бар еді, соны сатып, қаражат жасап келемін. Сен қызды күтіп ал, – деді ойлы көзін сығырайта қарап, бір шешімге келгенін аңғартып.

– Ал, емтихан ше? – дедім, «онда оқуды тастамақ па?» деп ойлап.

– Ол жағынан қорықпа, деканмен сөйлесіп, жағдайыма байланысты кейін тапсыратын боламын. Ол біздің группаның старостасы, әрі институттың студенттік кеңесі жетекшісінің орынбасары болатын. Сонымен қатар ол екі жыл жұмыс істеп оқуға түскен «производственник» және коммунист қатарындағы азамат еді.

– Көрмеген қызды қалай танымын? – дегенімде, ол иығын көтеріп, күлімдеп «мен де өзіндей» дегенді ұқтырды. Сонымен мен түр-түсін танымайтын қызды күтіп, перронда тұрмын. Пойыздан түскен қыздардың бәрінің бетіне қараймын, бірақ маған қараған бірі болмады. Жолаушылардың бәрі пойыздан түсіп кетті. Салым суға кетіп, біздің институтқа апаратын автобус аялдмасына келіп, ойланып тұрмын. Он минут сайын келетін бір автобусты жіберіп, таңдайымды жібітер екі балмұздақты тауысып, қорабын аялдамаға қойылған урна жәшігіне тастап, соңғы рет вокзал жаққа қарасам, қолында көтерген чемоданы, үстінде сары кофтасы бар бір қыз аялдамаға жақындап қалыпты. Мен тез түзеліп, қызға қарай жүре бергенде, ол чемоданын жерге қойып:

– Ағай, транспортный институтке қай жерден мінеді? – деді дөңгелек қой көзі жаутандап. – Дөңгелек жүзді, аршылған

жұмыртқадай аппақ, тығыншықтай тығыз денесі, сары кофтаға қапталып тұрған әдемі көркін көріп, «сол, сол қыздың өзі» деп ойлап қызға жақындап қолымды ұсына:

– Сәлеметсіз бе, сіз Зайтуна боларсыз.

– Oh, – деп бетін басқан қыздың, мені «күткен жігітім» деп ойлағанын сезіп:

– Жо, жоқ, мен ол емеспін, – дедім. Қыздың түсі бұзылып: – Күтпегені қалай? Онда мен кетейін – деді көздері жасқа толып. – Жоқ, кетпе, – деп жердегі чемоданды ұстап, қолыма алдым.

– Ералының тығыз шаруасы шығып, аулына кетті. Сені күтіп алуды маған тапсырған. Менің есімім – Ардос, – деп, қолымды ұсындым. Жазған хаттардан менің есімім мәлім болар деген оймен. Оның жүзі бұлттан шыққан күндей жарқ етіп, аппақ маржан тістерін көрсете күліп:

– Танимын, жоқ, хат арқылы білемін, – деп күлімдеп қолын берді. Ерекеңдей арыдан ойламайтын аңғал басым қызды қайда апарарымды білмей, дағдарып біраз тұрдым. Қонақ үйлердің бары есіме түсіп, көк чемоданды көтеріп, бармаған қонақ үй қалмай, Ташкенді біраз араладым. Барған жерлерде орын болмай, әбден шаршап сілем қатып, жатақханама әзер жеттім. Емтихан кезі ғой, кімге жағдай айтарымды білмей, қызды жатақхана алдындағы орындыққа отырғызып, бөлмемдегі достарым Мейрам мен Ғалиға бүгінгі қыз күткен хикаямды айттым. Осындайда жол тапқыш Мейрам: «Сексеуілдің үш жігіті квартирада тұрады, бүгінше сонда болсын. Ертеңгі экзаменнен соң бір лажы табылар», – деп, қарсы комнатада тұратын бір Қазалының жігітін ертіп әкелді. Оны сыртта отырған қызға апарып, көк чемоданды өзі көтеріп алып кетті. Олар қызды орналастырып, үш жігітті ертіп әкеліп, бөлмелерден орын тауып орналастырыпты. Мен келе төсекке құлап, ұйықтап кетіппін. Таң ата бір-ақ тұрдым. Жуына сала еш дайындықсыз экзаменге кірдім. Жалпы студенттердің оқуы үш күн болады. Емтихан алдындағы осы үш күнде барлық өткен сабақтарды қорытып, жазған лекцияларыңды қарап, толықтырып оқығаның оқыған болады. Менің ол мүмкіндігім болмай, емтихан алдындағы консультацияға да бара алмай келіп, билетті алып, сүмірейіп отырмын. Начертательный геометриядан беретін орта

жастағы профессор, ұзын бойлы өте жайлы кісі болатын. Менің сабақта сұрау беріп, сұраса жауап беріп, сабағын қызыға оқып жүргенімді білетін ол қасыма келіп, билетімдегі сұрақты көріп, «Бүгін консультацияда бұл сұрақты талқылаған едік қой» дегенде, қып-қызыл болып, ішімнен «Біттім» деп ұялып, орнымнан тұрдым. «Жарайды, бір себебің бар шығар, оқуға ынтаңның барын білемін. Кел, алдыма» – деді орнына барып отырып жатып. Қызарған беттен тер моншақтап алдына барып отырдым. Ол сөзді арыдан бастап «Ана темадағы, мына темадағы» деп сұрақтарын беріп жатыр, мен еңсемді көтеріп, жауабын айтып жатырмын. Бір кезде менің билетімдегі сызбаны көрсетіп, осының үшінші көрінісі қалай болады дегенде, «Ол былай» деп сызып көрсеттім. Тығырықтан шығып, қалған сұрақтарға да жауабын беріп «Уһ» деп, үш алдым. Үш дегенің үлкен күш, құласаң институтпен қош айтысасың. Үлкен бір қарбызды алып, Зайтуна жатқан үйге жетіп келдім. Күлімдеп есік ашқан қызға қарбызымды ұстата салып, «Тапсырдым» дедім жау қайырғандай аптығып.

– Нені? – деді таңғалған қыз.

– Экзаменді.

– А-а, экзамен кезі екен-ау, – деді. Көмейінде «Ералы ше?» деген сөздің тұрғанын сұраулы көзінен танып:

– Ол келіп тапсырады.

– Қашан? Олай бола ма екен?

Жазған хаттарынан бұл қыздың да әкесіз өскенін білетінмін. Енді міне, жер асып іздеп келген өзі көрмеген, білмеген жігіттің қандай екенін де, қайда екенін де білмей, ойы санға бөлінген қыздың жанарына ұялай бастаған мұңды көріп:

– Сен біздің Ерекенді білмейсің ғой, білімі де, ойы да жетеді. Деканмен келісілген. Ауылдан келе, ол барлық экзаменді бір күнде-ақ тапсырады.

– Сен оны қандай жігіт деп елестетесің? – дедім оған сынап қарап.

– Ойы биік адамның бойы да биік болар, ұзын бойлы шығар, ә, – деп, қызарып кетіп, маған жалт қарады.

– Ал, – дедім, күліп. Ойым Ералыны бір құбыжық етіп көрсетейін, қайтер екен деп, іштей оны «шот маңдай, мықыр

мойын, сәңкі танау, бұжыр бет, салпы ерін, қалқан құлақты елестетіп, Ералының басына қондыра салып едім, оның бота көз, жазық маңдайлы әдемі жүзі адам шошырлықтай өзгергенін елестетіп, түрім бұзылып кетсе керек, менен көз алмай қарап тұрған қыздың жүзі де өзгеріп кетіпті. Қыз жүрегіне ұялаған жігіт көркін бұзар бұл қалжыңымнан тез бас тартып:

– Жо-жоқ, шошыма, ол өте әсем, сырбаз жігіт, келген соң өзің көресің, – деп, ойланғанымнан секем алған ойын сейілте «Во!» деп, бас бармағымды көрсетіп, қарбыз жаруға кірістім. Сөйткенше болмай, емтихан тапсырған екі досым Мейрам мен Ғалилар келіп, қызды қала сыртында тұратын Ташкенбай досымыздың ағайындарының үйіне апарып орналастырып қайтты. Екінші емтихан – химиядан. Мұғалима орыс әйелі өте қатал адам. Оқудан бас алмай, жан сала дайындалып жатырмын. Екі үштік болса степендия берілмейді, құласаң – бітті, кете бересің. Химияны төртке тапсырып шыққанда, үздіге күткен Ералы келіп тұр. Деканға кіріп, екі экзаменді сол күні-ақ тапсырып шығып бізбен теңесті. Жалпы студенттік заңымыз емтихан тапсырған күн – демалыс. Келесі емтиханға дейін Ералыны жігіттер қызға алып кетіп, мен олардың кездесу қызығынан қалып, моншаға кеттім. Екі аптадай сандалып, терлеп-тепшіген кірімді кетіріп, бөлмеге келсем, жайнаңдаған екі жас мені күтіп отыр екен. Үшеу болып, тағы да Ташкенді аралап, квартира іздеудеміз. Жақын жерден бос квартира табылмай, келе жатып институт шарбағына таяу жердегі бір үйге кірсек, үш бөлмелі үйде жалғыз орыс кемпірі тұрады екен. Онымен сөйлесіп, бір бөлмесін айына 10 сом ақы төлеп тұруға келістік. Кемпір «Мен студенттерді білемін, бірі басын сұқса болды бәрі жиналып келіп ішіп, арты төбелесіп мазаны алады. Сондықтан қыздан басқаларың қалмандар», – деді. Бұл жерде мен бір ептілік жасап, кемпірді оңашалап, «Мен ана қыздың жігіті боламын, ана длинный браты. Оның жататын жері жоқ, бүгінше бірге болсын» – деп, әзер көндіріп, екеуін тастап кеттім. Ертелетіп кемпір үйіне барсам, ол күлімдеп: «Ой, хитрый жених» – деп, менің қой мен қасқырды туыс етіп қалдырған қулығымды білсе керек: «Жата берсін, тағы 10 рубль қосасың», – деп күліп тұр.

Сынақтан алған бағаларым: бір үш, қалғаны төрт болып,

степендияға ілініп, жазғы демалысқа кеттім. Ералылар аулына барып той жасап, некелесіп, ерлі-зайыпты болып оралды. Зайтуна институтқа еден жуушы болып орналасты. Біздер зауытта жұмыс істеп, әрі оқып, екінші курсқа өткенде, Ерекең сырттай оқитын болып аулына кетті. Зымырап күндер, жылжып жылдар өтіп, группадағы алғашқы үйленген Ерекеңмен сырттай оқитындар келгенде көрісіп, қауқылдасып қаламыз. Бірде қысқы семестрді тапсыруға келген Ералы маған: «Ардос, қысқы қаникул қысқа, әрі жартысы жолға кетеді. Зайтуна да сұрап қояды, осы демалысыңды біздерге ки, – деп өтінген соң, Қызылордаға тартып кеткенмін. Досымның анасымен танысып, үйіндегі жалғыз ешкісін мен «сойма» десем де болмай сойдырып, оның етін жеп, салихалы келіншек болған Зайтуна қарындасымды көріп, аунап-қунап Ерекең үйінде жатып қайтқан болатынмын. Енді міне, Шардарада тұратын Мейрам досымның аулына барып, қайтып келеміз.

...Күн шыжып тұр. Ыңыранған боз даланы қақ жарып ұзыннан-ұзақ шұбатылып қара жол артта қалып жатыр. Батыстан көтерілген түйдек-түйдек ақша бұлттар аспан кеңістігін өзіне жақындатып, түтілген жүндей ыдырап, көкке сіңіп жоқ болуда. Сонау қара жолмен аққан жұлдыздай зымырап бір қарайған келеді. Жүйткіп келе жатқан «Газ-69» машинасының орта белдеу тиянағы түсіп қалғандықтан, жүргенде желмен керіліп, тұрғанда солқ етіп ішінде отырғандардың төбесін жабады. Кенеттен тоқтаған машина екпінінен арттағы бейғам отырған үшеу, алдыңғы екеуді жапыра үстеріне құлады.

– Не болды сонша? – деп, ренжіп жатыр қайта түзелген жігіттер. Орта бойлы мығым қара шопыр жігіт орнынан тұрып жерге қарғып түсті. Үнсіз алдыңғы орындықты көтеріп, бір тетіктің тығынын ашты.

– Жігіттер, «Тормозной жидкость» жоқ, тормыз ұстамай қалады, аздап ақаңнан құймасақ, «опасно!», – деп, арттағы отырғандардың қасындағы қораптан бір бөтелке шығарып, тығынын ашып, машинасына аздап құйып, өзі бір ұрттап, қалғанын жігітерге ұсынып:

– Ал, енді өздеріміздің де «тормозной цилиндрімізді» майлайық, – деп қасындағы бастық орындығындағы отырған

толық жігітке: «Ал, бәсеке, кәнеки, бастаңыз», – деді.

Бұл қызара бөртіп келе жатқандар: өздеріне белгілі мен, алдағы Ғали, директор шопыры Бектұр және Мейрам мен парткомның шопыры, жүргізушіміз Серікбай. Біздер Мейрам үйінде аунап-қунап екі күн жатып, бұзылып жүрмей тұрған директор мен парторгтың машиналарының жетпеген бөлшектерін бірінен алып, біріне салып, әйтеуір, біреуін жүретін етіп, жолға шыққанбыз. Алда отырған Ғалиға «Партеке, бас, бас» деп келе жатып, Жетісай орталығына апаратын асфальт жолға түстік. Бір кезде машина бұдырлау жермен жүргендей болып, кілт тұрып қалды. Артқы орындықта қырынан отырған мен, алдыңғы орындық пен есік аралығына кептеліп қалыппын. Үстімді басып, біреу есікті ашты да: «Тірімісің-ей» –деп, қолымнан тартып сыртқа шығарды. Сөйтсек, орталыққа бір шақырымдай жердегі каналдың көпірін бұзып, қайта салып жатса керек. Машина ішіндегілер де, айдаушы да, машина да ішіп алған мас, жолға қойылған бұрылысты көрмей, бес метрдей терең көпірдің орына секірген де кеткенбіз. Мейрам машинаның орға секіріп бара жатқанын көріп, «қолындағы ашылған бөтелке төгіледі-ау» деп ойлап, қос қолдап бөтелкені сақтап, бетімен алдыңғы орындықтың темір жақтауына соғып, ерні жырылып шыға келіпті. Бектұр шопыр еңіреп жылап отыр, «Әлі үйленген жоқ едім, енді тістерім жоқ, қалай үйленемін». – дейді. Менің сүйектерім сау, қабағым жырылыпты, Ғалидың аяғының еті көгеріп ісіп кеткен, жүргізуші шопырдың мұрны қанаған. Не керек, бәріміз де жарақат алып, бір ажалдан аман қалдық. Адамдар жиналып, «жедел жәрдем» келіп, Мейрамды Ташкенге алып кетті. Сөйтіп, біздер мактадан қашқан айыпты саналып, күнәмізді жуу үшін күніне екі нормадан теріп, әйтеуір мақта науқанын да тәмамдағанбыз.

Махаббат азабы

Адам өмірінде есте қалар талай қызықты да азапты кезеңдер болады екен. Ия, дәл осы махаббат тақырыбы аясында да талай күндер өтті емес пе? Махаббатыңды сағына елестетіп, сәт сайын көріп отырғандай күй кешіп өткізген күндерің жаныңның жайлауы екен ғой. Сондай сезім ләззатына бөленіп жүрген

жүректі тосыннан жеткен хабар тілгілеп кетті. Махаббат отына ораған, аз болса да ғасырға тең із қалдырып, шөліркеп, сағыныш күйін кешкен жүрекке жеткен зәрлі у жанымды жаралап жатты. «Дариға-ай, жазшы келіп жан жарамды» деп зарлаған ғашықтар да осы азаппен ауырса керекті. Мақтадан келе маған жеткен суық хабар жүрекке қадалған жебедей болды.

...Мақтадан қаздай тізіліп шыққан автобустар Ташкенге жетіп, институт қақпасынан ішке кіріпті.

– Ура, келдік! Тұрындар! – деген сөзден селк етіп ояғанда, тәтті қиялымнан айрылып қалдым. Жатақхана маңы құжынаған құмырсқа илеуіндей. Сақал-шаштары өсіп, жүздері тотыққан жігіттер мен қыздарды күтіп алушылар сағына қауышып жатыр. Мен де түйіншектерімді түсіріп, жан-жағыма қарасам, арсалақтап Еламан досым келеді екен. Ол аулынан жайсыз хабар келіп, мақтадан ерте кеткен болатын. Жүгімді көтерісіп, былдырлап сөйлеп келеді. Сөйлегенде ол тез сөйлейтін, кейде тұттығып былдырлап кететін. Мен оның пошта жәшігін карап, достарға келген хаттарға құмарлығын білетінмін. «Маған хат бар ма?» – деп сұрағанымда:

– Ардос, сенің жағдайың мүшкіл, Хожелі қаласынан институтқа прокурордан хат келі. Өз көзіммен көрдім, – деді тұттыға.

Жүрегім солқ ете қалды. Хожелідегі тергеуші жігіт, менде есесі кеткендей ежірейе карап қолыма паспортымды беріп тұрып: «Асықпа, көресінді көрсетем» – деп қалған болатын. Енді қайттім, бітіп қалған оқуымның жеткен жері осы ма? Сөйтіп, үйден келген хаттарды оқи бастадым. Хатта апам базарға бара жатып, Аруды прокурор кеңсесі жанында көргенін айтып, жаздырыпты. Сонда қалай, менің екі айдай хабарсыз кеткенімді, өзін ұмытты деп ойлап, соның қозғаған ісі ме екен? Ойдан ой туып, еңсем түсіп, қалжырап келіп, төсегіме құлап түстім. Сол жатқаннан ертең кеште бір-ақ тұрдым. Басым мең-зең, ойым сан алуан. Жан-жүрегім елжіреп сүйіп, асыл да алып жүрегімді ашып, шын ниетіммен бар махаббатымды арнаған Аруым, есеп куған құбыжықтай көрінді. Ақтарылған адал ниетім мен таза жанымды жаралап, пәк жүрегім тапталғандай тұншығып барамын. Алқына столға отырып, бар ащы сөздерімді төгіп, оған хат жолдадым. «О, опасыз дүние-ай»

деп қамыға отырып жазған хатты паршалап тастадым.

«Жоқ, бәрі бітті, ол көргенім, сезгенім, көргенім түс болсын. Бәрін ұмытамын!» деп түйдім. Жылжып күндер өтіп жатты. Жаралы жаным жабырқап «Қашан шақырады?» деумен өткен қорқынышты күндерден өткен азап жоқ шығар. Сөйтіп жүргенде жоғарғы курста оқитын, бізден ересектеу толықжігіт, институттың комсомол хатшысын кездейсоқ кезіктірдім. Ол Ташкендегі қазақ радиосынан қоңыр даусымен хабар өткізіп, қазақ балаларын көрсе жағдай сұрап, ағалық қамқор болып жүретін азамат еді. Бір күні назарым төмен, ойланып келе жатып қасымнан өтіп бара жатқан ағаны байқамаппын. Ол маған назар аударып, қасыма келіп:

– Осы сен Хожеліден келген Алдабергенов емеспісін?

– Ия, аға, Хожеліденмін.

– Сені «қыз ұрлап, «оморальдық» қылықтар жасады, шара қолдануыныңызды сұраймыз» деген прокурордан хат түскен еді, сендер мақтада жүргенде. Оны маған жолдаған ректор шара қолданып, жауабын беруді сұраған екен. «Бауырларымның бірі болар, келешегіне көлеңке болмасын» деп, прокуратураға «Келген мәлімет комитет бюросында қаралып, қатаң сөгіс берілді» деген жауап жібердім. Ертең институт бітіргенде одан саған келер еш зиян жоқ, – деді. Менің абыржығаным сонша, қалтамда соқыр тиын да жоқ екенін сезіп: «Сіз сәл сабыр етіп, осы жерде тұра тұрыңыз. Мен тез келемін» – деп жатақханаға тұра жүгірдім. Бірінші кездескен баладан ақша сұрағанмын, ол үш сомды бере қойды. Қайтып келсем, ол күтіп тұр екен.

– Аға, сізге көп рахмет, уайымдап өлер боп жүр едім. Жүріңіз, ағатай, жуамыз. Екеуміз бір бөтелкені ортаға алып, мен ауылдағы болған жағдайды ақтер-көктер болып айтып бердім.

– Сенің камыққан түріңді көріп, сол болар деп ойлаған едім. Жастықта бәрі болады, уайымдама, бәрі өз орнында, – деді ағайым күлімдеп. Үрейден құтылып, көңілім орныққандай болса да, санамдағы бір сұрақ маза бермеді. Жылжып жана жыл да келді.

Ой, махаббат...

Махаббатты елжіреп сую деп ем,

Жалындап, күйіп-жанып балғын денем.

Бөленіп бар әлемнің қызығына,

Ләззатына тоймастан жүрем дегем.
Білмеппін махаббатта азап барын,
Сағындырып, сарғайтып ғашық етіп,
Күндіз-түні ойлаумен қайғы жеген.

Январь, 1964 жыл.

Жатақханаға кірер жердегі сол жақ қабырғаға ілінген сөредегі хаттар ұяшығына бір қарап өтпейтіндер некен-саяқ. Менде өз ұяшығымдағы хаттарды қарап, үйден келген хаттарымды алып, ішке кірдім. Жаным жалындап от құшқандай болып, махаббат сезімін оятқан жазғы ай елестері ойдан шығар емес. Пошта бөлімшесінен жаңа жылдық ашық хат парағын алып, бірақ Аруға арнап құттықтау сөз жаза алмадым. Ойларым бытырап, «неге, неге?» деген сұрақтар мазалады. Оған деген өкпем басылар емес. Мақтадан келгелі терең оймен мүжіліп жүрген мені бір серпілтіп алуды ойлаған гурьевтік достарым:

– Давай, бәрін таста, біздердің биылғы отырысымызға Шымкенттен «во!» деген жеті қыз келеді, қалағаныңды ұста, біздер көмектесеміз, – дейді Таңсық пен Базарбай. Бардым. Көрдім. Бірақ, ығай мен сығай әдемі қыздардың көркі алдамшы, ойлары күмәнді болып көрініп, жөнді тілдеспей-ақ тарастық. Санамды мүжіп, жүрегімді ораған алғашқы махаббатым ойдан кетер емес. Күндер өтіп жатты. Жылжып март та келді. Пошта столына сыймай отырып, әйелдер күніне арнап құттықтау хат жазғандар қатарлы мен де әдемі гүлді откыртқаға:

«Адамдық адалдықтан нәр алған гүл,

Ерте көктем сондықтан жаралған бұл.

Мерекене қадірлеп тарту етіп,

Айтарым осы гүлдей жайна да күл!

Ташкент 03. 03. 64 ж» деп жазып, Аруды 8-март – әйелдер күнімен құттықтаған хатымды почта жәшігіне салмай, кері қайттым.

Менің көкірегімді кернеген сызат азабынан арылтқан, кеудемде ұялаған күдікті сейілткен, ол, ауылға барып, өзімен бірге анамды ала келген Кәрімбай досымның жеткізген хабары болды. Мендегі жан азабына қанық досым арнайы біздің үйге барады. Анаммен

сөйлесіп, Арумен де кездеседі. Сөйтіп прокурордан келген хатқа қыздың қатысы жоқтығын анықтап, керісінше оның да махаббат азабын шегіп, сағынып жүргенін сезеді. Қыздың мұңайып төмен қарап тұрып «Ардос мені ұмытқан шығар» деп, қамыға айтқанын да жеткізді. Анам да маған әңгіме айтып отырып, «Қыздың үйге келіп, ұялғаннан төмен қарап отырып менің әдірісімді сұрағанын, сонда оның сені сағынатын сыңайын байқап қалып: «Сен қыз, Ардосты ұмытқан шығарсың?» дегенде, оның көздері мөлтілдеп «Жоқ, апа, ұмытқан жоқпын!» дегені, сені сүйгені ғой», – деп қалды. Көшеде анамның онымен кеңсе алдында кездескенін «кездейсоқ ұшырасу» деп неге ойламағанмын. Неге оның адал жанына қара күйе жағардай ойларға, күмәнға барғанмын. Ұяттан екі бетім нарттай болып қызарып, үнсіз столға отырып Аруға хат жаза бастадым.

Бірінші хат

«Қымбаттым, асылым, Аруым. «Махаббат оты лапылдар, жүрекке жүрек нұр төксе» деген ғой. Білім – ағаш, іс – жеміс! Бар білімді пайдалы іске асырып, арманға жету үшін адал жүрек, нұр сәуле керек. Ақыл – барлық игіліктің негізі, талабыңның кілті, ол адамның жасырын табиғаты ғой. Бұған сабырлылық пен саналылықты қоссақ, сонда емес пе әр істің жемісі. Құрметтім, мен саған қоштасарда айта алмай жазып қалдырған дәптерімде: «Көзің көрмегенге сенбе», «Нашар бөгетті су бұзар, осал жүректі сөз бұзар» деп, арамызға сыпсың сөз кірсе, арманымызға бөгет боларын алдын ала ескерткен едім ғой. Мен оқыған кітаптарда сүттей ұйыған жанұяны, айырылмас досты, айнымас махаббатты мыж-тыжететін өсекшінің өрбіткен сөздерінің әсері екенін білемін. Сондықтан да «Сөз созылмалы ұғым, албырт жастықта алданып қалмай, өзің көріп, сезгенге ғана сен! Анама айтқан «Жоқ, мен оны ұмытқан жоқпын» деген сағынышың, жанымды жадыратты. Кәрімбайға айтқан «Мені ұмытқан болар» деген сағынышың да қандай жұмсақ әсерлі еді, асылым, жаным, аяулым. 19.03.1964».

Анамды Ташкенді аралатып, сағынышың басып, ауылға шығарып салдым. Барлық жағдайға қанық болған достарым да менің жадыраған түрімді көріп қуанып қалды. Хат артынан

хаттар жазылып, небір жылы сезімдерге бөленіп жүргенде май айы да жақындап қалды. 1 май – ынтымақ күніне Аруға арнап:

«Құбылып бұлбұл сайраған,

Май да бір жаздың ертесі.

Асыға күтіп ойлаған,

Жанымның сенсің еркесі!» – деп аңсауымды айтып, откыртқа салдым. Бірақ, өткен жылдардағыдай емес бұл май мерекесі ерекше болды. Биылғы оған деген сағынышым мені қолды-аяққа тұрғызбай, жазған хатымнан бұрын жеткізді. 29-апрельде самолетпен Нөкіске ұшып барып, көне қаладағы досым Кәрекеңнің үйінде онымен кездесу болды. Ауылдастар: «Бірінші майды ауылда тойлайық, әрі сенің туылған күнің», – деген соң, жүрек сағынышы жетелеп достарыммен бірге ұшып келгенмін. Содан бауырларымды көріп, арманыммен қауыштым. 1-май күні біздің үйге қасына екі қыз ертіп Ару келді. Арман болған сезімдеріміз тоғысып, Ташкенге қайта ұшып кеттік. Міне, содан қайта оқу, төртінші курстың соңғы семестрі бітіп, жазғы демалыс басталады. Одан ары Арыс депосына 8 айлық тәжірибе алу жұмысына барамыз. Арада ай өткенде біздер жыл өткендей сағынып жүріп қайта қауыштық. Қыз да оқуын бітіріп, асыққан арман мен азап болған күндер арта қалып, 8-ші шілде күні жұбайлық өмірді бастауға келістік. Келіскен күні қасымда Базарбай досым бар, екі таксиді жалдап қызды күтіп тұрмыз. Дос қыздары Кәрима мен Қаным Аруды ортаға алып біздер күткен жерге келді. Шешесі уәделі күні босануға ауруханаға кетіп, қыздың үйінен шығуының қандай қиын болып, толқығанын біздер білмедік.

– Апам үйде жоқ еді, босануға перзентханаға кеткен, – деп қамыққан Арудың түрін көріп,

– Онда қайттік, үйде дайындық жасап жатыр еді, – дегенімде, сөзге қыздар араласып:

– Жолға шыққан соң қайту жаман ырым, жолда перзентханаға соғып жағдайын білерміз.

– Ару мамаңа соғып, жақсылық тілеп, батасын ала шығайық, онда? – дедім мен де абыржып.

– Мен қыздармен барып келейін, сен үйге барып, дайындай бер,

– деді Базарбай да жол тапқандай. Олар жолдағы перзентханаға соқса, анасы босанып, қыз тауыпты. Шешесінің батасын алып, қуанышты келген қыздарды күтіп алып, беташар той басталып кетті. Кешке ауыл арасындағы қарттар, әже-әйелдер жиналып, молда неке суын ішкізіп, некелестік. Шілденің 13-інде үлкен той жасалып, ағайын-тума, жекжат-жұрағаттар жиналды. Салтқа сай барлық ырымдар жасалып, беташар айтып, шай құйғызып, сәлем салдырып, жыршы жырлатып, қызықтардың бәрі жасалды. Міне осындай ойын-күлкімен той өтіп, жастардың «бал айы» басталды. Шілденің ыстық күні күйіп-жанып, балдай тәтті махаббат шәрбәтін ернімізден бөлісіп, түнді ұйқысыз ләззатпен, жұмсақ сөзбен, күлкілі назбен өткізіп, таңды атырып жүргенде оншақты күн де өте шықты.

Арыста

Тоғыз жолдың торабы болған Арыс қаласының негізгі тұрғындары – теміржолшылар. Қаладағы белді мекеме – Арыс депосы. Бұл деподан еңбек тәжірибесін алуға бөлінген үш студенттің бірі Ғали осы Арысқа жақын Шаян аулынан, тағы біреуі Жарқынбек – Жаңақорған аулынан. Бәріміз де ауылдан келгендерміз, тепловозды кітаптан оқығанымыз болмаса көргеніміз осы. Үшеумізді үш цехтың жұмысына бөліп, мен профремонт цехына жөндеуші болып орналастым. Жетекшім, аға шебер Алатайов Сапарбек. Өзі сөйлеп тұрған қатқан қара.

Лағы қалған еліктей, ауыл жаққа қарағыштап, сәл қолым босаса болды сағыныш сезімін себелеп хат жазамын.

«Арыстан сәлем! Ару осы хаттарды қалай әкеледі, ашып, ешкім оқымай ма? Өзге біреу оқыса «Мынау әйелжанды, өліп-өшкен неме» деуі мүмкін ғой. Қандай заттың жатқанын кім білсін, ол шіркіннің ойында. Егер заман талабының жаңарғанын біліп, жүрек сырын ұғып, ардақтай білсе олай демес. Әрі орынды айтылған сөздің қанша қуат, қанша нәр берерін бағалағанға, адам жаны мол қазына ғой. Ия, сол адам жаны арманшыл да асқақ, сезімтал да нәзік, жарқын да күңгірт келеді ғой. Әрқашан жаркылдаған таза жүреппен ұлы сезім ұялаған нәзік қылды махаббат пернесін шерткенге не жетсін. Ел не десе о десін, өзім жұбайлық өмір есігін

таза жүрекпен ашып, таза сүргенді бағалаймын! Өзімнен өзіне өзгеше сәлем», – деп, қол қойдым.

Депо жатақханасында Жарқынбек екеуміз жатамыз. Жұмыстан соң темір жол паркінде қыдырып, кино көріп қайтамыз. Арада 40 күн өткенде сағынышым Аруым Арысқа келіп, осы қаладағы Зиядиннің ата-енесінің үйінен бір бөлме алып, алғашқы жанұялық тұрмысты бастап жібердік. Таң атысымен қимай қоштасып, жұмысқа кетіп, кеште жеті жыл көрмегендей сағына қауышамыз. Атақты Арыс өзенін жағалап, құмына аунап, біз де өзімізше «Арыста» әнін былай деп айтамыз:

Бойында жүрдік Арыстың,
Тастақты құмын жағалай.
Өзіңді құшып алыстым,
Жастықтың сәтін бағалай.
Тастақты құмын жағалай,
Жастықтың сәтін бағалай – Зрет.

Деміңе сенің тұншығып,
«Дедім-ау» кімнің жарысың?
Ентіккен баяу үн шығып,
«Өзіңсің» дедің, Арысым!
«Дедім-ау» кімнің жарысың?
«Өзіңсің» дедің, Арысым.
Арысым, Арысым. – 2 рет.

Айқасқан құшақ қабысып,
Дегенде «Кімнің айысың?»
Жүрекпен жүрек табысып,
«Өзіңсің» дедің, жабысып.
Айқасқан құшақ қабысып,
Жүрекпен жүрек табысып...

Зымырап күндер өтіп, аяндап айлар бітіп, бір күннен бір күніміз артық болып жүргенде практика да бітті. Арыс бойында «бал айын» өткізіп, Аруды ауылға апарып, Ташкенге кеттім.

Арудың енесі жас келіннің үй шаруасына икемсіздігін аңғарып,

алғашқы кезде өзін енесі қалай тәрбиелесе, оны да сол жолмен тәрбиелей бастаған. Бір күні Жазықтың ағасы қайтыс болып, соны шығарыса барады. Табытты алып шыққанда, ырымшыл ене табытқа жабыспақ болған келінінің қолын қағып жібереді. Тілді ене келініне ашуланып ащы-ащы сөздерді де айтады. Содан «отырса опак, тұрса сопақ» дегендей, түсінісу қиындай бастайды. Түс көргендей болып өткен оңаша өмірді аңсап, ене қолындағы өмірді тозаққа балап, Ару хат жазады. Диплом жұмысын жазып, қарбалыста жатқан маған екі хат келді. Бірі шешем жаздырған хат та, екінші хат Арудан. Ол менсіз өткен өмірдің тозаққа айналғанын айта келіп, «бақытсызбын» депті. Жылап отырып жазған болар, хатқа тамған бір тамшы көз жасы тиген жазу жайылып кетіпті. Мен жағдайды түсіндім. Апам жас келінді енесі Аксебен өзін қалай пісірген болса, ол да сол тәсілмен тәрбиелеуге кіріскені көрініп тұр. Қайтадан ой шапанымды киіп, хат жазуға кірістім.

Ташкеннен хат

«Немере ағаңның қайтқанын айтып, қамыға жазған хатыңды алдым. Қымбаттым, қайырын берсін, одан артық не айта аламын. Қайғыңа ортақпын, ол кісімен жүздесіп, етене таныса алмағаныма өкінемін. Алланың ісіне амал жоқ, тағдырдың жазғаны солай болар. «Орнында бар оңалар» деген, шүкір ұл-қызы бар, ол кісінің жетпеген армандарына жетуді ұрпақтарына жазсын. Диплом бітпей, ешқайда шыға алмаспын, Жазыққа да айтарым осы ғана болмақ. Кездессең, сәлем айт. Ал отбасылық қиындықтарға не айтайын? «Өзің білесің». Ия, мен бұл сөзді айтқанда сендегі маған деген махаббатына сеніп айтамын. Қуанышта да, қайғыда да бір болу, үлкендердің сенімін ақтап, тату болу, арада болатын түсініспеушілікті жойып, болдырмау сияқты жанұялық жағдайды төзімділікпен, ақылмен өзің шешкенің абзал. Отбасылық өмірдің табалдырығын аттар-атамастан, сәл кездескен қиындықтан шошып «бақытсызбын» депсің. «Бақыт»... Ия, сол бақыт дегеніміз не? Жалпыға сұрақ болған осы бір сауалға әркім әрқалай, өздерінше топшылау айтады. Солардың көбі бақытын еңбектен табады, ал біразы еңбектеніп өксігін басады, жан жарасын емдейді. «Адамды адам еткен еңбек» дейді ғұламалар. Оқып, үйреніп білімге жету

қажырлы еңбектің жемісі. «Қанағат, рахым, терең ой» дейді Абай дана. Сол еңбекті еш етпей табысты етіп, абыройға ие болып бақыт биігіне өрлеу үшін саналы болып, рахымды болып, қанағатты болуы шарт. Жоғарыдағы қасиеттерге жетуге, адамдық махаббаты болуы керек. Адам махаббаты, адамдық махаббат та үш тармақтан тұрса керек:

1. Жалпыхалықтық, қоғамдық, патриоттық махаббаттар. Ол қоршаған ортаңды, Отаныңды, еліңді сүйіп, ардақтысы бола білу.

2. Жанұялық махаббат. Адами сезімдердің тоғысып, жандары жарасып, жүректері табысып құрылған жұптың отбасылық сезімдері – жанұялық махаббат. Жанұядағы ең ардақты, ең қымбат та қадірлі жан – ата-ана. Оның ішінде адам-өмірдің бастауы болған анадан өрбиді, ана сүтімен қасиеттерге ие болады. Болашақты ойлап, нәрестені алғашқы айлардан бастап қиялыңда өсіріп, шыр етіп жерге түскенде қуанған, ата-анаға не жетсін. Барлық өмірін сол ұрпақтың қызығына арнаған абзал жандармен тіл табысып, шексіз махаббата болу – зор бақыт. Себебі, біздерге өмір сыйлаған, адами махаббаты да тудырған да сол ата-ана ғой. Сондықтан бақытынды ата-ана қуанышынан іздеген абзал. **Шын махаббат иелері қандай жағдай болмасын бір-біріне жан қиярдай адал жандар болмақ.** Олар өз мүддесінен сүйгенінің мақсат-мүдесін жоғары қойып, қадір тұтады. Міне осылай бір-біріне сүйеу болып, өмірдің қиын да, қызықтарын бірге көретін жұп болса, олар бақытты жандар.

3. Жұбайлық махаббат. Екі жұптың махаббатсыз қосылуынан туындайтын «алаяқ», «бұзылған», «маскүнем» дегендей атақтар тағылып ажырасқандар, олар ұлы ұғым – махаббатқа сенбейтін жандар. Шын махаббат ажыраспайды, өледі. Махаббат деген ұғымды қызығушылыққа теліп, есеппен жұптасқандар өзін-өзі алдаған бақытсыз жандар. Екінші – жарты махаббат, жарты бақыт. Ия, бұлай деп айтуыма себеп болған «Сіз бақыттысыз ба?» деген сұраққа не «ия», не «жоқ» деп айта алмай қалатындар бар. Себебі қосылған екі жұптың бірі өзге біреуді сүйіп адалдықты аттаса, екіншіден өзін шын сүйген жанның жүрегіне жазылмас жара салады. Олардың бірін-бірі кешірісіп, тым жақсы отау болғанмен

де, сол түскен сызат естен кетпей, бақытты сөзін айтқызбай, жарты бақытты болатыны сол.

Сонымен жоғарыдағы үш ұғыммен тұжырымдай келе айтарым: Қуаныш пен шаттық, ләззат пен мейірім ұялап, ынтымағы жарасқан бақытты жанұя болу әркімнің өз қолында. Шын сүйген жүректер табысқан болса, шешілмейтін сұрақ, алынбайтын камал болмайды.

Ару, менің тағы да айтарым «Өзің білесің!». Менің өзіңе деген махаббатым жүректі жарып шыққан шын, адал махаббат. Ал, сендегі сезім қандай? Егер, шын махаббат болса, оны бағалап ұстап қалу – өз қолыңда. Бақыт та сондай. Бақыт деген ұғым да басына қонған бақытты бағалай білген жанның өзіне байланысты. Өмір тапшылығын тартып, не өмір азабын шеккен жан бақытсызбын дейді. Езу тартып қуана білмеген жан, қанша бай болса да – ол да бақытсыз. Міне, сөйтіп «Адамды тұрмыс билейді», қайта айналып еңбекке тірелдік.

Еріншек пен енжар, селсоқ – ол адамның ауруы тәрізді құбылыс. Оның емі сезіну мен төзімді тоғыстырып еңбектену. Олақ, салақ екеуі екі ұғым. Олақ іске бейімсіздіктен адамға тағылатын жалғау, ол науқастан арылу үшін табанды болып еңбек етіп тәжірибе жинау, зеректілікпен үйрену керек. Ал, салақтық – еріншектік ауру, жанға қас, жағымсыз мінез. Бұл да санаға сәуле түсіп, арланып, икемделсе арылатын әдет...

Асылым менің, Аруым, бақытты махаббатым, өмірлік ләззатым, қуанышым, ойымның арқауы өзіңсің. Сөзімнің шырыны өзіңе арналып, бақытымның таусылмас арнасы болған, тек саған ғана төгіле бермек! Сені сағынып, аңсап отырған мендегі махаббат, ол өзіңнің маған деген сезіміңнен туған. Сенің адалдығың менің табиғатыма нұрын сепкен....

Аруым, жаным, жүрегім, тыңдашы. Мен өмірден өзіме өмірлік серік етіп өзіңді тандағаным ешқашан өкінбеймін. Өмірде біздерге керек жақсы қасиеттерді игеріп, асқақ талаптың жемісіне қол жеткізуіміз керек. Шын махаббатқа көп ұғымдар сыяды емес пе? Барлық асыл қасиеттер сол махаббаттан туындайтын адамның өзіне байланысты ұғым. Сондықтан да, жаным, өз ойыңмен өркендеп, барлық кездесер қиындықтарға мойыма деп, айтарым:

О, жаным, өмір деген ұзын шынар,
Ең ұшында шынардың бақыт тұрар.
Сол бақытқа сабырлы ақылды адам,
Төзіммен, еңбегімен зордан шығар.
Бақыт деген, ол, жаным, оңай деме,
Теңіздегі белгісіз ол бір кеме.
Толқынменен ауытқып, шайқалғанда,
Құр сескеніп жаным-ау, олай деме!
Ташкент 18. 02. 65.»

27.02.65 ж. Тағы бір хат

«8-мартта диплом жазып отырмыз, қол тимейді. Сонда да саған алаңдап, тағы бір хат жіберуді парызым санадым. Аруым, мен саған ынтықпын, жоқ, өле ғашықпын. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көрде ішпен біл» дегендей, өз көкейіңмен көріп біледі деп сенемін. Қымбаттым, мен кейде ойланбай олпы-солпы сөйлей саламын. Сол сөздеріме қарап «қалжыңбас» деп ойлап қалма. Менің сені өзім деп айта салатын кейбір жеңілтек қылықтарыма қарап «көрсеқызар», тағы сол сияқты нашар жандарға тели көрме, жаным. «А» деп аузымды ашқанда Адалдық, Адамдық деп тусам, – Адаммын. «Сен мені ойламайсың... Білемін оны...» дегеніңнен, солай ойлап жүрме, маған сенбегені ме деп қатты қынжылып отырмын. Жаным, мен үшін бірінші гүлін, бірінші ыстық сүйісін сыйлаған өзіндей ең қымбат, арымен ағынан жарылған саған кімді тең көрем бұл жалғанда!

Есінде ме, сол бір түн, алау құшып, кірпік қақпай атырған таң. Сондықтан, асылым, өзіңе қалай сенімді болсаң, маған да өзіңдік Ардосыңа да сондай сен. Ал, «Өзіңе сенбейтін жан өзгеге өмірі сенбейді». Егер өзіңе сенімсіз болсаң, сенгеніңнің қажеті жоқ. Қызғаншақтық сенбеушілердің ісі дейді кейбіреулер. Меніңше, ол ғашық жандар арасындағы қимастық сезім тәрізді. Менің өзіңе деген ынтықтығым сондай, тіпті сен жұтқан ауаны да біреу жұтпай, өзім жұтсам деймін. Оның бәрі сенбеушілік емес қой. Толықсып жатқанда бал ерніңнен қан тамғандай тамаша көрінесің, сол кезде, сол бейнеңді өзгеден қызғанып, жұтып жібергім келеді. Жұтып жіберуге де қимай, тек өмір бойы аймалап жата берсем

деймін... Жаным мен қалдырған «Асыл қазына» атты дәптердегі таңбалы сөздерімді оқығаныңды сезіп отырмын. Қуанамын. Жүгіріп барып сүйіп алғым келеді, әттең, ара алшақ.

Сөз түсінер жан болса,

Тәрбиелеп сүйейін...

деп жазғаным бар еді ғой, тапжылмай табанды болып, зор ынта-ықыласты болып, төзіммен өмір тәжірибесін үйрене бер. Алда ойлаған мақсаттардың орындалуы үшін көп оқуың керек. Кейде сенің намысыңды жаниын деген оймен шұқылап сұрағанда «білмеймін» деп бұртия қаласың. Жарығым, ойлашы, біздерге келешек өмірдің қызықтарына өрлеуде, еңбекпен ұласқан, махаббатпен тұтасқан бақыт шындарына өрлеуде білім керек емес пе?

Махаббатым, жан жарым, нақ асылым,

Қияр ем өзің үшін мың ғасырың...

Жалынды сезім арналған,

Жанымның сенсін ләззаты...

Сұлуым, жаным, ләззатым, таң атып қалды, өз үйің өз тірлігің, өгейсімей қолыңа ал! «Үйге бармадым, барсам, қонбадым», – деп налып, «бақытсызбын» дегенді айта көрме! Бақыт жайлы көп айттым, өзің білесің, қымбаттым».

16 март, 1965 ж. Тағы да бір хат

Замана өзгеріп, өркениет өркендеп келе жатқан кезеңде жаңалықтар кештеу жетіп, әлі ескі көзқараста қалған Хожелі халқына қазіргі жастардың еркіндікке ұмтылған қылықтары жақпауы мүмкін. Кейбір жақсылығынан жаманы, арамдығынан пасықтығы көп, өсек-аянға өріс берер пенделер де бар ғой. Махаббаттың ең берік, ең биік шыңы – сенім. Саған сенімім мол, сондықтан менде саған деген күмән болмақ емес. Сенің де мен сияқты «біреудің көңілін жықпауға» тырысып тұрарынды байқадым. Бұл мінез, әсіресе әйел адамға, албырттыққа берілсе, жоғарыдағы айтқан кейбір пасықтардың ойын бұзып, өсегіне арқау болады. «Орынсыз қылжақты қатал қабақпен тіке қарап сөңдіру – ұстамдылықтың кепілі. Әйелдің еріксіздік қалге жетуіне ойы бұзық жанның айтқан дәмді сөзін дер кезінде шектемеуі себеп»

деген екен ұлы дана философ Байдуана. Әрине, бұл сөздерді саған бәлендей салмақ етіп айтып отырғаным жоқ. Тек дананың Ұлы сөздерін еске сақтап пайдалана білген әйел қор болмас дегенім ғой. Алла ойы бұзылғаннан сақтасын!...

Мен ардақтап, сенің құрмет тұтқан адалдық адамгершілікпен ұштасып, ақылмен тоғыса, шыншыл жүректердің сертіндей болған сенімге ие болып, еш күдікке жол бермес!

Екеуміз де баланың үлкені болғандықтан жұбайлық өмірдің киын да қызық, ыссы-суығына тоңған үлгі алар алдымызда аға-жеңге болмағандықтан, болашақ жұбайлық өмірімізді берік махаббатқа негіздеп, өзіміз кейінгіге үлгі боларлықтай етіп сүруіміз керек. Өмірдің өз заңдылықтары бар, кейде дауыл, кейде қар, арты жаймашуақ болатын табиғаттың құбылысындай көп жайтты дер кезінде білмей, артынан өкінеді адам. Мен айтқан сөздердің жақсысын ал, жаманын тастай сал. Кейде артық кетіп жатсам, төзімдік жасап, мендегі көңіл-күйдің бұзылу себебін ізде. Шындығына келсек, ант ету қарғыс алғанмен бірдей. «Айтқан сөз, алған ант орындалмаса яғни тайса, ол адамнан гөрі шірікке батқан шыбын, өте ұсақ, төмен жан». Сондықтан да антта, сертте емес өмір қағидасы боларлық бірер тармақ шарттарымды айтпақпын.

1.Қандай қиыншылық болмасын алдыңғы сапта болып, үйрену, іздену үстіне қажымай-талмай жігерлі болу.

2.Тұрмыста берік сенімнің иесі болып, ешқашан жалған сөз айтпау. Өтірік, жалғандық уақытша тәсіл, әшкере болса сенім мен адамдықтан қоса айырылады.

3.Өмірде кездесетін ой түйткілін, күмәннің қандай түрі болмасын дер кезінде шешіп, түсінісіп, жүректе сұрақ қалдырмау.

4.Ардақты махаббат туын берік ұстап, ұрпаққа үлгі боларлықтай адалдық шыңына өрлеу, сенім иесі болу! Ташкент».

Майқайың

Ардос 1965 жылдың 25 шілдесінде ата-ана арманын жүзеге асырып, жоғарғы оқу орнын бітіріп шығып, инженер-механик мамандығын алады. Ауылға келіп, сағына күткен әке-шешесін, жарын, бауырларын қуанышқа бөлеп, бір айдай қастарында болып,

жұмысқа берген жолдама бойынша Павлодар қаласына ұшуға ұшаққа билет алады. Аяғы ауыр, айы жақындап қалған Аруды қимай көзбен өбісіп, қоштасты. Енді әкесі екеуі Амударияны кемемен өтіп келеді. Арудың жағдайын ойлап, дүниеге келер тұңғышын күтіп ала алмайтынын ойлап келе жатқанда, бұлар мінген кеме өзен ортасында қайырлап тұрып қалады. Шығуға әрекеттенген кеме екі сағаттан астам уақыт тұрып, өзер шыққанда самолет ұшып кеткен болатын. Бұлар қайтып келгенде баладай талпынған Арудың қуанышын көрген Ардостың анасы «Бұл адайдың қызының аруағы бар, сенің қайтып келеріңді біліп, күтіп отырған еді» деп күлісіп жатыр. «Баланың ойы далада, ананың ойы балада» дегендей, шешесі алғашқы немерені өз қолында босандырып, жас анаға сәбиді күту жағдайларын үйретпек еді. Ардостан қалғысы келмеген келіннің көңілін қимай, бір шешімге келген енесі:

– Қайда да Құдай бар ғой... Алла жар болсын, жұптарың жазылмасын! Бірге кетіндер, – деп келінге керек-жарақтарын дайындап, алғашқы сәбиге керекті жағдайларды үйретіп жатты. Екі жастың қимастық күйін көрген ене өзінің қорқынышын, көптен күткен тұңғыш немере көру сағынышын жеңіп, ертесіне екеуін пойызға мінгізіп жіберді. Жол жөнекей Ташкенді, Арысты артта қалдырып, Тескентаудан өтіп, Әулиата жеріндегі Жамбылдан асып, Шу өзені, Балқаш көлі, Қарағанды қаласы, Целиноградқа жетті. Кешке пойыз ауыстырып мініп, Ертіс өзені бойындағы Кереку (Павлодар) қаласына келді. Бұл жерде айта кетерлік ененің бір сезімі, жағдайына да қарамай жолдасына ере шыққан Арудың Ардосқа деген махаббатын аялауы еді. Шу станциясынан аттанған пойыз күндіз Балқаш көлін жағалап баяу жүріп келеді. Суға жақын келіп пойыз тұрғанда түсіп суға жүгіргендермен бірге Ардос та барып көлден бір банке су әкеліп, ырым етіп болашақ тұңғышы мен жарын сумен шылады. Олар келгенде қалада бұларға жанұялық үй болмай, 90 шақырым жердегі Майқайың станциясына орналастырды.

Керекуден келген бұларды тікектеген отыздар шамасындағы орыс әйелі күтіп алып, басына киген қызыл фуражкесіне оң саусағын апарып «Станция бастығымын» деп танысқан болатын.

Бұрындары әйел адамның фуражке кигенің көрмегендіктен бе, әйтеуір, сұп-сұр болып тақылдап тұрған бұл бастық Ардосқа онша ұнамады. Оларды ертіп станциядағы үш жолдың бас жағындағы тұйық жолға қойылған көк вагонға әкеліп: «Осында тұрасындар, ішінде төсек-орын, ыдыс-аяқтар бар» – деп, аяғын тақ-тұқ басып кетіп қалды. Ішке бар-жоғы бір бума жүгін кіргізіп, биік вагон баспалдағына Аруды әзер дегенде мінгізіп, қара терге түскен Ардос, жағдайдың қиындығын енді сезіне бастады. Ертен бұл жұмысқа кетеді, поселке үйлерінен алыс жалғыз вагондағы жолдасының жағдайы қалай болады? «Шешесі қалғысы келмеген келіннің көңілін кимай келіссе де осындай қиындықтың боларын білген екен-ау, «Алла жар болсын, ата-бабалар аруақтары қолдасын» дей берген еді. Бар жауапкершілікті сезінген Ардос ұяшығының қамын ойлап: – Сен жатып демал, мен дүкенді көріп қайтайын, – деп вагонның бір купесіне жолдасын кіргізіп, шығып кетті. Теміржолдың оң жағындағы төбе басында тұрған жалғыз үй дүкен екен. Адамдар кіріп-шығып жатыр. Ардос та іштегілерге назар аударып, орыс дүкеншіден зат алып жатқан қазақтың қатқан қара кемпірін көріп, қуанғаннан дауыстап жіберді.

– Бұл ауылда қазақтар да бар екен ғой. – Кемпір сеткеге салған заттарын жарға сүйеп қойып:

– Балам, қайдан келдің? Бұл жақтың адамдарына ұқсамайсың, – деді кемпір оған бастан-аяқ қарап алып.

– Апа, Кіші жүздің баласымын, оқу бітіріп, жұмысқа келгенмін. Сізді көріп қуанғаным сонша, шешемді көргендей болдым.

– Қайда тұрып жатсың?

– Вагонда. Қасымда аяғы ауыр жолдасым бар еді, жұмысқа кетсем, қараусыз қала ма деп? Квартира болса жақсы болар ма деген...

– Мына ойдағы үйлердің бәрі қазақтардікі, егер, ыңғайлысын таппасаң, анау шатырлы екі үйдің біріншісі біздікі. Бір бөлме табылып қалар, – деп, жолдың арғы жағындағы қазақы аласа үйлерден бөлек төбе үстіне салынған шатырлы ақ үйді көрсетті.

– Рахмет, апа, қазір жолдасымды ертіп шығамын, – деп Ардос вагонға қарай жүгіре жөнелді. Келіншегін ертіп, ауылдағы үйлердің ең тәуірі, әрі биігі сол кемпірдің үйіне келіп, бір бөлмесіне

тұруға келісті. Төрт бөлмелі үйде үйелмелі-сүйелмелі екі ұл мен кемпір-шал төртеуі тұрады екен. Ардоспен вагонға бірге барған екі бала жолда Шудан алған нән қарбыз бен ұзындығы метрге жақын қауынды көріп:

– Ой, мұндай да әйтік дінкелер болады екен, – деп таңғалса, үйдегілер де мұндайды көрмесе керек, көршілеріне мақтанышпен көрсетіп, теберік етіп қауынды тіліп беріп, бір аптаға жеткізді. Кемпірдің үлкен ұлы Целиноградта су саласының бастығы болып істейді екен. Ардосқа хат жаздырғанда оның балаға деген ана сағынышын, көңіл-күйін дәл жеткізгендігі сонша, кемпір көзіне жас алып, алғысын үйіп-төгіп жатады. Жоғарғы шатырлы үй кемпірдің күйеу баласынікі болып шықты. Ол осындағы поселкелік Кеңестің төрағасы болып істейді екен.

Сөйтіп, олар бір үйдің адамдарындай араласып кетеді. Аудан орталығы – Майқайың, станциядан 40 шақырым жерде орналасқан көкпеңбек тал-теректі елді мекен. Ардос көмекші машинист болып Майқайыңдағы алтын өндейтін зауытқа жүк тасымалдайды. Бір айда 12 сағаттан 15 күн жұмыс істеп, 15 күн демалады. Шағын ауылда көлік жоқтың қасы болғандықтан, толғағы келген келіншегін Ардосқа 40 шақырым жерге трактормен жеткізуге тура келеді. Сол Майқайың қаласында 12-ші сентябрь күні тұңғышы Мадияр дүниеге келіп, әке-шеше атанған жас отау қуанышқа бөленеді. Қуанышты хабар жетіп, алғашқы немересін көруге асыққан атасы, сонау жер түбінен бір аптадай пойызбен жүріп жетеді. Ауылдың күріші, тары-талқаны, өрік-мейізі, әжесінің немереге арнап тіккен күртешесі, сәлемдемелері бар бір қап жүгімен түн ортасында келетін пойыздан түсіпті. Ешкімнен сұрамай-ақ хаттағы сілтеумен келіп, терезе қаққан әкесін көргенде, Ардоса ес қалмайды. Қыстың қақаған кезі. «Үсті басы ақ қырау, түсі суық» деп суреттеген «Аяз ата» кейпіндей, бірақ, түсі жылы әкесі арқасындағы қабын жерге түсіріп, мұртына қатқан мұзды қағып жатқанда оның сеңсең тонының сыртынан қапсыра құшақтап:

– Аға, түн ортасы, бір минут тұратын пойыздан қалай түстің? Қалай таптың? – деп әкесінің тонын шешіп ілгенше, іштен Ару да шығып, атасын құшақтай алады. Көрші бөлмедегі кемпір-шал

да оянып, аядай бөлме іші нұрға бөленеді. Тағдыр табыстырып таныс болған бұл қарттар, өз әке-шешесіндей болып тұрып жатқан болатын. Таң ата үйге ауыл қарттары, жақын жуық ауылдастары жиналып кішігірім той болады. Кіші жүздің келіні бұлар көрмеген лағман мен палау пісіріп, Өзбекстанның өрік-мейізі, набаты, тары-талқаны дастархан сәнін келтіріп, қаймақ қатқан тәтті шай беріліп, ауыл адамдары біраз айтып жүрер әңгімеге арқау болады. Бір түнеп кеткен Ардостың әкесінің де айтқан әңгімесі қарттардың аузынан түспей біраз айтылады. «Жаксы адамға жаттық жоқ» дегендей, ауыл адамдарына сіңісіп кетсе де, «Уақытша тұра бер, кейін инженерлік жұмыс табамыз» деген басшылардан хабар болмай, оның торығып:

Күн суық ет қарыған, бет қарыған,

Құлақ та үсіп қалды-ау тең жарыдан.

Жұмыс та бұрынғыша кішігірім,

Қазақта темір жалап, кім жарыған? – деген шумақтарын достарына жазып, күндер өтіп жатады. Бір күні оның министрлікке жолдаған хатына жауап ретінде жеделхатпен бұйрық жетеді. Сөйтіп, Павлодардан үлкен бастықтың өзі келіп, билеттерін, есептік ақшаларын әкеліп, пойызға мінгізіп салған болатын.

Енді Ардостың өзі жазған әңгімелерінен мәлімет бере кетейік.

Маңғыстау

Құс екеш құс та ұшқан ұясын, туған жерін аңсайды. Адамды кейде жылқы мінезді дейді. Ертеде барымталанып үйірімен қуылып бара жатқан жылқылар ішінен мама бие, арғымақ айғырлар үйірінен бөліне қашып, жеріне оралғандары жайлы әңгімелерді көп еститінбіз. Төрт түліктің үлкені Ойсылқара – түйе малы да жершіл-ақ. Осы жерде өзім куә болған мына бір жәйтті айтайын.

1966 жылы киелі Маңғыстау жеріне жолдамамен келіп, Қарақалпақстаннан әке-шешемді де көшіртіп алған болатынымын. Маңғыстау станциясында үй құрылысы қызу жүріп жатқан кез. Ол кезде қазіргі Қызылтөбе аулының орнында «СУ-900» деген үйлері мен кеңсе дүкендері ғана бар шағын елді мекен болатын.

Сол жерге Маңғыстаудың байырғы тұрғындары көшіп келіп, мал ұстап отыра бастаған шағы еді. Темір жолдың қабатты үйлерінің бірінде тұратын әкем мал ұстауды аңсап, сол «Қазақ ауыл» деп атана бастаған «СУ-900»-дегі үйлердің бірінен інген түйе сатып алды. Алғашында ол түйені темір жол бойына жетелеп жүріп бақты. Сөйтіп жүріп ақыры, теміржол поселкесінің қасынан бірінші болып қора салып, мал ұстай бастады. Кейін бұл жалғыз қора теміржолшылардың мал ұстайтын ауылына айналып кетті. Сол інген боталар шағында бір күні өрістен келмей, жоғалды да кетті. Іздемеген жері қалмаған әкем әлгі түйе сатқан үйге барып, інгеннің туған жерін сұрап алып, сонау Жармыш совхозына барып тауып әкелді. Міне, түйе малының жершіл, отаншыл екенін сонда білдім.

Кеңес өкіметі орнар шақта бірде ақ, бірде қызыл әскер шығып, қатықтай ұйыған қазақ елінің берекесін кетірді. Кеңес өкіметі орнасымен бай-мырза, молдалар, оқыған зиялы азаматтар «шаш ал десе бас алған» тексіздердің өз халқына жаудай тиген әрекетінен зардап шекті. Кәмпескелеу басталып, мал баққан қалың қазақ атамекен жұртын тастап, Қытай, Ауған асып, біразы Қарақалпақ, Өзбек, Түрікмен жерлеріне қашып көшеді, арты ашаршылыққа ұласып, қырғынға ұшырайды.

...Елдің бірлігін ойлап, жерін қорғаған ерлері мен билері «Жерім, елім» деп келген. Патша өкіметі тұсында оқыған зиялы қазақ азаматтарының бірі, ғұлама Ахмет Байтұрсынов та 1915 жылы өткен халық санағы қортындысын көріп «Алхамдулилла, аз емеспіз, 6 миллионнан асқан қазақпыз» деп, қуана жазып, Қазақтың іргелі егемен ел, зиялы жұрт, қуатты мемлекет болуын армандаған еді...

Сол алты миллионнан астам халықтың тоз-тозын шығарған аласапыран тағдыр, қазақтың жартысына жуығының қырылып қалуына соқтырып, атажұртта ел сиреп қалды. Халқымыздың «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне» деген жақсы мақалы бар. Бүкіл Мысырды билеп тұрған Бейбарыс шах та туған жерін аңсап, «тағын тастап кеткен» деген де аңыз бар.

Шүкір, мың да бір шүкір. Қазір жоғарыдағы абзал азаматтардың қиял-армандары орындалып, Қазақстан Республикасы егеменді

ел болып, қуатты мемлекетке айналды. Сөйтіп, амалсыз елден, жерден кеткен бауырларымыз атажұртқа қайта орала бастады. Тағы да шүкіршілік ете отырып, кеңес дәуірінің өзінде-ақ атажұртқа қоныстануға талпынып келген алғашқылар жайлы көргенімді айтпақпын.

1965 жылы Ташкент теміржол институтын бітіріп Павлодар қаласында жұмыс жасап жүргенде сол кездегі ең негізгі ақпарат құралы радиодан Маңғыстаудан ашылатын жаңа темір жолды игеруге маман кадрлар керектігін естіп, министрлікке хат жазып, жаңа жолға жіберуді сұрадым. 1966 жылдың 14-ші сәуірінде ЖҚМ-нің (Жол Қатынасы Министрлігі) жолдамасымен Маңғыстауға алғашқылардың бірі болып келдім. Сол кездегі қиын шақтарды жеткізу мақсатында өзімнің көш сапарымды толығырақ айта кетпекпін.

Жолсапар

Павлодар қаласынан біздер шыққанда қыстың ызғары әлі кете қоймағандықтан қыс киімімізбен пойызға мінгенбіз. Көш жүгіміз де көп емес, бар болғаны екі бума жүк. Мақат станциясынан түскенде жадыраған жаз, күн күйіп тұр екен. Тастан қаланған кішкеневокзал үйінің алдына жасбалалы жолдасымды отырғызып, шаңын бұрқыратып құрылыс жүргізіп жатқан адамдардың бірінен ОВЭ мекемесінің қайда екенін сұрап алдым. Олар сілтеген вокзал қасындағы жерге түсірілген қызыл вагонға жақындай бергенде, бір аяғын сылтып басып жүретін, үстіне жұмысшылар киімін киген орта жастағы орыс кісі вагонды ашып, ішке кіріп кетті. Мен де ішке кіріп әлгі кісімен «здравствуй» деп амандасып, бастықтың қайда екенін сұрадым. Ол үнсіз үстіндегі киімін шешіп, вагон іргесіне қағылған шегеге іле салып, төрдегі столға қойылған орындыққа отырды. Менің бас-аяғыма дейін бір шолып өтіп, үнсіз алақанын жайды. Мен де осында кірерде дайындап ұстап келген қағазды алақанына сала қойдым. Ол асықпай столдағы календарьдың бір бетін жұлып алып, «Орналастыр. Андрейко» деген екі сөз жазып, қолын қойған қағазды ұсынып:

– Жаңа депоға шебер боласың, – деді қызарған көзімен сүзе қарап.

– Менің жанұям бар, жас балалы әйелімді қайда орналастырамын? – дедім. Ол орнынан тұрып, бір боқтанып алды да, вагонның бұрышындағы пердені ашып, қорапша ішінен мөр мен ақ қағаз алып шықты. Тағы да бір боқтанып алып, столына отырып, асықпай әдемілеп бұйрық жазды. Тілдей қағаздағы мөр басқан бұйрықты маған беріп тұрып:

– Онда сен «А» станциясына барасың, ол жерде салынған үйлер көп, депоға аға шебер боласың – деп, сағатына қарап:

– Бүгін тез жүрмесең тағы да үш күн тосып қаласың, тез барып, біздің кассіден билет ал, – деді де, тағы да календарьдың бір бетіне «Билет жаз. Андрейко» деген қағазды берді. Мен кассаға келгенде, ондағы әйелдің билет жазып беріп жатып: «Тез пойызға бар, багажың қала берсін, өзіміз артыңнан жібереміз» деп асықтыруымен жүк пойызының соңындағы вагонға эзер үлгеріп міндік. Вагон іші лық толған адам. Жоғарғы жүк қоятын вагонның үшінші сөресі тұрмақ жүрер жолы да жүктерге толы. Мен жеңіл киіммен аяқ-табақ буылған жүгімді арқалап купенің соңғы жағына эзер жеткенде, бір азамат балалы әйеліме төменнен орын беріп, соған орналасып алдық. Мақаттан кешкі сағат жеті болғанда пойыз жүріп кетті.

Бірінші түн

Пойыз жылдамдығы баяу, «тақ-тұқ, тақ-тұқ» деген бір сарынды дөңгелек үнімен жазық далада жүріп келеміз. Вагондағы жолаушылар бір-бір шөлмектерін шығарып ішіп, ыстық леп ескен вагон іші арақ пен тер иісінен тынысты тарылтып келеді. Мас адамдар ән айтып, онсыз да мәз емес жағдайымыз қиындай түсті. Олар түннің бір уағында ғана жақтары семіп, біз де көз шырымын алдық.

– Опорный, Опорныйға келдік, – деген жолсеріктің айқайынан оянған мен, ортадағы жүктер үстінде қалай болса солай шашылып жатқан адамдардан аттап өтіп, есікке де жеттім. Түнгі ішілген арақтан басы мең-зең болып тұрған жолсеріктен пойыздың бұл стацияда қанша тұратынын сұрағанымда, ол ұйқысын аша алмай есінеп тұрып: «Кешке дейін», – деді. Айтқан сөзіне сеніңкіремей, жерге түстім. Ойым, егер уақыт болса, балам мен әйелімді жерге

түсіріп, сәл болса да сергітіп алу. Сол жердегі жұмыс жасап жатқан бір мосқалдау кісіден білгенім: «Пойыз кешке дейін тұрып, түнде жүреді, себебі күндіз перегонда жолшылар жұмыс жасайды» деді. Станция басында ығы-жығы адамдар құрылыс жұмыстарын жасап жатыр. Сәске болмай-ақ күн ысып кетті. Вагон іші қапырық болып, адамдар жерге түсіп, пойыздың вагондарының астынан көлеңке қуып саялауда. Біз де кіші теңді шешіп ішінен төсеніш алып, бір вагонның көлеңкесін паналадық. Түс мезгілінде күн тіптен жанып кетті. Вагон көлеңкесі де қысқарып, тығылар жер қалмай, әрі су да жоқ, тіліміз аузымызға сыймай барады. Жас баламыздың жағдайын ойлап жанымыз көзімізге көрінгендей жағдайға тап болдық. Вагонның туалетіндегі жылымшы суынан шәйнегімізге құйып алып, оны көлеңкелеу жерге қойып суытқан боламыз. Осындай жанталас жағдайда арпалысып жүргенде біреулердің пойыздың алдыңғы жағынан қарбыз әкеле жатқанын көрдім.

– Қайдан алдың? Сатылып жатыр ма? Қанша екен? – Жарты қарбыздың ішін қолымен ойып жеп келе жатқан орыс жігітінен сұрағанымда, ол аузы қарбыздан босамай, қолымен жоғары жақты нұсқады. Ақшамды алып, пойыздың орталау тұсына келгенде, жабық вагонның жоғарғы люгінен қарбыз лақтырып тұрған біздің үстіміздегі жігітті көріп қуана айқайлап, анталаған жұрттың алдына шығып «Маған, маған» дедім екі қолымды жоғары көтеріп. Біздің баламен келе жатқанымызды білетін ол төменде қолдарын көтеріп қарбыз қағуға дайын тұрғандарға «Балалы әкеге» деп екі үлкен қарбызды лақтырды. Бірін өзім қағып алып, екіншісін қасымдағы ірі орыс жерге түсірмей қағып алып, жоғарыдағы жігіттің нұсқауымен маған берді. Қарбызды болғандар олжасын сол жерде жарып жеп жатыр. Екі қарбызымды қолтықтап балашағама келдім. Біздің қасымыздағы қарсы орында жатқан жігіт ағасы болған нән орыс кісі кеше өзінің осы құрылыста істеп жатқанынын айтып танысқан болатын. Ол кісі де бір қарбызды жарып жеп отыр.

– Бұл қалай болды? Бұның өзі нағыз вагонды тонау болды ғой. Мына қарбыздың ақшасын кімге төлеймін? – деп қобалжығанымда, ол:

– Саспа, бәрі тегін. Мұнда келетін жеміс-жидек, тез бұзылатын тағамдар жұмыс істейтін адамдарға арналған. Олардың сау жеткенін бөліп жеп, бұзылғанын жұмысшылар жалақысы есебінен актілеп жояды. Жұмысқа келесің, сенің де үлесің бар, – деген сон барып, қарбыздарды адалдап, жарып жей бастадық.

Екінші түн

Ымырт жабыла жүрген пойыз айдала датап-тақыр жермен жүріп келеді. Әйнегі сынған вагон терезесінен үрген ыстық жел бетті қарып, тынысымызды тарылтып, тозақ отына күйіп отырғандай күйдеміз. Құлазыған далаға терезеден қарап отырып, ертеректе бабаларымыз осы даланы жаудан қорғап, малын бағып, өсіп-өнген ата жұрт болды деуге сенгің келмейді. Бірақ, тарих солай дейді. Өзіме-өзім жігер беріп, «Темір жол келді, енді ел жиналып, дала гүлденер, бәрі қайта орнына келер» деп болашаққа үміт артып келемін. Бүгін кешегідей емес бой үйренді ме, әлде адамдардың алып шыққан арақ-шараптары таусылды ма, айқай шусыз жүріп келеміз. Таң ата «Сайөтес» деген станцияға келіп тоқтадық. Әкем марқұм: «Өтестің сайының Маната тауы баурайында Қарабас атамыздың салдырған мешіті бар еді» деп айтып отыратын. Сол сайға құлар жердегі жазықтықта темір жол вокзал үйі және теміржолшыларға арнап екі қабатты тұрғын үйлер салынып, ел қоныстана бастапты. Сол жерден су ішіп, кешегі шөлдің зардабы естен кетпей, су таусылып қалардай сезініп, шәйнегімді суға толтырып алып, вокзал көлеңкесін айнала паналап жүріп, кеш болғанын да білмей қалдық. Басында қызыл фуражкесі бар сары жігіт «жұмысшы пойыз келеді, вагонға барыңдар» дегенде көлеңке астындағы шабақтай шашылған жолаушылар өре тұрып, вагонға қарай шұбырды.

Үшінші түн

Сайөтес станциясынан пойыз төмен қарай ирелеңдеп түсіп келеді. Пойыздың сол қапталы үлкен жар, оң жағы терең құз. Сол жақтағы тасты жарып өскен бұта, шеңгел, аласа шөптер тау бауырайын қызғылт түске бояп, батаре күннің нұрына шомылса, оң қапталындағы сайдың түбінде жылтырап көрінген көлшік

су, көк майса шөптер өскен бөлек табиғатты көресің. Шоқ-шоқ бұталар түбінен секірген қоянды көріп, көкпенбек сай түбінің көрінісіне масайрап, жұмаққа кіргендей сезімде келемін. Тау арасымен баяу жүріп келе жатқан пойыздың ауық-ауық тежегішін қосып сілкіп-сілкіп алуынан ылдидың үлкен екенін байқап отырмын. Таудан түсісімен қайтадан табиғат өзгеріп қара қошқыл далалық болып кете бердік. Содан таң ата станция «А»-дан бірақ шықтық. Станцияның бар болғаны үш-ақ темір жолы бар екен. Оң қапталының шаңын бұрқыратып, құрылысшылар тұрғын үйлер салып жатыр. Орта Азияның тәрбиесін көріп өскен біздерге жалаңаш-жалпы жүрген лениградтық «Студенттік құрылыс отряды» жастарының қылықтары алғашында ерсі көрінетін, кейін оған да үйрендік қой.

Ақтау қаласы да жаңадан салынып жатқан кез. Мені сол Ақтаудағы «Железко» деп аталған ОВЭ депосының шебері етіп тағайындады. Ол кезде қала жабық, әдірісіміз «п/я Гурьев-20» деп аталатын. Қала құрылысын салушылар негізінен «зэктер» мен стройбат солдаттары екен. Көп кешікпей станция «А»-дан ЖКМ-нің жаңа ПТО-сын ашу үшін мені соған жіберді. Станциядағы тұрғын үйлер дайын болып, менің және осы «Железкодағы» вагонда тұрып жатқан машинистердің жанұялары көшіп бардық. Үй мәселесі солай шешіліп, сол жылы Қарақалпақстандағы еке-шешемді көшіріп алып, олардың ата қонысына оралу армандарын орындағандай болдым.

Менің бұл жаңа жұртта алғашқы танысқан машинистерім: Түрікменстаннан алғашқы машинистер көшін бастап келген Чапай аға еді. Бойы аласалау болса да өте шымыр, шалт қимылды жігіт ағасы өзін «Чапай», қасындағы ұзын бойлы аққұба жігітті «Еділ», ат жақты тұлғалы ағайды «Байназар» деп таныстырып, тағы да бірге келген үш машинист: Нұрқаш Мадияров, Исабай Сатқұлов, Нұрғали Төлеповтердің жанұялары барын айтты. Мен жоғарыда пойызбен келген көш жайлы әңгімелесем, енді темір жолсыз, машинамен, арбамен көшкен алғашқы көштерді баяндай кетейін.

Чапай Ислаұлының атасы Нұрмағамбет оқыған малды азамат болып, Маңғыстаудың Ақкетік аймағын жайлаған екен. «Патша

өкіметі тұсында болыстың хатшысы болған, бай» деп қуғындалып, қашқан елмен атамекенді тастап, түрікмен жеріне асып кетеді. Сол Чапай бастаған әулеттің ұрпақтары теміржолшылық кәсіпті игереді. Үкіметтің Маңғыстаудағы жаңа жол құрылысына шақыруымен аласат заманда өздерінің аталары өткен Бекдашы арқылы малын айдап, көлікпен көшіп келеді. Бұл бастама, кейіннен жаңа жолды игеруге Түрікменстаннан 500 үйдің көшіп келуіне мұрындық болды. Бұлармен қатар атажұртқа оралған темір жолдың басқа саласының да қызметкерлері бар еді.

Енді осы жолда жұмыс істеуге келгендер жайлы бірер сөз. Көрші ел Әзірбайжаннан теңіз арқылы көшіп келгендер: Али Шукуров, Али Кулиев, Ислам Кардаш, Гусейновтар болса, Астрахан арқылы пойызбен келген орыс ұлтының өкілдері: Ковалев, Мальченко, Носов, Нестровтер еді. Сөйтіп күн санап келіп жатқан алғашқы елге оралған азаматтар, жаңа жолдың өркендеп өсуіне өздерінің үлестерін қосты.

Мен киелі Маңғыстау өңіріне 1966 жылдың 14-сәуірінде КСРО Жол қатынасы министрлігінің жолдамасымен жас инженер маман болып келдім. Ол кезде станция «А» деп аталатын темір жол мекемесінде бар-жоғы жерге түсірілген қызыл вагон (станция кезекшісі) мен төрт станса жолы ғана болатын. Әдірісіміз «п/я Гурьев – 20» деп аталатын. Ол кезде теміржолдың құрылыс үйлері мен мекемелерін салып жатқан СМП-163 мекемесімен қатар ленинградтық студенттер отряды даланың шанын бұрқыратып тұрғын үй құрылысын салып, Ақтаудың қазіргі 3-ші шағынауданындағы «Пятачок» деп алған жерінде қызу құрылыс жүргізіліп жатты.

Мақат станциясынан үш күнде бір жүретін жүк пойызының соңына тіркелген жалғыз жолаушы вагонына сыймай, вагон төбесіне де мінген адамдармен арпалысып, үш күнде Маңғыстауға әзер жеткенбіз. Құжынаған өзге ұлт өкілдері ішінен көзіме оттай басылғаны жалғыз қазақ қызы Тыныштық еді. Өзін «Таня» деп таныстырған ол жаңа жерде почта бастығы екен. Келген пойызды күтіп алу әдетіне айналған Таня вагон толы адамдар ішінен түсіп жатқан жалғыз қазақ отбасы біздерді көріп, туыстарын күтіп алғандай қуанған. Алты айлық бала мен келіншегім үшеуміз жаңа

туысымыздың барак үйінде отырмыз. Пысық қыз тез шай қойып, дастархан жайды. Айтайын дегенім, ыссы вагонда таңдайымыз кеуіп келіп, алғашқы ішкен Маңғышлақтың кермек суының дәмін-ай, естен кетпейді-ау, кетпейді.

Ертесіне мені жаңа салынып жатқан темір жолдың ОВЭ (Уақытша пайдалану бөлімшесі) мекемесінің Ақтау қаласындағы депосына аға шебер етіп тағайындап, сонда көшіп бардық. Маңғыстауға темір жол тарту мәселесі шешілісімен-ақ 1961 жылдың күзінде Каспий теңізі жағалауына Бакуден баржымен келіп, ТГК-156 кішкене тепловозы, темір жол құрылысына қатысты жабдықтар мен машиналар және теміржолшылар түсірілді. Бұл Мақат – Ақтау темір жол құрылысын Ақтаудан бастап салатын екінші құрылыс отряды болатын. № 66 тізбек механизаторлары теңіз жағалауынан жер төсемдерін жайып, жол төсей бастады. Жедел қолға алынып, ст. «Порт» пен уақытша қойма аралығына 400 метрлік темір жол салынды. 18 қазан 1961 жылы теңізбен келген құрылыс материалдарын тиеген вагондарды тартып, бірінші классты машинист М. Қаратаев Маңғыстаудың алғашқы маневр тепловозын жүргізді. Сондай қарқынмен қазіргі 22-шағынаудандағы ст. «М» -ға (Меловая) темір жол тартылып, теміржолшыларға тұрақжай болатын вагондар қойылып, ОВЭ депо мекемесі орналасып, 1964 жылы «Мақат – Ақтау» темір жолы қосылысымен-ақ үлкен тепловоздар келіп, жоспарлы түрде жүк тасымалы орындала бастады. Кезінде бұл жер тепловоз, рельс, құрылыс материалдары мен техникалар жиналған орталық болғандықтан Маңғыстау тұрғындары «Железко» деп атайтын.

Маған ст. «А»-дан болашақ локомотив депосының ПТО-сын (тепловоздарды техникалық күту орны) ашып, кадр жасақтау тапсырылды. Маңғыстау (ст.«А») стансасының №25 тұйық жолына екі цистерна қойылып, бірінде дистилатты су, екіншісінде жағар май және екі жабық вагон жерге орналасып, бірі қойма, екіншісі депо кезекшісі әрі кеңсе орным болды. Теміржолшы мамандарының жоқ кезі, амалсыз қаладағы әскери бөлімшеден техникадан аздап хабары бар 18 солдатты іріктеп алып, сол жол үстіндегі уақытша ЖКМ (Жол қатынасы министрлігі) ПТО-сында жұмыс жасай бастадым. Күн сайын көшіп келіп жатқан

теміржолшылардың балаларын үйретіп, оқытып, теміржолшы мамандығына дайындай бастадык.

Темір жол арқылы мұнай, құрылысқа керекті материалдар, тұтыну заттары мен азық-түлік жүктері ағылып жүре бастады. Сол 1966 жылдың 15-маусымында жол қатынасы министрінің №Г-13731 бұйрығының негізінде Маңғыстау станциясынан жедел түрде депоның ПТО цехы салына бастады. Депоға темір жол тартылып, Алматыдан «Қазақ темір жолы» локомотив саласының бастығы Т.Сексенбаев пен бас инженері Т.Қадировтер келді. Олар жаңа құрылыспен танысқан соң, депо жолына «Жабдықтау пойызын» қойғызып, біздің тұйық жолдағы уақытша ПТО-ны жаңа цех ғимаратына көшірді. Сөйтіп болашақ локомотив депосының алғашқы ұжымы осы ПТО-да ұйымдаса бастады.

Мақат – Ақтау темір жолын тұрақты пайдалануға тапсырар қарсаңында, 19 желтоқсан 1966 жылы депоның алғашқы жасақталған кадрлары түгелдей ЖҚМ қарамағына өтті. Күн санап келушілермен көбейген локомотив бригадасын дұрыс пайдалану үшін 19 сәуір 1967 жылы Мақат депосына қарасты ТД-14 бригада айналымдық пайдалану Маңғышлақ депосы ашылды.

Маңғыстау пайдалану депосының алғашқы ұжымының мәйегі болып, оның қалыптасуына өзіндік үлестерін қосқан машинист – Чапай Нұрмағанбетов, Байназар Бейнеубаев, И. Сатқұлов. Н. Төлепов, К. Доржығұлов, А.Сүйегов, К. Айбергенов, И.Беличенко, Б. Рысқұлов, Ж. Сүйіндіков, А.Шукиров, Ж. Құрманғазиев. Н. Мадияров, А. Ковалов, А. Кулиевтер болса, тепловоз жөндеушілер А. Кононков, Т. Алдабергенов. А. Жолдиев, Б. Көктеубаев, Е. Андрос, Ө. Хихматулин. Ж. Айсағалиев, К. Тоғызбаев, А. Ерпановтар еді. Депо кезекшісі Сүйекенов Сыйлаған, Қалабаев Жеміс және наряд жүргізуші Мадиярова Андыз, Антонина Худяховалар да солардың қатарында болды.

1968 жылы 1-ақпанда Қазақ темір жолы басқармасының шешімімен Маңғышлақ локомотив депосы Мақат депосынан бөлініп өз алдына дербес депо болды. Осыған орай депо ұжымына теміржолшы мамандардың екінші легі келіп қосылды. Олар: Нұрмамедовтер әулеті (Кәлен, Ишберген, Қойшыбай, Аманберді), Марқабаев Аман, Сардарбеков Түгелбай, Жүгенісов

Еділ, Қонысовтар Шағадам (Красноводск) депосынан, Сүлейменов Артық Алматыдан, Жамбылдан Қожалепесов, Мақат депосынан Али Жұмаев, Ыбырай Лесбаевтер келді. Осы жылы Алматы теміржол техникумын бітірген Иманалинов Оралхан, Мержеқұлов Ораз, Ташенов Кәрім және Жылкелдиев Төлегендер жас маман болып келіп, депоның алғашқы жұмысына белсене араласты. Көшіп келгендер мен осы өңірдің байырғы тұрғындарының балаларын темір жол жұмысына тартып, Қазалы, Арыс, Қызылордадағы машинист көмекшісін, тепловоз машинисін дайындайтын оқу орнына жіберіп, депоның негізгі маман кадрларын жасақтауға кірістік.

Өз алдына отау тігіп, іргесін тіктеген депоның ұйымдастыру шараларының негізгісі бригада айналымдық пунктін (ТЧП) ашу болды. Жүк тасымалын жүзеге асыратын локомотив бригадасы алғашында Өзен мен Шетпе аралығына ауысым жасап жұмыс жасады. Бұл бөлімдердің телеграфтық номерлері Маңғышлақта ТЧП-9, Шетпеде ТЧП-8, Сайөтесте ТЧП-10 деп аталды.

Шетпеден бригадалық үй салынып, тездетіп бригада жасақталды. Себебі Сайөтес станциясына дейін жүк апаруға Маңғышлақ бригадасының мерзімді уақыты жетпеді. Сондықтан Шетпе бөлімі күшейтіліп, бригада саны өсіп, Сайөтесте дейінгі аралықтағы тасымалды өз қолдарына алды. Өзен мен Сайтөстен де бригада мүшелері демалатын үйлер салынып, штатпен, жабдықтармен қамтамасыз етілді.

Депода да ұйымдастыру жұмыстары қызу қарқынмен жүріп, тепловоздарды май, су, құммен жабдықтау, химиялық лаборатория, аккумулятор, жалпы есеп бөлімдері ашылды. Жабдықтау бөлімінде Роза Өмірзакова, Күнсұлу Нұрмамедова, Қарлығаш Шораева, Зәуре Хаджанова, Қалжан Ержанова, Жұбай Нұрмамедова, Күміс Нұрмағамбетовалар алғашқы болып еңбек етсе, қазір бұл салаға Нұрмамедов Ереш басшылық жасайды.

Жалпы есеп бөлімін (ТЧУ) Тамара Носова, химлабораторияны (ТЧЛ) Клавдия Платонова алғашқы болып ұйымдастырып, олардың игі істерін шәкірттері Айдын Елбаева, Мәлика Лесбаева, Тамара Великанова, Данияш Қуанышова, Нұрсәуле Назаровалар лайықты жалғастыруда.

Алғашқы депо кезекшілерінің бастаған абыройлы ісін кінәратсыз жалғастырғандар Қалабай Дусупов, Василий Карасев, Иманқұл Бошанов, Куаныш Нұрмағанбетов, Серік Сәмиев, Қади Ерпановтар болды.

1966 жылы Маңғыстау бекетіндегі (ол кезде станция «А» деп аталатын) ОВЭ мекемесінде аға шебер болып істеп жатқан кезім. Алматыдан Қазақ темір жолы локомотив саласының бас инженері Кадилов Ташкенбай ағай келді. Жаңа салынып жатқан локомотив депосының құрылысымен танысып болған соң, жолдамамен келген жас маман – мені қасына ертіп алып СМП-163 құрылыс бастығы Васильченкомен және басқа да бастықтарымен таныстырып: «Мына жігіт біздің МПС-тің өкілі, сіздердің жұмыстарыңа қадағалау жасайды», – деді. Мені оңаша шығарып алып: «Айналайын, сендер біздің келешегімізсіңдер, мына салынып жатқан депоға өздерің қожа боласыңдар, сондықтан да қазірден бастап жоба бойынша жұмыстың істелуін қадағала, жобадан ауытқулар болса, хабарлас», – деп өзінің телефон номерін беріп, маған міндет жүктеп кетті.

Сол кездері қырықтарға жақындап қалған жігіт ағасы азаматтың маған ауызша берген өкілеттігі бұйрықтай болып, іске кірісіп кеттім. Тепловоздардан қолым босаса болды, жобамен салынып жатқан депо құрылысын қадағалаймын. Таңертең ерте тұрып. СМП планеркесіне катынасамын. Сөйтіп бір күндері салынып жатқан депоның техникалық бақылау өткізетін цехының төбесін жауып болғанда, жобадағы цех төбесінде құммен жабықтайтын бункердің қойылмағаны анықталды. Оны орналастыру үшін төбедегі жабылған плиталардың орнына арнайы ортасы тесік плита қою керек болды. Ондай плитаны табу, қайта құрастыру көп уақытты талап етіп, депо құрылысы тағы да бірнеше айға созылып кету қаупі төнді. Ол кезде жоспарды орындау дегенін бірінші кезекте тұрған үлкен мәселе. Тұйыққа тірелген бұл үлкен мәселе УС-99 басқармасының бас инженері Гогошвилидің қатысуымен өткен талқыға айналды. Не істерін білмей күйзелген құрылысшылардың кеңесіне арнайы катынасып отырған мен:

– Бункерді цех алдына шығарып орналастырса, қалай болады? –

дедім. Бәрі маған қарады, біреулері күбірлеп «осынысы дұрыс-ау» деп жатыр. СМП бастығы қызыл шырайлы толық кісі болатын:

– Оған кім рұқсат береді? – деді өрттей қызарған жүзін маған қарай бұрып.

– Мен, – дедім салмақты да орнықты қалып сақтап. Вагон ішіндегілер тым-тырыс, әңгімені үнсіз тыңдап отырған Гурьевтен келген бас инженер техникалық бөлім инженеріне иек қақты. Ол «Экипировочное устройство» деген жобаны сөреден әкеліп, титул бетін ашып, алдыма қойды. Ол ұсынған қаламсаппен жобаның ашық бетіне мәнерлеп «Құммен жабдықтау саласын цех алдына шығаруға рұқсат етемін. МПС өкілі» деп қолды қойдым да жібердім. Отырғандар тағы да бір-біріне қарасып, үнсіз қалды. Бас инженер бастық пен прорабты алып қалып, бәрімізді босатты. Ондай құқық менде жоғын олар білсе де, мен білмеймін. Ал, менің білетінім, өзім көрген деполарда құммен жабдықтау қондырғыларының цехтың алдында, тіптен бөлек тұратыны және оның шаң-тозаң болатындығы еді.

Арыс депосында екі аптадай құммен жабдықтау саласында жұмыс істеп, шаңның дәмін татқан болатынмын. Сол шаң-тозаң әдемілеп салынып жатқан цех үстінде болса, ішін бүлдіреді-ау деп жүргенмін. Сондай сезімнің жетелеуімен тіптен өзімнің МПС-ке қатысым жоқ, ОВЭ мекемесінің аға шебері екенім үйге барған соң ғана есіме түсті. СМП басшыларының үнсіз бір-біріне қарасқаны да күмән тудырып, өзімнің асыра сілтеп жібергенімді сездім. Дереу Алматыға телефон шалып, болған оқиғаны сол қалпында баяндадым. Мен, алдын-ала келісіп алмай жасаған әрекетіме ашуланар деп қысылып тұрғанда, Ташкенбай аға:

– Ой, айналайын, өте дұрыс болған! Қазір бұл жобаның зардабын тартып жатқан деполар бар. Өзім де айтармын деп ойлап жүр едім. Қазір жеделхатпен шешіміңді бекітемін, – деп қуантып тастады.

Сөйтіп, менің аңғалдығым дұрыс шешім болып шығып, тепловоздарды құммен жабдықтау жүйесі цех алдына шығарылды.

Депоның қалыптасу кезендері

Мекеменің өсіп-өркендеуі, ұжымның дұрыс қалыптасып, өнімді қызметтер атқаруы, мекеме басшысының білімділігі мен іскерлігіне, ұйымдастырғыш қабілетіне тікелей байланысты болады. Темір жол саласындағы ең бір күрделі шаруашылық локомотив депосы болғандықтан оған басшы болатын қызметкерге қойылатын талап та өте аумақты болып келеді. Ол тепловоз саласының маманы болумен қатар барлық техника мен құрал, қондырғылардың қыр-сырын тез меңгерерлік қабілеттілікке де ие болуы шарт. Бірақ, адамдардың сан қилы мінезі мен қабілетін танырлық басшы болу үшін көп оқып, көп үйреніп, тәжірибе жинауға тура келеді. Енді сол бастау кезенде өрімдей жас маман басшылар жайлы бірер сөз айтайын.

Қызылорда облысының Қазалы станциясында балалық шағы өтіп, депо ауласында ойнап өскен Жолдиев Саитқа жаңа ашылған Маңғыстау депосын басқару тапсырылды. Оның орынбасары етіп жас маман мені тағайындады.

Темір жолды бұрын көрмеген бұл өлкеде теміржолшы кәсібімен айналысқандар болмағандықтан керекті маман кадрларды жасақтау қиынның қиыны болды. Кеңестер одағының әр жерінен келген адамдардан ұйымшыл ұжым ұйымдастыру өте қиын шаруа еді. Бұрын әрқайсысы әртүрлі мекемеде істеп, сол жердің талаптарына қалыптасып келген қырық ру адамдармен жұмыс жасау жас мамандарға оңай соқпады. Осындай қиын сәтте бұрын үлкен депоның ұжымында істеп, тартыс-таласқа төселген Нұрмағанбетов Чапай, Доржыгулов Қосай ағалар бастаған машинистер жаңа ұжымның ұйтқысына айналды. Сонымен қатар бұрын мекеме басқарып, осында жол дистанциясының бастығы болып келген Сағынай Қошқарбаев, темір жол бөлім бастығы Шахан Жеділов ағайлардың үлгілі істері біздерге сабақ болды.

Маңғыстауда күн санап өсіп келе жатқан жүк тасымалын қамтамасыз ету үшін өзіміздің тұрақты машинист пен көмекші машинист кадрларын дайындау бірінші кезектегі мәселеге айналды. Себебі, бұрынғы құрылысшылардан бізге өткен және

табыс іздеп келген көптеген өзге ұлт өкілдері елдеріне, жаңа ашылған ұлы теміржол құрылысы – БАМ-ға кете бастады. Сондықтан да күнделікті жоспарлы жүк тасымалын қамтамасыз ете жүріп, өз кадрларымызды дайындау ісімен де айналыстық. Түрікменстан, Семей, Аягөз, Мақат деполарынан елге оралған жерлестерімізден екі бригадалық колонна жасақтап, олардың балаларын тепловозда тәлім бере оқытып, көмекші машинист еттік. Сөйтіп, бірінші лекпен 9 көмекшіні машинистік оқуға жібердік. Осындай тәсілмен Шетпе, Сайөтес, Өзендегі жергілікті елдің балаларын оқытып, локомотив бригада санын толықтыра бастадық.

Ол кездегі ұжымдағы адамдардың көпшілігі орыс және өзге ұлттың өкілдері болатын. Біздер жаспыз, кейбір жымысқы саясатты тұтынған ұлтшыл пенделердің арам ойларына мән бермеппіз. Сәлекеттеу болса да айта кетейін, себебі, біздердің бастан кешкен бодандық зардабын жастар біле жүрсін. Олардың, бастықты «Сергей Иванович», цехкомды «Чапай Иванович», мені «Алексей» деп таққан айдарына тойтарыс бермей жүре беріппіз.

Қазақ темір жолының локомотив шаруашылығының бастығы болған Тәжбен Сексенбаев аға, Гурьев темір жол бөлімшесіне бастық болып келген болатын. Ол Маңғыстауға келіп, теміржол мекемелерімен танысқан соң, барлық тораптағы мекеме басшыларын қатыстырып депода локомотив бригадасымен кеңес өткізбекші болды. Ірі денелі, сары өңді, теміржолшы киіміне тағылған алтындатқан шендік белгілері бар бастық көзін сығырайта қиғаштай қарап, адамдар жиналған депоның «қызыл бұрыш» залының төріне озды. Сәлемдесіп алған соң залдағы отырғандарды бір шолып өтіп, жиналыста әрқашан білгішсініп сөз бермейтін «лидер» жыбырлап сөйлемекші болғанда, Тажбен аға қолымен нұсқап «Сен, Тригубенко бұнда қайдан жүрсің?» деп сұрады. Бізден оның машинист екенін біліп алып:

– Сенің тепловоз жүргізу куәлігің бұдан төрт жыл бұрын жарамсыз деп танылған, қазір кадр бөліміне барып, есеп айырыс, боссың, – деді. «Білгіш лидер» машинистің құжатының жарамсыз, жалған екенін білген залдағылар «гу» ете қалды.

Тәжбен аға ЖКМ және «Қазақ темір жолындағы» болған

төтенше жағдайларды қысқаша баяндай келіп, сәл бөгеліп, залдағы отырғанның біреуін орнынан тұрғызды. Бәріміз «тағы да бір жалған машинист табылған болар» деп қарағанша болмай, бір білгіштің сүмірейіп есіктен шыққанын көрдік. Сөйтсек, оның арақ ішіп келгенін алыстан-ақ сезген ағамыз «Өзін сыйламайтын арсыздар темір жол саласында істемеуі керек» деп ескертті. Баяндама соңынан сөз алып сөйлеген депоның партия хатшысы Федоров:

– Біздің депо бастығымыз Сергей Иванович әлі жас, тәжірибесі жоқ, – дей бергенде, оны тоқтатып:

– Қаласандар да, қаламасандар да олар сендерге бастық болады. Жоғары білімді инженер мамандар, білгендерің болса араға іріткі салмай, үйретіндер, – деп жиынды жауып, екеумізді оңаша алып қалды.

– Сендердің әлі сау, ынтымақты ұжым құра алмағандарын көрініп тұр. Білгішсініп, іріткі салар алаяқтардың шылауына ілесіп кетпендер. Ұжым алдында ықпалды болу үшін қырағы болып, адамдарды көп білуге тырысындар, – деп ағалық кеңесін бере отырып біздерді ұялтып, сағымызды сындырмай, жай сөз арасында «Бұдан былай сендерді Иванович дейтін болса» деп, біздерге сынай қарады. Жастарға деген қамқорлығы мол ескі көз абзал ағалар-ай. «Өсер елдің баласы бірін-бірі батырым дейді» дегендей сөздерді айтып, ұлтымыздың қадірін түсірмей бірігіп жұмыс істеуге баулыған еді абзал жан.

Депоның тыныс-тіршілігінен

Депо штаты күн санап өсіп, 1968 жылы 1-ші ақпан №10/НОД-14 Гурьев темір жол бөлімшесінің бұйрығымен, №20 Маңғышлак локомотив депосы Мақат депосынан бөлініп шықты. Сөйтіп, бір жылда пайдалану паркінде 17 тепловозы бар, 257 адамнан тұратын іргелі мекемеге айналды. Тепловоздардың құрамы 12 дана ТЭЗ, төрт ТЭМ2 және бір ТЭ1 сериялы көліктермен темір жол жүк тасымалын орындадық. 1969 жылы қуатты ТЭЗ сериялы тепловоздың саны 24-ке жетіп, ТЭ1 сериясы пайдаланудан шығарылды.

Депоға Жолдиевтен кейін бастық болған Бекқұлов Демеу еді.

Ол теміржол институтын бітіріп келіп, Мақат депосында жұмыс жасаған екен. Бірбеткей, дөрекілігі де бар Демеу, келе ұжымдағы кертартпа көбікауыз сөзшендердің біразынан құтылып, темірдей тәртіп орната бастады. Демеудің қайсар мінезінен 1971 жылдары «пойыз қуған бастық» атанған жағдайы бар болатын. Гурьев бөлімшесінде барлық мекеме басшылары қатынасатын жиналыс болып, соған баруға жолаушы пойызынан кешігіп қалған Демеу, станциядағы маневр тепловозын жолға салып, пойызды қуа жөнеледі. Содан Маңғышлақтан Бейнеуге дейін жете алмаған ол, диспетчерге рациямен «Мен депо бастығымын, жолаушы пойызын Құлсарыдан тоқтат, қуып жетемін» деп жолаушы пойызын екі сағат тұрғызады. Сөйтіп, Гурьев темір жол бөлімшесінде мәселесі арнайы талқыланып, жазасын алған Демеуден қалған белгі «пойыз қуған» атағы еді.

Одан кейінгі депо басшылығының тізгінін ұстаған техник білімі бар Омаров Рафик еді. Көңілшектеу, ішімдікке жақын болған ол тәртіпті ақсатып, пойыздар қозғалысының қауіпсіздігі сақталмай, депоның құлдырауына әкеліп соқтырды.

Депода тепловоздарға жөндеу өткізетін арнайы жөндеу цехтары болмағандықтан 1970 жылы депоның тепловоз паркі қайтадан Мақат депосына өтті. Депоның есеп шоты жабылып, Мақат депосының құрамындағы пайдалану депосы болып қалды.

Маңғыстаудың «қара алтыны» мен стратегиялық маңызға ие уран және басқа да пайдалы қазбалардың ауқымды көлемде өндіріле бастауы, жүк тасымалының көлемін барған сайын ұлғайтып, Маңғыстаудағы темір жолдың маңызын арттыра түсті. Енді тепловоз шаруашылығын сонау алыстағы Мақаттан басқару қолбайлау бола бастады. Осы жағдайға байланысты мәселе Жол қатынасы министрлігі мен «Қазақ темір жолы» басқармасында қаралып, 1973 жылы 10-ші сәуірде Маңғыстау депосы ТЧ-20 болып қайтадан қалпына келтірілді.

Гурьев темір жол бөлімшесінде осы деподан қанаттанған Жолдиев локомотив бөлімі бастығы болса, мен осы саланың қауіпсіздік ревизоры болып жұмыс жасайтынбыз. Бөлімше бастығы Маңғышлақ депосының жұмысын қалпына келтіру үшін оған лайықты басшы таңдауды екеумізге жүктеді.

Саит Мақат депосынан, мен Шұбарқұдық депосынан бір-бір үміткер таңдадық. Екі үміткер де темір жол бөлімше бастығы Қалел Алжановтың қабылдауында болып, менің тапқан үміткерім Қарабаспақов Арсен Маңғышлақ депосының бастығы болып тағайындалды. Арсен Шұбарқұдық депосында машинист-нұсқаушы, бастықтың орынбасары болып қызмет атқарған болатын. Ол депоға келе қайтадан қалыпты еңбек тәртібін орнатып, тасымал жұмыстары жүріп, ақау әкелер жағдайлар жойылды.

Маңғыстау облысы ашылып, Қоңырат – Бейнеу темір жолы іске қосылып, Орта Азия мен Маңғыстаудың тасымал жүктері Мақат арқылы жүре бастады. Осынау ұзақ қашықтықтағы бригада айналымын тепловозбен қамтамасыз етіп отыру Мақат депосына оңай шаруа болмады. Тепловоздардың жөндеу кестелері бұзылып, пайдалану паркі күрт төмендеп, жүк тасымал жоспарлары орындалмай, қиын жағдайға тап болды.

Мақат депосын тығырықтан шығарып, қалыпты жұмыс істету мәселесімен жоғарғы темір жол басшылары айналыса бастады. Алматыдан, Москвадан комиссиялар келіп, депода апталап, айлап жатып жұмыс жасады. **Осындай қарбалас қиын кезеңде Маңғыстау локомотив депосының ұжымын басқару маған тапсырылды.** Осылай, өзімнің еңбек жолымды ашқан, туған үйімдей ыстық көріп, сырттай тілеулес болып жүрген депоға, шыққан ортама қайта оралдым.

Басында жұмысқа өзім қабылдап, бауырдай болып кеткен машинистердің қолдауымен іске кірісіп кеттім. Депоның бұрын өзім жасасқан құм, су жабдықтау жүйелерін қалпына келтіріп, қойма салып, әрі-сәрі жағдайда, жабылып қалған банктегі есеп шотын ашып, жұмысшылардың еңбекақысын бере бастадық.

Мақат депосының жұмыс ауқымының көптігіне байланысты қараусыз қалған Бейнеу бригада алмасу пунктін біздің депоға қосты. Сөйтіп, біздің депо ұжымы Құлсары мен Өзен станциясы аралығын қамтитын, құрамында 380 адамы бар ірі кәсіпорынға айналды.

Мақат депосының қиын жағдайымен айналысқан комиссиялар жұмыстарын қорытындылап, мәселені темір жол министрінің алқасында (коллегиясында) қарауға ұйғарды. Сөйтіп, Гурьев

темір жол бөлімшесінің локомотив бөлім бастығы Жолдиевті және Маңғышлақ депосының бастығы мені Москваға шақырды.

Игі ниеттен туындаған аңғалдық па, әлде батылдық па білмедім, кейін министрден шыққан соң Жолдиев досымның «Ұшып кете жаздадың ғой» деп біраз ұрысқаны бар еді, енді сол жағдайды айта кетейін.

Қазақ жерінің шалғайында орналасқан мекемелер өз қалдерінше өркендеп өсіп жатыр, ал депо сол баяғы пайдалану депо қалпында. Тепловоз паркі жоқ, тепловозды 700 шақырым қашықтықтан алдырып пайдалану тиімсіз жағдай болатын. Сонау алғашқы кезден-ақ арманым болған Маңғышлақ депосын ірі депоға айналдыру ойларым қамшы болды ма білмедім, «Мақат депосының тығырықтан шығу жолы – Маңғышлақ депосына тепловоз паркін бекітіп, жөндеу цехтарын салу керек» деген мәселені талқылау үстінде министр:

– Маңғышлақ депосының бастығы, сенің ойыңды білгім келеді. Маңғышлақтан қандай деңгейдегі депо сала аласың? – деп, орнымнан ұшып тұрған маған тесіле қарады.

– Күрделі жөндеу өткізе алатын, – деп қойып қалдым. Отырғандар түгелдей маған қарады. Олардың көпшілігі Маңғыстауды көрмеген. Естулері бойынша шалғайда жатқан елсіз түбек, катынас жолдары да аз, шөлді аймақ еді.

– Айдала, елсіз жерден ондай деңгейдегі депоны қалай салмақсың? Жөндеуші мамандарды қайдан алмақсың? – деді маған ежірейе қараған министр. Айтарын айтсам да, ондай деңгейдегі депоның қиындығы мен бағасының өте жоғары екенін ойлап, қара терге түсіп, қызарып кеттім. Маңғышлақтың тепловоздары қиыр шеттегі түбектен сонау Ресей мен Украинадағы күрделі жөндеуге үш-төрт айлап жол жүріп, жарты жылда әзер іске қосылатынын көріп, «әттең, сондай деполар Қазақстан да болса екен» деп армандап жүрген маған, ойымды айтып қалар дәл мұндай сәттің қайта келмесі анық еді. «Жығылсаң – нардан. Тәуекел!» деп, тер басқан маңдайымды сұқ саусағыммен сыпырып тастап:

– Жолдас министр, сол бұрынғы айдала, елсізден сәнді қала тұрғызылып, ел жиналуда, құрылыс материалдары да өз жерінен шығады, – деп еңтігімді басып, – күрделі жөндеу үшін алыстағы

Москва, Украина жеріне тепловозды айдау көп экономикалық шығын болуда, ал кадр мәселесіне келетін болсақ, біз де елміз, жаңа облыс орталығындамыз. Табармыз. Оқытармыз. Біз де адамбыз! – дедім тіке қарап. Ол неге екенін білмедім, біраз үнсіз қалды да, қасына бізде айлап жатып Маңғышлақты зерттеген Лебедовті шақырып, сөйлесіп жатты. Атшаптырым кабинеттің төменгі жағында тұрған біздерге оның сөздері естілмеді. Кеңескен адамы Маңғыстаудың қазіргі жағдайынан дұрыс мәлімет берген болу керек, маған отыр дегенді қолымен нұсқады.

Сонымен темір жол министрлігінің коллегиясы Маңғышлақ депосына тепловоз паркін бекітіп, жөндеу цехтарын салуға шешім қабылданды. Депо дәрежесін, қаржы мәселесін жоба жасалған соң шешетінін мәлімдеді.

Москвадан келген соң бізге Қазақ темір жолының орынбасары Шалабаев Михаил Кеженұлының өзі келді. Техника ғылымының кандидаты, бұрын деполарды басқарып, локомотив саласының білгір маман басшысы болған ағай өте қарапайым азамат екен. Мені қасына ертіп жүріп депоның ПТО цехын көріп, май, су, құммен жабдықтау бөлімдерін аралап, жөндеу саласының адамдарымен сөйлесіп болған соң, менің ой- пікірімді тыңдады. Мен сол Москвадағы айтқан арманымды қозғап, біздің депоның ең қиыр шетте екенін, үлкен жөндеуге тепловоздардың көп уақыт жолда болатынын баяндап, осы мүмкіндікті пайдаланып үлкен жөндеу депосын салсақ дегенді жеткіздім.

– Келешекті ойлаған арманың жақсы-ау, бірақ оны дәлелдеп, жоғарының көзін жеткізу оңай шаруа емес, – деп ойланып отырып, – Жөндеуші мамандар жіберсек, үй табыла ма? – деді маған сынай қарап.

– Қазір теміржолшыларға арнап көптеп тұрғын үйлер салынауда, сол фондыдан мамандар үшін кезексіз баспана бөлуге шешім алармыз. Береміз, – дедім нығыздап. Ол кісі Ақтөбеге телефон шалып, сондағы теміржол жобалау институтының бас маманына тапсырма берді. Маған да, «Жобалаушы маманның қасынан қалмай, жер жағдайын көрсетіп, тепловоздарға күрделі жөндеу жасайтын депо жобасын жасатқыз» деп кетті.

Жобалаушы маман да келді. Біздер ПТО жанынан 15 га жерге

3 млн. сом болатын үлкен депоның жобасын жасайтын болып келісіп, бас маман да кетті. Бұл 1977 жылдың бас жағы болатын. Үлкен «Қазақ темір жолын» сонау Москвадан бір Алматы арқылы басқару қиындық тудырып темір жол үшке бөлінді. Орал, Ақтөбе, Қызылорда, Гурьев бөлімшелерінің негізінде 18 сәуір 1977 жылы «Батыс Қазақстан темір жолы» құрылды. Батыс Қазақстан темір жолының бастығы Қ. Көпжасаров болып, оның локомотив саласы бойынша орынбасары А. Ф. Захаров тағайындалды.

Москваның бұйрығы ма, әлде өзінің беделін көтеру саясаты ма, Захаров бұрынғы басшы Шалабаевтың Маңғышлақ депосы жайлы жасатқан үлкен жобасын орта жолдан тоқтатып, тез салынатын құрастырмалы ангар тектес цехтар салдыруға шешім қабылдады. Сөйтіп, елінің болашағын ойлаған ел азаматтарының көксеген үміттері үзілгендей болды.

Бұл жобаның дұрыстығы, кейін, бодан елді уысынан шығармай ұстау саясатымен тепловоздарды жөндеу зауыттарын Ресей, Украинадан салғызған кеңес үкіметі ыдырап, темір жол орталықтан бөлінген кезінде ғана білінген еді. Себебі, Қазақстан Республикасы егемендігін алып, темір жолдың жұмысын өздері жүргізе бастаған шақта қазақ жерінде тепловоздарға қосалқы бөлшек шығаратын, күрделі жөндеу жасайтын зауыттың жоқтығы көптеген қиын жағдайларға әкеліп соқтырды. Бұрынғыдай жоспарлы жөндеулер өткізілмей, әрі қосалқы бөлшектері жоқ тепловоздар тез тозып, істен шыға бастады...

Олардың тағы бір асығыс жасаған ағат ісі «Мақат депосын тығырықтан шығарудың жалғыз жолы» деп, жөндеу базасы жоқ, дайындығы жоқ Маңғышлақ депосына 20 тепловозды бекітіп беруі дұрыс шешім болмады. Мен бұл ұсыныстан бас тарттым.

Маңғыстау жерінде 1978 жылдың жазы өте ыссы болып, депоның техникалық күтімі жоқ 14 тепловозы өртеніп кетті. Сөйтіп жоғарыға жалтақ болған бодан елдің басшысының асығыс шешімінің құрбаны болған сол кездегі менен кейінгі Маңғышлақ депосының бастығы болған Абдрахимов Абдулфаяз еді.

1979 жылы Маңғышлақ депосына бастық болып Ташкент темір жол институтының түлегі Жүсіпов Өтеғали тағайындалды. Ол темір жолдың ірі-ірі деполарының тепловоз жөндеу саласында

қызмет атқарып ысылған білікті маманы еді. Оның бірден қолға алғаны – тепловозды жөндеуден өткізудің жүйесін жолға қою болды. Ресейден арнайы жолда тұрып жөндеу жұмыстарын жасай беретін құрал-жабдықтары бар пойызын жөндеуші мамандарымен қоса алдырып, тепловоздарды жөндеуден өткізе бастады. Дерев жергілікті жөндеушілерден бригада жасақталып, келгендермен бірге істетіп, тәжірибе алуға тырысты.

Депоның құралмалы екі жөндеу цехының жұмыстары қолға алынып, оған керекті жөндеуші мамандар іздестіріле бастады. Қазақ жеріндегі өзі істес болған жөндеуші мамандар шақырылып, оларды қоныстандыру мәселесі шешілді. Осындай қиын кезеңде Маңғышлақ депосының тепловоздарды жөндеу саласының жұмысын жолға қойып, негізін қалаған осы Өтеғали болды.

Тепловоз жөндеу ісінің қыр-сырын жетік білген Ө.Жүсіповтің басқаруымен 1978 жылы ТОЗ циклі бойынша жұмыс жүргізетін ФСЭ цехі іске қосылды. 1979 жылы екінші құрастырмалы ПЛАЭН цехін бітіріп, депода ТР-1 циклі бойынша тепловоздарды жөндеу жүзеге асты. Жөндеу цехтарының қосалқы бөлімшелері мен шеберханалары салынып, тепловоздарға реостаттық бақылау жүйесі орнатылып, тағы басқа да қондырғылар іске қосылды. Сөйтіп, 1980 жылдары депоның пайдалану паркі 30 тепловозға жетіп, өз жеріндегі жөндеу цехтерімен толықтай ТР-1 циклімен жұмыс жасай алатын дәрежеге жетті. Бұл жөндеу саласының жүйесін қалыптастырып, жолға қоюда Ө.Жүсіпов (марқұм) пен қатар Арыс депосында шыңдалған Жұмабек Жанысбаев (марқұм), Мақат депосының жөндеу шебері болған Сүйіндік Елбаевтер депо бастығының жөндеу саласы бойынша орынбасары болып, жөндеуші мамандар даярлауға үлкен үлестерін қосты. Олардың бастаған ісін Мейрам Қисанов, Евгений Кононков, Серік Балмұқанов, Панчук Викторлар жалғастырды.

Қазақ жеріне нарықтық экономиканың кіріп, мекемелер өміріне дендеп ене бастауы, темір жол тасымал тарифін өсіріп, бағалар көтеріліп, депо шаруашылығының жағдайын қиындатты. Деполардың өз мәселесін тек өздері ғана шешетін кезең туды.

Темір жолдың Маңғыстауға келіп, ел қоныстана бастаған кезде осы өлкенің байырғы тұрғындарының балаларына деподан

жолдама алып беріп, темір жол оқу орындарына жіберген болатынбыз. Сол буынның алғашқысы Абдрахманов Жұмағұл Ташкент темір жол институтын бітіріп, депода жұмыс жасап, 1985-87 жылдар аралығында депо ұжымын басқарды.

Алматыдағы темір жол техникумын бітіріп, депода көмекші машинист, машинист қызметтерін істей жүріп, сырттай Алматы темір жол институтын бітірген Жұмабай Әбілов 1987-1992 жылдар аралығында депоға басшы болды. Олар кеңес үкіметі ыдырап, байланыс үзілген «өлара» кезеңде басшылық етіп, депоның ұжымын таратпай, ерен еңбек етіп, ортақ іске өз үлестерін қосты.

Алматы теміржол институтын бітіріп келіп, депода жөндеу шебері болып еңбек жолын бастаған Нақпаев Ғалымжан 1992-2002 жылдары депоның бастығы қызметін атқарып, депоның жөндеу цехтарының жүйелі жұмыс жасалуына жол ашып, қосалқы жөндеу бөлімдерін салып, қондырғылар, станоктар орнатып, зор еңбек үлгісін көрсетіп, басшылық етті. Пайдалану мерзімі өткен ТЭЗ сериялы тепловоздарды парктен шығарып, 2ТЭ10Л, 2ТЭ10М сериялы қуатты тепловоздармен алмастырды. Сөйтіп, 1992 жылдан басталған депо паркін жаңарту 1998 жылы толықтай аяқталды.

Кенестер одағы тарап, егеменді Қазақстан Республикасы орнаған кезде бұрынғы ТМД елдері арасындағы байланыстар үзіліп, жүк тасымалдау қарқыны күрт төмендеп кетті. Әсіресе жүк тасымалын жүзеге асыратын локомотив шаруашылығына өте қиын кезең туды. Тепловоздың қосалқы бөлшектері бұрынғы қалыптасқан жүйемен келуін тоқтатты. Соның салдарынан Мәскеу, Украинада күрделі жөндеуден өтетін тепловоздарға жөндеу жүргізілмеді. Міне, осындай қиын жағдайға кез келген соң, бұрынғы үшке бөлінген Қазақ темір жолын қайта біріктіру мәселесі туындады. Сөйтіп, 31.01.1997 жылы Қазақстан Республикасы үкіметінің №129 қаулысымен үш аймақтық темір жол бірігіп, РМК «Қазақстан темір жолы» болып қайта құрылды. Орта Азия мен Ресейден келетін жүк тасымалдарының азаюына байланысты су жолын пайдалану көзделіп, Ақтау теңіз портына реконструкция жасалды. Талаптарға сай қайта салынған Ақтау порты арқылы еліміздің байлығы мұнай, астық және басқа

да тауарлар теңіз арқылы сыртқа шыға бастады. Содан, 1999 жылмен салыстырғанда 2000 жылы депоның жүк тасымалы екі еседен астам деңгейге артып, темір жолдың берекесі кірді, жүк тасымалы көбейді. Локомотив шаруашылық салаларына да нарықтық экономика заңдарына сай жүйелер енгізіле бастады.

2002 жылы РМК «Қазақстан темір жолы» өзгеріп, «Қазақстан темір жолы» Ұлттық Компаниясы» Жабық Акционерлік Қоғамы» болды. Соған орай мекемелердің де аттары, басқару жүйелері де өзгерді.

«ҚТЖ» ҰК «ЖАК» Президентінің 2002 жылғы 7-маусымдағы № 37-ц бұйрығымен Маңғыстау локомотив депосы екіге бөлінді: біріншісі «ҚТЖ» ҰК «ЖАҚ» Маңғыстау пайдалану депосы филиалы болып, оған директор етіп Бисалиев Аман Райұлы тағайындалды, екіншісі ТОО «Маңғыстау-локомотив» деп аталып, директоры Ғалымжан Нақпаев болды.

Атақ пен шатақ

1989 жылдың 25-желтоқсанында өткен Атырау темір жол бөлімшесінің Райпрофсож конференциясына Маңғыстау локомотив депосынан делегат болып қатынастым. Сол конференцияда көптеген мәселелер қаралып, шешімдер алынды. Мен 1990 жылы Ақтөбеде өтетін Батыс Қазақстан темір жолы Дорпрофсожының конференциясына қатынасуға делегат болып сайландым.

1990 жылы ақпан айында Дорпрофсождың 4-ші конференциясы Ақтөбедегі Батыс Қазақстан темір жолы мекемесінің акт залында өтіп, оған темір жол басшылары, сайланған делегаттары, облыстардан, астанадан шақырылған қонақтар қатынасқан үлкен жиналыс болды.

Мінбеге көтеріліп, сөз алған басшылар, делегаттар, кеңес дәуірінің қалыптастырған тәсілімен сөйлеп, жетістіктерін тізіп айтып, сөз аяғын ұранмен, үндеумен, уәдемен бітіріп жатты. Белгіленген тәртіп бойынша сөз сөйлеу кезегі біздің локомотив депосына жеткенде, депо бастығы сөйлеуден бас тартып, менің шығып сөйлеуімді өтінді. Бұл Кеңес өкіметінің тарап, еліміздің өз егемендігін алу лебі келе бастаған кез болатын. Шұбарланған

қазақ тілін қайта тірілтіп, ұлттық сипатымызды қалыптастыру мәселелері ойымды жегідей жеп, өзегім өртеніп жүрген еді. Мінбеге көтеріліп:

– Құрметті бауырлар, делегаттар! Ассалаумағалейкум! – деп сөзімді қазақ тілінде бастай бергенімде:

– Жолдас Алдабергенов, сенің жоғары білімің бар, орыс тілін жақсы білесің ғой. Сөзіңді орысша айт, – деген төрдегі темір жол бастығына қарап, ызадан жарылардай, аузыма қалай келгенін білмеймін, айқайлап:

– Дархан Қазақ сенгішіпсіз, арда туған,
Бодан болып түстік қой торға құрған.
Әлі де бодандықтан арылмаппыз,
70 жыл жетпеді ме мәнгүрт болған?!

Қашанғы мәнгүрт боламыз, оянар кез келді ғой, – дедім.

– Марат Шаймерденұлы, Серғазы Бақтыбайұлы (сол кезде Дорпрофсож төрағасын Сергей Бақтыбаевич дейтін), елдің елдігін, тілдің келешегін сіздер ойламасаныздар, кімдер ойлайды? Ұлттығымызды әйгілейтін Қазақ тілін қашан тірілтеміз? Өз төрімде тұрып, өз елімде жүріп, мынау азғана орыстарға бола неге орысша сөйлемекпін! – дегенде, зал ду қол шапалақтап, қолдап кетті. Ойымызды еркін өз тілімізде айтар шақ жетті ғой дей келе, депоның жоғарыдан шешілер мәселелеріне тоқтап, ұсыныстарымды жеткізіп, сөзіме мән беріп тыңдағандарына рахметімді айтып, мінбеден түсіп кеттім. Менен кейін сөйлеген Шалқар депосының профкомы, ол да Алдабергенов екен, қазақ тілінде сөйледі. Менің бастауым жаңа өріс алып, одан кейін сөз алған теміржол мектеп директоры – орыс кісі де таза қазақ тілінде баяндама жасап, тағы да залдың ду қол шапалақтаған құрметіне ие болды.

Арада жылдар өтіп, еліміз егемендігін алды. «Нарықтық экономика» заңдары еніп, жаңа мемлекеттің іргесі қаланып, қалыптаса бастады. 1991 жылы депо ұжымы менің теміржолға сіңірген еңбектерімді бағалап, «Құрметті теміржолшы» атағына ұсынған болатын. Өкінішке орай, менің тіке айтар сөздерім жақпаған кейбіреулер «аноним» – домалақ арызбен жол бастығына хат жіберіп, сол кездегі «бетбұрыс» талабына сай оған мән

беріліп, әлгі атақ Москвадан Ақтөбеге жеткенде тоқтатылады. Өз елімізден берілер бұл «Құрметті теміржолшы» атағына, зейнетке шығуыма байланысты 1995 жылы депо ұжымы екінші рет шешім қабылдап, құжаттарын жоғарыға жібереді.

Міне, осы тұста, «Басқа бәле – тілден» деген өмір заңы алдымнан қайта шығып, сонау 1990 жылғы ма, әлде жұмыс бабында Атырау бөлімше бастығымен қарсы келіп, тоғысқан жайларым ба кесірін тигізген, бұл шешім де аяқсыз қалды. Сөйтіп, атақты ақын Қасым ағама ұқсап:

Бермесен бермей-ақ қой, атағынды,

Сонда да қоя алмаспын шатағымды.

Шындық сөзді түсінген өз ұжымым,

Екі рет «Құрметті» деп, бата қылды, – деген жырымды айтып, Алаштың ардақтылары атанған аға буыннан нәр алмаған кейбір пенделердің ұсақтығына налыдым. Осындай талас-тартыспен жеткен жас мемлекетіміздің іргесі берік болып, елдің егемендігі мәңгі болсын демекпін!

1997 ж.

Кәсіпкерлік

6 август, 1996 ж.

Күнделік жазу әдетінен айрылып, қарбаластан қол тимейтін өмірдің жаңа ағымына түстік. Базарлық нарық науқаны басталып, соған бейімделу жолында жүріп, біраз күндер мен жылдар өтіп те кетіпті. Сол шақтағы өмір өткелдерінің біраз өрнектері жиналып қалыпты.

Байтақ жер мен елдің амандығын сақтап қалу мақсатында, Қытай мен Жоңғарларға қарсы тұру үшін бабаларымыз орыс патшасына бағынышты болып, жоңғарлардан құтылғанмен, орыс бодандығында қалып қойды. Патша құлап, кеңес өкіметі болған соң да 70 жыл ұлттық құндылығымызды жоюға әрекеттеніп, орталықтан билік жүргізіп, еркіндік бермеді. Кейін ол өкімет те құлап, одақтағы елдер егемендігін алып, бөлек-бөлек мемлекет болды. Бұрынғы байланыстар үзіліп, әр ел өздерінің шекарасын бекітіп, ақшасы құнсызданып, жұмыс орындары жабылып, күнкөріс қиындай бастады. Бірінші кезекте бұрынғы орталықтан

жоспармен жабдықтаушы мекемелер жабылып, оның орнына базар пайда болды. Жеке адамдар сыртқа шығып, өздерінде жоқ товарларды әкеліп, базарды толтыра бастады. Жаппай жұмыссыздық басталып, дорба аркалап, қала кезгендер көбейді. Бұрынғыдай товар емес ақша тапшы бола бастады. Міне, қысқаша айтқанда тоқырау кезеңі осылай басталды.

Өндіріс ошақтарының бәрі орталық Ресей қалаларында болып, қазақ елі тек шикізат даярлаушы болып келгендіктен, тіпті жеңіл өнеркәсіп орындары да болмай, барлық затты Ресей мен Түркиядан, Балтық елі мен Қытайдан тасымалдау басталды. Елді мекендердегі дүкендер жабылып, сатылып кеткендіктен, мемлекет тарапынан халыққа қызмет көрсететін кооперативтер ашу саясаты басталды. Әрқашанда алда жүретін әдетім бойынша үкіметтің бұл саясатын тез қабылдап, 1992 жылы «Шөмішті» атты шағын кәсіпорнын ашып, банкіден 2 миллион рубль кредит алып, жұмысты бастауға кірістім. «Білмеген жердің ой-шұқыры көп» дегендей, бұрындары саудагер дегенді түрпідей көріп, қашқақтайтын қазақтар амалсыз базарға шығып, дорба аркалап, қала аралап, саудагер бола бастады. Бұл мамандықты меңгеру де өз алдына бір ғылым ғой. Әр заттың бағасын, оның қай жерде қандай сұранысы барын біліп, сапасы мен бағасын дәл анықтау және дер кезінде әрекет ету керек екен. Банкімен жұмыс істесіп, одан кредит алудың қиындықтары мен амалдары да көп болды. Бұрынғы НГЧ ғимаратының жанындағы барақ үйлердің біріне тез жөндеу жүргізіліп, аулымыздан банк ашылды. Одан қарыз ақша алу үшін бір айдан астам сандалып жүріп, жоғарыдағы айтқан шағын кәсіпкер мекемесін ашып, мөрін алып, есеп-шотын ашып болғанша, үш пайыздық кредит 10 пайыздан асып кетті. Бұрын қарыз алып көрмеген басым, көп ойланып жүргенде мен алған несиенің банкіге төлейтін өсімі 14 пайыз болды. Банкі ақшасын чек кітапшама аударып, ай сайын төлеп тұратын қаржы мөлшерін көрсетіп, уақтылы төлей алмаған жағдайда қосымша өсім пайызының болатынын айтып, шарт жасасты. Ақшаны алып, енді оны жұмсайтын көзін таппай, тағы сандалдым. Күнде базарға барып, жаймадағы тауарларды аралап, бағаларын қойын дәптеріме жазып, кәсіппен айналысқандардан жөнді кеңес ала

алмай жүріп ақыры магазин ашуға шешім жасадым. Сөйтіп вокзал маңына вагон қойып, «Ақжол» атты дүкен аштым. Оның да өз қиындықтары бар болып шықты. Прилавка, касса аппараты, СЭС... тағы сол сияқты мәселелерді шешіп, енді жұмысқа кірісерде товар алатын ақша жоқ болып, тағы қиналдым. Базардағылар чек кітабымен товарын бермейді, чекпен жұмыс жасайтын мекемелер сырт елдерде. Оған баруға да қаражат керек болды. Қайтадан банк қызметкерінің бірінен біліп, чектің 250000 рублін ақша етіп, інім мен үлкен ұлдарымды Астраханға жіберіп, өзім Қарақалпақстанға барып, товар әкелдік. Сол қолдай алған ақшамен сауда жасап 2 миллион банкідегі қарызымды жауып, дүкенім жүйелі жұмыс жасай бастады. Товармен жабдықтаушылар да табылды. Дорба арқалап басқа қаладан келгендер, базарға барып уақыт оздырмай өз товарларын біздің дүкенге өткізіп кетеді. Күнде өзгеріс, күнде жаңа заң шығып жатқан науқанға да бейімделіп, кіріс-шығысты есептер бухгалтерлік мамандықты да меңгеріп, тоқсандық есебімді өзім жасап, салық мекемесіне тапсырып отырдым. Бұл салада жіберген әттегенайларым да болды. Банк жұмысы мен финансистік әрекеттерді дер кезінде түсінбегендіктен күн санап өскен баға мен ақшаның құнсыздануын, инфляцияның өсуін байқамаппын. Бұрын банкпен істес болмағандықтан алған 2 миллион қаржыны толықтай пайдалана алмай жартысын кері қайтаруға тура келді. Ұсақ саудамен айналысып жүріп уақытын өткізіп алдым. Білгендер ондай қаржыларын машина, үй, жылжымайтын мүлікке салып, инфляцияны пайдаланып, алған ірі мүлкінің бірін сатып, барлық қарызынан құтылып жатты. Мысалы, Газ-53 машинасын 650000 рубльге алып, оны екі айдан соң 2 миллион рубльге сатты. Жағдайды енді түсініп молдау кредит алмақшы болғанымда, ағымға тез бейімделген. қолындағы билігін өз мақсатына жұмсайтын тобырлар пайда болып, оған қол жеткізбеді. Алғашында тұспалдап айтып, артынан ашықтан-ашық пара алатындар көбейді. Бұрынғы коммунистік тәрбиенің нәтижесі болар, мені олардай арды аттауға жібермеді. Үкімет тарапынан бақылау, қадағалау, әділеттілікті қорғау қала бастады. Басшы қызметкерлер тез арада өздерінің жақын-жуығына мемлекет мүліктерін беріп, сатып, өз пайдаларына

асыра бастады. Тоқырауға ұшырап тұрып қалған, тарап кеткен мемлекеттік мекеме үйлері, машина, мүліктері сатылып, топтап жекеменшікке өтті. Еңбекші қара халық бұрынғыдай «Анау қалай, мынау заңсыз» деуден қалды. Себебі, оларды тыңдайтын құлақ, қарайтын заң болмады. Бастықтың айтқаны заң болып, кәсіподақ қауқарсыз қуыршаққа айналды. Басшыға қарсы сөз айтқандар жұмысынан қуылды. Кейбір алаяқ бастықтар Құдайдан да қорықпай, жұмысшылардың айлығын «айналымға» салып, зат алып, оны сатып, екі-үш ай кешіктіріп беретін дағдылар шықты. Оны да ақшалай емес затпен төледі. Себебі, мекеме басшысы өз адамына мекеме жанынан жеке шағын жабдықтаушы мекеме ашып, қаржыны жуу амалын тауып, делдалдар пайда болды. «Балық басынан шіриді» деген емес пе, барлық бәле жоғарыдан басталды. Мүмкін, сол кезеңге бірден-бір керек әдіс те шығар, жаппай жекелендіру қарқын алды. Мемлекеттік мекеме санатындағы балабақша, мектеп ғимараттары жеке адамдарға сатылып, ал, өндіріс орындарын, зауыттарын елдің адамдары ала алмаған соң, сырт елдің қалталы байлары сатып алды. Өндіріс орындарын сатып алған түріктің, қытайдың байлары, жұмыссыз қалған жергілікті мамандарды жалшы айлығымен ұстап, құл ете бастады. Бұрындары жоғары деңгейде жұмыс жасап, өнім алған маман қызметкерлер дым білмейтін жұмысшы ретінде, істен хабары жоқ байдың нұсқаушысының айдағанына жүріп, бергенін алды. Сөйтіп аз уақытта өз елінде өзі құл болған қазақтар көбейді. Ал жұмысқа орналаса алмағандар дорба арқалап өлместің күнін кешті. Теледидардан көріп, газеттен оқып білгенім, әлемге әйгілі кен орындары, алтын кеніштері жекеленіп, сырт елдіктерге өткені жанымды жегідей жеді. Сонда, мемлекет қайда? Заң қайда? Жер, су, жерасты байлықтар, кендер мемлекеттік, халықтық емес пе еді? Ой, заман-ай! Заман өз орнында, өзгерген адам ғана. Бізді оқытқанда «капиталистік қоғам адамдарды қасқыр етеді» дейтін. Ұйымдасқан аз топ қасқырға айналып, қалың қазақтың барын басып алып, талай бастады. «Үмітсіз шайтан» деген ғой, бір кезде ашқарақ топ тойынып, санасына сәуле түсіп, имандылықты ойланар шақ туар. Мемлекет есін жиып, әділетті елінің қамын

ойлар, өркениетті елге айналар. Әрбір елін, жерін сүйген азамат, елі үшін еңбек ететін кезең де болар. Осы кезде торығып айтқан мына бір шумақтағыдай:

Зарымды мен айтайын бастан кешкен,

Дүние не боп кетті, астан-кестең.

Ішер ас, киер киім бәрі қымбат,

Баға да еселеніп, өсті бестен, – деп қамығып жүріп,

тырмысып бақтым.

Елге төнген жаппай жұмыссыздық жайлаған кезеңде жұмыс көзін ашып, балаларыма жұмыс таптым. Ауылдағы алғашқы кәсіпкер болып саудамен айналысқаным, әлі мешеу көзқарастағы кейбір өрісі тар жандарға «көзге шыққан сүйелдей» көрініп, қызғаныш тудыра бастады. Қызғану, көре алмайтын әдеттер қашаннан қазақтың қанына сіңген жағдайлар ғой.

Айналымға қаржы жиналып, аяққа тұрған кезде жан-жағыма қарап, елге керекті жағдайларды көре алатындай дәрежеге жеттім. Жабылып, қирау алдында тұрған теміржол клубын сақтап қалу мақсатында ұсыныс жасап, арендаға алдым. Қираған есік-терезелерін бүтіндеп, қарауыл қойып, ішінен кафе-бар аштым. Жұмыссыз қалған 3-4 адамға жұмыс табылды. Кіші ұлым клуб меңгерушісі болып, осындай қысылтаяң кезде жастардың көңілін аударар дискотека, ойын сауықтар ұйымдастырып, клуб жұмысын да жүргізе бастадық. Мұнайлы ауданының мерекелік шараларына қатынасып, алғашқы Наурыз мерекесі тойланып, халықтың рухын көтерер жұмыстар жасалды. Тағы да бір әттеген-ай дейтін жағдайлар туындап, бірінші болып бастаған кәсіпкерлікті бірінші болып жабуыма тура келді. Жоғарыдағы айтқан қызғаныш па, әлде менің түсінігім кем болып, ауыз жаласу әдетімнің жоқтығы ма, әйтеуір, жан-жақтан шүйлігу көбейді. Шевченко қалалық мәдениет бөлім бастығы клубты босатуға бұйрық етті. Теміржол станциясы бастығы теміржол бойындағы дүкенімді алып кетуді сұрады. Салық бөлімі кисынға келмейтін көп салық түрлерін енгізіп, есебімді алмай, әуреге салды. Милициялар да сүмендеп шықпай, бардан сыра, дүкеннен арақ-шарапты тегін алып, мазаны кетірді. Не керек, жабылды. Сол кезде жұмыссыз жүргендерге арнап жазған өлеңім төмендегідей болып шықты.

Ойла, азамат!

Ойла, азамат, ойлан күндіз-түнде де,
Бос жүргенді жұмыс таппай жөн деме.
Жолы болған азаматты жұмыскер,
Бос қызғанып, оны, жаным, күндеме.
Арды аттап, елді даттап, даурықпа,
Біреуді алдап, дұшпан тауып, жауықпа,
Ұрлық етпе, зорлық етпе ешкімге,
Бар жақсылық болар денің саулықта.
Елден қалма, адал еңбек тауып ал,
Диірмен тартып, нанды илеп, жауып ал,
Киім тігіп, ұста дүкен құрып ал,
Егін егіп, ұстап таяқ, жина мал.

Міне, осындай қиын кезеңнен жол тауып, халықты өркениет жолымен дамыған ел ету үшін, әділ, келер ұрпақтың қамын ойлайтын азамат басшы керек-ақ!..

1998 ж.

Ауыл ажары

...Ардос күмістей аппақ шашын саусақтарымен тарақтап, қобыраған шашын тәртіпке келтіріп, қайтадан терезе алдына отырды. Сосын шамды жағып газеттердегі жаңалықтарға назар аударды. Өткен жылдардың елеулі кезеңдерін еске алды. Елбасы биылғы жолдауында ағымдағы қоян жылын «Ел егемендігінің 20 жылдығы» деп атап, әкімдер мен министрлерге бұл күнді жан-жақты тарихи маңызға ие еңбек табыстарымен атап өтуді тапсырған болатын... Ол өзінің күнделік дәптеріндегі жазғандарын қарап шықты:

1973 жылы 20 наурызда «Қойнауы кенге бөккен, қырлары малға мыңғырған арқаның апай төсінен жаңа Маңғышлақ облысы шаңырақ көтерді» деп бөркімізді аспанға атып, қуандық.

1980 жылы 29 октябрь күні жаңадан ашылған Мұнайлы ауданының І-ші партия конференциясы ашылып, соған делегат болдым.

12.11.1983 жылы 2-ші, 23.11.1985 жылы 3-ші соңғы партия конференциясы өтін, оларға да делегат болып қатынастым.

16-17 желтоқсан 1986 жылы Алматы жастары алғашқы болып еліміздің егеменді ел болуына талпыныс жасады.

16.06.1989 жылы Маңғыстаудың Өзен қаласында, 20.06.1989 жылы Ералы ауданының Жетібай, Мұнайшы ауылында, 22.06.1989 жылы осындай егемендікті аңсаған жастардың толқуы Маңғышлақ, Қызылтөбе елді мекенінде болды.

25.08.1990 жылы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының «Мемлекеттік Егемендігі туралы» Декларация жөніндегі қаулысы шықты.

16-желтоқсан 1991 жылы Қазақ Республикасының «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы шықты.

«Жыл басы қаңтарды әлем елдерінің көпшілігі тойлап келгендей, Астанада ерекше Президенттік шырша орнатылып, әр облыста да сондай әсем шыршалар сәнделіп, балаларға қуаныш сыйлап, жаңажылдық мерекелер жақсы өтті. Егемендік алғалы бері тойлана бастаған өзіміздің төл жыл басымыз Наурызды өкімет ресми мейрам – демалыс күні деп белгілеп, салтымызға сай өте жоғары деңгейде атап өткіздік. «Басқа да тарихи маңызды шаралармен қатар ерекше күнімізді «Шүкір, мында бір шүкір. егемендігімізге он сегіз жыл толды» деп, оны да ерекше атап өттік» деген ойларымен өткен жылдардағы жазғандарын парактай бастады.

Жаңа Мұнайлы ауданы туралы

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Маңғыстау облысының әкімшілік-аумақтық құрылысындағы өзгеріс туралы» 2007 жылғы 4 маусымдағы №338 Жарлығына сәйкес 2007 жылдың 1 шілдесінен Маңғыстау облысының құрамында жаңа әкімшілік-аумақтық бірлік болып Мұнайлы ауданы құрылды. Маңғыстау облысының батысында орналасқан жаңа ауданның аумақтық көлемі 492,189 га, бұл жалпы облыс (16564191,2 га) аумағының 3 пайызы. Орталығы – Маңғыстау селосы. Халқының саны 2009 жылдың 20 наурызында өткізілген халық санағы бойынша 75274 адам. Бұл облыс халқының 15,2 пайызын құрайды.

Жаңа аудан

Кең өлке Маңғыстаудай атамекен,
Өзінді барша әлемге мақтан етем.
Жағасында Каспийдің гүл жайнаған,
Ақтауым әсем қала жайсаң екен.

Мұнайлы жаңа аудан, жаңа өркен,
Елге оралған бауырлар еткен мекен.
Елбасы өзі қалап аштырған соң,
Келеміз аудан болып, өсіп көркем!

– деген жүрекжарды жырымды арнап, мен де жаңа ауданға өз лебізімді қоспақпын.

Кемел келешекке бастаған қарқынды қадамдар

Бұдан 44 жыл бұрын Маңғыстауға жас темір жол маманы болып келіп еңбекке араластым. Өндірісті өңір үшін өмірдің күре тамырына айналған болат жолдың қалыптасуына, станцияның, Маңғыстау аймағының өркендеуіне атсалысқан куәгер ардагерлердің бірімін. Темір жол станциясынан салынған тұрғын үйлер, алғашқы мектеп, балабақша және басқа да өндіріс, халықты әлеуметтік жағынан қолдау саласындағы әрбір бастамаға араласып, талай оқиғалардың ортасында жүрдік.

Осы темір жол мен Маңғышлақ станциясынан алғашқы ашылған поселке мен ауданның тыныс-тіршілігімен де біте қайнасып еңбек еттім.

Еліміз егемендігін алып, өркендеуге бет түзеген 2007 жылы облысымыздан жаңа ашылған Мұнайлы ауданының да қарқынды қадамдарын көріп келемін. Әрбір кезеңнің өзіндік тарихы болады. Сол дәуір шежіресі оны жасаушы халықтың жадында сақталады. Поселкелік Кеңес тарап, оның орнына жаңа әкімдік құрылды. Ауылдың жаңа әкімі Е.Ж.Әбілов мырза өз жұмысын бастарда, бірінші кезекте поселкені көркейту, халықтың әлеуметтік жағдайын жасау жөнінде жұмыстанып, әр тоқсан сайын тұрғындарға есеп беріп, ел азаматтарының ақыл-кеңесіне

көңіл бөліп, жаңаша жұмыс жүргізді. Ауылға көшіп келіп жатқан оралман туыстардың жағдайын жақсарту мақсатында поселкеден жаңа аудан ашу жөніндегі елдің тілегін айтып, бұған облыс әкімін, депутаттарды араластырып, Елбасының назарына жеткізді. Сөйтіп, Елбасының өзі қолдап, егеменді елімізден алғашқы жаңа аудан ашылды. Аудандағы екі мектепте үш кезектік оқу жүйесімен білім беру еш жерде болмаған жағдай еді. Мұндай асқынған ахуалдан жедел шығу мақсатында халықтар санының жедел өсуін өткір мәселе ретінде көтеріп, Елбасының жолдаудағы «100 мектеп, 100 аурухана» жобасына енгізіп, қысқа мерзімде сапалы болып салынған №5 мектеп жас ұрпақтың игілігіне берілді. Бұл мектептің салынуына да сол кезде аудан әкімінің орынбасары болған Әбіловтың көп еңбек сіңіргенін білеміз.

Елбасының өзі келіп ашқан бұл 1200 оқушы білім алатын жаңа үлгідегі зәулім мектеп бастама болып, биыл ауданымыздың Жаңадәулет, Қызылтөбе-2 ауылдарынан осындай үлгідегі 960 орындық екі мектептің ашылу салтанатына облыс әкімі Қ. Көшербаев пен аудан әкімі Е.Әбілов мырзалар қатынасып, ауыл тұрғындарын, ұстаздар мен оқушыларды қуанышқа бөледі. Аурухана, балабақшалар, «Балапан» бағдарламасына сай шағын орталықтар ашылып, жедел қарқынмен алға басқан ауданымыздың келешегі өте зор.

Күллі Маңғыстау халқымен бірге қазақ жұрты, былайғы мұсылман жұртшылығы қадір тұтатын Пір Бекет атаның 260 жылдық мерейтойы тойланар тұста облыс әкімінің бастамасымен болашақ аудан орталығы болатын Батыр аулының алғашқы іргетасын қалау рәсімі жасалады деп күтілуде. Мұның өзі жақсы ниеттің белгісі деп білеміз. Қасиетті рамазан айында. Пір Бекет Атаның 260 жылдығын атап өтуге еліміздің жер-жерінен келген мәртебелі меймандардың қатысуымен жасалатын бастама болашақта үлкен істерге жол ашып, ел тілегі сәтті болып жүзеге асқай! Әрдайым Алла-тағала ізгілікті істеріміз бен талаптарымызды оңдап, Бекет атамыз жар болсын!

Мен аудандық ардагерлер Кеңесінің атынан, аудан тұрғындары

атынан Елбасымыздың, облыс, аудан басшыларының жаңа аудан тұрғындарына, әсіресе, келешек иелері – жастарға деген қамқорлық істері үшін шын ниетпен ризашылығымды білдіріп, қадамдары қарқынды, жұмыстары ел-халқына игілікті болсын демекпін!

А. Алдаберген,
ардагер теміржолшы
(«Мұнайлы» газеті, 15. 09. 2010 жыл)

Астанаға сапар

2007 жылдың 4-тамызында «Қазақстан Темір Жолы» Ұлттық Компаниясы» Акционерлік Қоғамының басшылары ұйымдастырған Теміржолшылар күні мерекесін Астанада атап өту игі шарасына, теміржолдың әр бөлімшелерінен еңбек озаттары мен ардагерлері шақырылып, соған қатынасу бақытына ие болдым.

Көп жылдардан бері ескерусіз қалған бұл шараға жаңадан құрылған Маңғыстау темір жол бөлімшесінен 10 адам болып барып-қайттық. Мен бұл қалаға сонау кеңес дәуіріндегі «Тың өлкесінің» орталығы Целиноград қаласы кезінде институт жолдамасымен барып жұмыс істегенім бар еді. Қаланың сол кездегі көрінісі мен қазіргі елордаға айналған Астана қаласының айырмашылығы жер мен көктей екен. Осынау аз уақытта тек ертегілерде ғана болатын заңғар биік үйлер мен әсем үлгідегі ғимараттарға қарасаң көз тоймайды.

Маңғыстау темір жол бөлімшесінен барған қонақтарды «ЛСО» АҚ президенті Аспан Қажығұловтың өзі күтіп алып, ғажайып қала Астананы аралатты.

«Пирамида» ғимараты залында қазақ жерінің түпкір-түпкірінен жиналған 2000-ға жуық теміржолшылар қатынасқан салтанатты жиналыс өтті. Президенттің қонақ үйінде келгендерге қонақасы беріліп, концерттік бағдарламалар өтті. Теміржолшы отбасынан шыққан Қазақтың халық әртісі Роза Рымбаева ән шырқап, қонақтардың ықыласына бөленді. Біздерді, Қазақстан Президентінің Ақорда үйіне, асқақ биік Астананың рәмізі – Бәйтерекке, Есіл өзені үстіндегі қос өткелді көпірге, «Транспорт-

Тауэр», «ҚазМұнайГаз», «Астана-Тауэр» алып ғимараттарына апарып таныстырып, Есілдің құтты қойнауынан жайлы орын тапқан көкпенбек жатаған саябақ пен гүлзарлар жайнап тұрған жерлерді көрсетті. Алған әсерімізді, көрген кереметтерді еске алып, біздерге үлкен құрмет көрсетіп, азаматтық жасаған «ЛСО» АҚ президенті Аспан інімізге алғысымызды айта-айта елге жеткен едік.

Астана қаласының 10 жылдық мерейтойы қарсаңында Қазақстанның барлық халқын, осынау алып істердің орындалуында елеулі үлесі бар теміржолшылар қауымын осы мерекемен құттықтап, жұмыстарына сәттілік тілеймін.

Қарттардың сөзі дұрыс па?

Келмеске кеткен социализм идеясы қалыптастырған «Адамға, әсіресе бұхара халыққа» деген көзқарасты көріп өскен қарттарға нарықтық кезеңнің «Барлық заттың нарқы бар, парқы жоқ» дегендей ашық бюрократияға негізделген жұмыс жүйелері ұнамайды. Үлкен лауазымды кеңселерде, банкілерде, күзет болуы дұрыс та шығар, ал соған еліктеп барлық мекемелердің кеңселеріне қарауыл қойып, ішке кіргізбейтін мырзаларға жол болсын.

Әкімшілік кеңселердегі «Қабылдау кестесіне» қарай барлық кеңсе қызметкерлері өздерінің жұмыс кестесін екі-ақ күндік етіп жариялап, шалқайып отыр. Ал есік алдында, тар коридорға симай кезек күткен халық, бір-бірімен таласып жапа шегуде. Осыған орай мына бір зарымды газет арқылы жолдаған едім, бірақ, басылмады.

Кезекте

Сөз айтады қарттарың,
Арқасы қозып құрысса.
Шыжғырып айтса шындықты,
Өкпелеп оған тырыспа.
Аптадағы бес күннің,
Екеуі ғана жұмыс па?
Шайнаған сағыз қыздардың
Күндері қалған тұрыс па?
Сәрсенбі мен жұмада,

Кезек күткен адамдар,
Отыратын орын жоқ,
Бүрісіп отыр қуыста.
Кезегі келіп жеткенде,
Кіргендей болып ұрысқа,
Бігіп те қалды жұмыс та.
Осы айтқаным дұрыс па?
Болса дұрыс, дұрыста!
Қинауға елді тырыспа!

Желтоқсан, 2005 ж

Бұл станция маңына көрші Қарақалпақстаннан, Түрікменстаннан қандас бауырлар көптеп көшіп келіп, жер телімін алып, қоныстана бастаған кез болатын. Келгендердің көші-қон мәселесі, құжаттарын реттеуі, жер телімін рәсімдеу жұмыстарымен Ақтау қаласы әкімшілігі ғимараты алдында қона жатып кезекке тұратын азапты күндері артта қалды. Жаңа ауданның ашылуымен бұрынғы «Аптек басқармасы» ғимараты «Халыққа қызмет көрсету орталығына» айналып, тұрғындардың жағдайлары жөнделді. Жоғарыдағы қарттардың да жанайқайы жүзеге асты-ау, солай.

2009 ж.

Елдігімізді сақтайық

Бүкіл ТМД елдері ішінен қиын-қыстау өтпелі кезеңдерді басынан өткізіп, тәй-тәй басып аяғынан тұрып, қалыптасып, айбарланып келе жатқан Қазақ елінің егемендігін алғанына 10 жыл толғанына қуанып, мақтан етеміз.

Осы кезең ішінде «мың өліп, мың тірілген» Қазақ бетбұрысқа икемделіп, адалдықты, имандылықты танып, 70 жыл еңсесін езген бодандықтан арылып, алға басуда. Аллаға шүкір, оған толық негіз де бар. Елдің осындай рухани байлығына, жердің қойны толған қазынасына ие болар, «Елім, жерім» деп, халқына адал еңбек етер ер азаматтар көп болса ғой дейміз. Әттең, осындай аумалы-төкпелі кезеңде, ел сеніміне ие болып, билікке қолы жеткен кейбір «шіріген жұмыртқалар» халық мүддесін, асыл арманын таптап,

күлкынының құлы болып, елін тонауы ызаландырады.

Қажыгелдин сынды алаяқ жемқор топтардың үкімет басына барып, арысыз, тексіз үлгісінен нәр алған жас байсымақтардың да ашықтан-ашық «бүйректен сирақ шығарған» әрекеттерін Қасымжомарт Тоқаев биліктен кетерде, ашық айтқан жоқ па? Елінің, ертенің ойламайтын осындай ашқарақ топтың тамырына балта шауып, дер кезінде тоқтатпаса, олар арамшөптей қаулап өсіп, қаскөй «түкті қолға» айналады.

Қазақтың ымырашыл ауызбіршілігін бұзатын, дархан пейліне нұсқан келтіретін, бізге сырттан енген теріс пиғылды арысyzдармен ел болып күресейік! Көптің көзі – қырағы. «Көп қорқытады, терең батырады!» дейді халқымыз.

Маңғыстау, 2001 ж.

Біздер – қарсымыз!..

Маңғыстау поселкесінің тұрғындары көп жылдар еңбек етіп тұрғызған «Мәдениет үйі», 240 орындық «Балбөбек» балабақша ғимараттары бұзылып, талан-таражға ұшырап, сатылды. Кезінде «Тұрғын үй жобасы» атты айдармен тұрғызылған үйлер есік-терезесі жоқ қаңырап бос қалып, бұзылу кезегін күтуде. Поселкедегі көп балалы отбасыларына арнап салынған 48, 84, 81, 82 тұрғын үй ғимараттарының қақ ортасында тұрған бұрынғы балабақша, кейіннен «Өнер» мектебі тосыннан жабылып, жөндеуге алына бастады.

Бұл үйдің «Адаптацияный центр», яғни бейімдеу орталығы болатынын, онда белгілі тұрағы жоқ «бомждар» мен «бичтер» орналасатынын, оған 20 миллион қаржы бөлінгенін естігенде әуелі қатты таңғалдық, соңынан әлгі бомждар, түрмеден шыққан, панасыз маскүнемдер орналасатын ғимараттар алаңында 100-ден астам балалар ойнайтынын ойлағанда төбе шашымыз тік тұрды.

Түрмеден шығып баспанасыз қалғандар, адамшылықтан айрылып қаңғыбас болғандар, алқаштар мен нашақорға айналған жандарға камқор болған дұрыс та шығар. Тек сол аз топ азғындар үшін жалпы халықтың өміріне қауіп, тыңшытығына ойран, арына таңба түсіру үшін болмаса етті демекпіз!

Бюджет қаржысын шашатындай жемқорлардың әрекетіне басқа

себеп табылмаса, халықтың күйзелген әлеуметтік жағдайларын, тұрғын үй, балабақша үйлерін, соғыстан соңғы қираған ғимараттар тәрізді үңірейіп тұрған тұрғын үйлерді түзеуге жұмсаса болмас па еді сол қаржыны?

Экологиялық ең қиын жағдайдағы: екі уран карьері, уран жуған «Өлі көлдің» ортасына орналасқан біздің қиын жағдайымызға қасірет қосуға, ортамыздан ойран ошағын ашуға поселкенің барлық тұрғындары қарсы.

Әлемдік елдер саясатынан қалғысы келмесе, Маңғыстауда жер жетеді, ел шетінде бос тұрған ғимараттар да көп, елді дүрліктіргенше сол жерлерден ашылсын бұндай «Бейімделу орталық» үйлері.

Поселке тұрғындары атынан – А.Алдабергенов.

2001 ж.

Көптің көкейіндегі сұрағын жеткізіп жар салған жанайқайымызға «ештен кеш жақсы» дегендей, 8 жылдан кейін мектепке, балабақшаға назар аударылып, «Бейімделу орталығы» басқа жаққа көшіріліп, бұл ғимарат қайтадан балабақша болды. «Өлі көл» де бетондалып, беті жабылып келеді.

2009 ж.

Ел алдындағы парыз

Шүкір, мыңда бір шүкір, егеменді ел болдық, бодандықтың ноқтасы алынды. Қашанда азат болуға ұмтылып келген қазақ өз еркіндігін алды!

Тәубе-тәубе, тыныштығымызды сақтап, әлемде болып жатқан сансыз қырғын апаттан аулақ болып, тәй-тәй басып, 11 жасқа да толдық. Қазағымның ынтымақ-тыныштығын көріп, сонау бұлғалақ жылдары тоз-тоз болып, бүкіл әлемге тарыдай шашылып кеткен бауырластардың сенімі артып, елге орала бастады.

Бұл – Қазақ мемлекетінің әлемге танылып, елдік іргесін тіктегені. Соның арқасында қазақ халқын барлық әлем халықтары танып, санаса бастады.

Еліміздегі осыншама орасан істердің жемістері бостан-босқа келмегені, келмейтіні де анық. «Саясат» деген ойын. Сондықтан да,

саясаттан аулақпын, бірақ, өмірге деген өз көзқарасым бар. Кеңес үкіметі күйреді, оның себеп-салдарын жазып, даттап жатқандар көп-ақ. Кеңестер одағының 70 жылдай дәуірлеп, бүкіл жер шарының үштен бірін қамтуы тектен-текемес. Сонау атамзаманнан келе жатқан, күштінің әлсізге жасар қиянаты, байлық үшін талас, жауласу, адам құқығын таптау, тағы сол сияқты толып жатқан теңсіздіктерді жою идеясы, адам теңдігін алға қойып, халықтың қамын ойлаған идеяны бұқара халық қолдады. Бұл уағыздардың Алла-тағалам жерге түсірген парыздармен қабысуы еді.

Сондықтан да Отан алдындағы, халқымның алдындағы менің де ұстанар парыз – идеям елдің мүддесі үшін күресу болмақ. Елдің елдігіне, жер-су, жерасты, жер бетіндегі байлықтар халыққа ортақ болып, еліне қызмет етуін қалаймын!

Маңғыстау, 25.10.2002 ж.

Тарихты өшіріп тастауға болмайды!

Құрметті редакция! «Егемен Қазақстанда» 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысына байланысты көптеген материалдар шықты. Сондай-ақ, тыл еңбеккерлеріне арналған материалдар да жарияланып жүр. Біздер, соғыс және еңбек ардагерлері, соның бәрін қадағалап оқып жүрміз. Сол жарияланымдардың ішінде айтылған пікірлерге қосылатын да, қосылмайтын да жерлеріміз болады. Мәселен, қазір бәзбіреулер айтып жүргендей, «Ұлы Отан соғысы тарихына басқаша қарауымыз керек, Жеңіс күнін тойлаудың қажеті бар ма?» деген сықылды үстірт ойдың ешқандай пайда бермейтінін айтқымыз келеді. Тарихты өшіруге болмайды.

Міне, мамыр айымен тағы да бір Жеңіс күні келді. Оны біз қан майданда ерлікпен қаза тапқан боздақтарымызды еске алатын және жауын жеңіп келіп, әлі де тірі жүрген құрбы-құрдастарымызды қастерлейтін қасиетті күн ретінде қарсы алдық. Қазақстанда соғыс жара салмаған отбасы кем де кем. Біреулер баласынан, біреулер әкесінен айрылды. Жеңіс күні жергілікті басшылар олардың үйлеріне кіріп, жылы сөздерін айтып, азын-аулақ сый-кәделерін жасап жатса, артықтық етпес еді. Мұны алдағы уақытта ескере жүрсін деген оймен айтып отырмыз.

Тағы бір тілек: халық жазушысы Шерхан Мұртаза көтерген

«соғыс балаларының» мұң-мұқтажы да назардан тыс қалмаса екен дейміз.

Алдаберген Амандық (Маңғыстау облысы), Әбдіраш Сегізбаев (Қызылорда облысы), Қыдырғали Дүйсенбаев (Батыс Қазақстан облысы), С.Сапаров (Қостанай облысы), Ақан Бүркітбаев, Ә.Имбердиев, Бошқай Сәлімбайұлы, Қазбек Өмірзақов (Жамбыл облысы), Д.Мұсабеков, Қ.Өсербаев, Б.Аққулиев, Ә.Мамыраев (Оңтүстік Қазақстан облысы), тағы басқалар.

(«Егемен Қазақстан» газеті, 09.05.2001 ж.)

Бұдан 8 жыл бұрын Жеңіс күнін тойлауға қарсы болған кейбіреулерге көппен бірге үнімізді қосып, жазған мақалаларымызға басшы азаматтардың назар аударып, тарихқа тағзым боларлық биылғы «Ұлы Жеңіс күнінің 65 жылдығын тиісті деңгейде атап өтіп, тойлаймыз» деген ерекше дайындығы, алып жатқан шаралары аса қуантып, бір марқайып қалдым. Ардагер ағалар аман болып, тойымыз тойға ұласа берсін!

27.12.2009ж.

Ардагерлер аманаты

Кәрі Каспий жағасындағы Маңғыстау теміржол торабында 500-ге тарта теміржолшы зейнеткерлер тұрады. Елбасының халқымыздың әлеуметтік жағдайын көтеру жөніндегі жолдауларына сай еліміздің көптеген мекемелері мен кәсіпорындары өздерінен зейнетке шыққан ардагерлеріне қамқор бола бастады.

«Атаңа не істесең – алдыңа сол келеді» деген даналық сөз қазіргі теміржол басшыларының ойына келмейтін тәрізді. Сірә, олар зейнетке шықпайтын да болар. Себебі, олар жолдауға сай қарттарға қамқор болудың орнына, дәстүрге айналған, мереке сайын беріліп келе жатқан азын-аулақ ақшалай сыйлықтарын беруді де тоқтатты. Қасымыздағы мұнай және басқа да мекемелердің зейнеткерлеріне қомақты ақшалай көмек беріп жатқанын көрген теміржолшы қарттар жетімсіреп, тап болған тағдырларына налиды.

Жақында бізге Атырау темір жол бөлімшесінің басшылары келіп, зейнеткерлерді қатынастырып жиналыс жасады. Жоғарғы темір жол басқармасының «тек жағдайы төмен зейнеткерлерге» деп, Атырау теміржолшыларына бөлген 60 миллион теңгенің 20 миллионын ғана игергенін, оның да нағыз иесін таппай тексерілуге түскенін айтты. Осындай темір жолдың жекеленген кәсіпкер басшыларының әдейі көзбояу үшін жасалған «Еңбек шарттары» негізінде теміржолшы зейнеткерлерінің жылына бір рет пойызбен тегін жүру құқығын да жойды. Сөйтіп, Елбасының жолдауын қолдаған болып, орындалмас заңдар шығарып, зейнеткерлердің әлеуметтік жағдайына көмек беру орнына тиесілі билетінен де айырды. Сондықтан да:

1. Темір жолдан зейнетке шыққандардың жағдайлары бірдей екенін ескеріп, бөлінген әлеуметтік қорды барлық теміржолшы зейнеткерлерге бірдей етіп көмектерін көрсетсе тиімді болып, толық игеріліп, заңды да болар еді демекпіз.

2. Зейнеттегі теміржолшылардың көбінің жылына бір рет тегін жүретін темір жол билетін пайдалана алмайтынын ескеріп, билеттің орташа бағасын шығарып, оларға жыл сайын берілетін билетін немесе ақшасын берсе көп көмек болар еді.

3. Әр тоқсан сайын, мерекелер тұсында мекеме басшылары зейнеткерлерін шақырып сый-сыяпатын көрсетсе, олардың мекемеден қол үзбей, жастарға үлгі болуына септігі тиер еді!

Көкейдегі көп сұрақ

Қара сөзге қаймақ тұрғызып, қара судан май алатын сөз шебері емеспін, қарапайым теміржолшымын. «Тура биде туған жоқ» деп, бұрындары ойға оралған шындықты газеттерге жіберуші едім. Соңғы кезде мемлекеттік меншіктер ғана емес мемлекеттік ақпарат құралдары да жекешелендірілді. Бұрынғы кемшілік көрсем елең ете қалар мінезден айрылып, марғау да маңғаз шенеуніктерге ойларым ұнамай қалған соң, жазғанды да қойғанмын.

«Осы біз қайда барамыз? «Демократия, демократия» деп жүріп, жалаңаш қалған жоқпыз ба?»

Демократия дегеніміз – қара кылды қақ жарған ақиқат пен шындық, әділеттілік емес пе еді? Халық үшін жасалған заңдардың тұрақтылығында емес пе? Орындалмайтын жалған жариялылық, дәрменсіздіктің кімге қажеті бар? Теледидардан беріліп жатқан ақындар айтысы, сықақ қойылымдар шырылдаған шындықты айтса – ол тек елді алдарқатар ойын ба? Қарапайым халық көріп, жағасын ұстап жатқанда, жоғары мансапты мырзалардың болып жатқан осы жайларды көре алмайтын соқырлығы қалай?

Әр жыл сайын Елбасымыздың халыққа арнаған көп жайларды пайымдап жатамыз. Жүгенсіз кеткен жаңа байсымақтардың тойымсыз көмейіне қорғасын құяр кез жеткен жоқ па?!

«Қарлығаштың ұясын бұзба» дейді халқымыз. Кішкентай құстың аузымен тістеп салған ұясын ардақтап, еткен еңбегін бағалағаны болар. Елімізде «приватизация» деген желеумен жергілікті әкімдер зауыттар мен ірі-ірі құрылыстарды аяқсыз қалдырып, әсіресе мектеп балабақша, клуб ғимараттары сатылып, бұзылып, ойран болып қалған жоқ па?

Өзегімді өртеген өкінішті жағдай, Маңғыстау мұнай өңдеу зауытының құрылысының қирауы болды. Зауыттың ғимараты бітіп, оған темір жол желісі салынып, мұнай құбырлары тартылып, тек қондырғыларды орналастыру ғана қалғанда орта жолдан тоқтатылды. Оған арналған 40 миллион қаржыны «Атырау мұнай өңдеу зауытын көркейтеміз» деп алып, талан-таражға ұшырады. Сөйтіп, әлемдегі 100 өнім шығаратын ірі зауыттардың бірі болуға тиіс бұл өнеркәсіп, болмай жатып бордай тозды. Бұл жерде кімнің қандай саясат ұстанғанын білмедім, бірақ халқымыздың үміті, болашағы үзілгені анық.

Алғашында 200-ге жуық өнім түрін шығара бастаған «Пластмасса» зауыты да тоқтап, Ресейге, Башкирияға сатылып, талан-таражға түсті. Ел байлығын, жер байлығын «майлыққа» айналдырған халық қайда барады?

Осындай мәселелер жайлы көп сұрақтар «Халық кеңесі» газетінде 1991 жылғы 26-наурызда жарияланған «Талан-таражға түскен түбек» және 24 тамыздағы №61 санында жазылған «Жетпегені Кавказдан үй салу ма?» атты мақалалар баршамыздың шымбайымызға батты. Солардың қозғап отырған талаптары менің

де көкейімдегі әділет аңсаған арман ойларым, жанайқайымда жазылып, ешқандай нәтиже таппай, тауым шағылды.

Әр еңбекшінің тері мен қанын сорып жинаған бюджет қорын ел мұқтажына жұмсамай, талағанды қашан жояды? Қайыршы халіндегі зейнеткерлерге толымды көмек қашан болады? Осындай көкейдегі көп сұрақты айтсам, мүмкін көрер көзге түсіп, іс оңалар деген ойдамын!

Маңғыстау, 2000 ж.

Өкінішке орай, республикамыздағы бітіп қалған 4-інші мұнай өңдеу зауытының керектігін 21 жыл өткенде ғана білді. Ресей бензинінің қымбаттауын, Қазақстандағы үш зауыттың қауқарсыз екенін енді ғана анықтаған жоғарғы биліктегілер, 2015 жылға дейін Қазақстан Республикасынан қайтадан 4-ші мұнай өңдеу зауытын салмақшы. Әлі қайдан салынары да белгісіз. Оған дейін кім бар, кім жоқ? – 2011 жс.

Кейіпкеріміздің жоғарыдағы жазған мақалалары мен өлеңдерін беріп отырған себебім, біздер жіберген кемшіліктерге қазіргі құқығы шектеусіз басшылардың назарын аудартып, олар мәселе шешкенде жеке сезімнің құрбаны, құлқынының құлы болып кетпей, мекеме ісіне нұсқан келтірмесе екен, ұстамды, әділ болса екен, адал еңбекті көріп, бағалай жүрсе екен деген ниетімді білдіру еді!

Темір жол – өмір жолы

Қазақстан Республикасының бүкіл әлемге танымал болған мәртебелі тарихи Барыс жылы баршамыздың есімізде сақталарлықтай әсерлі болып өтті. Ағымдағы жылда ерекше атап өтілетін Қазақстанның Тәуелсіздігінің 20 жылдығымен қатар, Маңғыстау темір жолының пайдалануға берілгендігіне 45 жыл толады. Сондықтан, осы мақаламда Маңғыстау темір жолының тарихы мен маңызын көрсетіп, бұл жолдың пайдалануға берілгеніне 45 жыл толу мерекесін тек теміржолшылар ғана емес, аудан, облыс деңгейінде атап өтсе, ел есінде сақталар күнге айналар еді демекпін.

Өмір жолы

Әлемдегі барлық жан-жануарлардың басқан ізі сүрлеуге айналып, ол жолға айналып жатады. Ал, адамның ізі тарихқа айналып, өмір жолы ұлы істердің куәсі болып келеді. Бұдан 45 жыл бұрын Маңғыстауға келген темір жол қатынастың күретамырына айналып, өлкенің өркендеуіне, жерасты байлықтарының игерілуіне, жана құрылыстардың, қалалардың салынуына жол ашқан негіздердің бірі еді.

Елбасының Қазақстан халқына арнаған жолдауларында темір жолға ерекше мән беріп, «Біз қазірдің өзінде «Жетіген – Қорғас» және «Өзен – Түрікменстанмен мемлекеттік шекара» желілерін салып жатырмыз, олар іс жүзінде біздің өнімдерге Қытай мен Парсы шығанағы елдерінің рыноктарына жол ашады» деуі, еліміздің экономикасының даму жолдарында темір жолдың маңызды екендігінің айғағы болмақ.

Маңғыстаудай қазыналы түбектің тағы бір ерекшелігі, Алла сыйлаған кәрі Каспидің жағасында болуы. Осының арқасында еліміздің ен байлығы алтын дән астығы мен мұнайын сырт аймақтарға шығарып, әлем елдерімен қатынас нығаяды. Халық шаруашылығы жүктерінің тасымалы мен инфрақұрылымды дамыту, адамдар тұрмысын жақсартуда Маңғыстау темір жол бөлімшесінің атқарар қызметі зор болмақшы. Мәселен, республикада таяу арада сала бойынша жүзеге асыруға белгіленген 5 жобаның 4-еуі біздің аймақтың үлесінде. «Өзен – Түрікменстан» теміржол құрылысы Жаңаөзен қаласы адамдарына жұмыс көзін ашып, жұмыссыздықты жоюға жағдай жасайды. Жол бойында тұрғызылатын 5 бекет пен 2 станцияға халық қоныстанып, бұл құладүз аймақ өмір жолына айналады.

Өңірлермен, көршілермен қарым-қатынас – мемлекет дамуының алғышарты екенін баршамыз біліп, бұл игі істердің жүзеге асуына атсалысайық, ағайын!

2010 ж.

Маңғыстау темір жолы тарихынан деректер

Маңғыстау өлкесі Қазақстан Республикасының оңтүстік-батысында орналасқан. Жерінің жалпы көлемі 16,7 миллион гектар, қатынас, жан-жақты байланыс жағынан аймақ өте тиімді орналасқан. Ол батысы мен терістігінде Каспий теңізі арқылы Ресеймен, Қап тауын мекенденген елдермен, оңтүстігінде Түрікменстанмен, оңтүстік-шығысында Қарақалпақстанмен шектеседі. Сөйтіп, Маңғыстаудың жеріндегі темір жол Орталық Азия, ТМД елдерінің барлық қалаларымен, Ақтау-порт су жолы арқылы әлемнің барлық елдерімен қатынасып, жүк тасмалдарын атқарып келеді.

Қазақ ғылымының ғұламасы, ірі қайраткер тұлға Қаныш Сәтпаевтың Батыс өлкенің қазба байлықтарын үңіле зерттеулері нәтижесінде, Қазақ Ғылым академиясының көшпелі сессиясы Гурьевте өткізілді. Сонда оның Маңғыстаудың ұлутасын, марганецін, Индердің борот кені мен ас тұзын, бүкіл аймақтың жерасты мұнайын өнеркәсіптік игеру туралы жасаған ұсынысында «Бұл маңда алып зауыттар орнайтынын және оның темір жолсыз мүмкін еместігін» айтып, Е.П.Славскидің көзін жеткізуі еді. Оның жазушы Медеу Сәрсекеевке берген бір сұхбатында «Бұл жерге «Мақат – Ақтау» темір жолының тартылуына да, Ақтау қаласының салынуына да мені көндірген Қаныш Сәтпаев» дегені бар. (Отыншы Көшбайұлының «Жұмбақ жайлап, аңыз өрген Маңғыстау» атты кітабынан.)

1957 жылы 145-ші геологиялық партия зерттеушілері Маңғыстаудан сол кездегі Кеңес үкіметінің қорғанысы үшін өте қажет уран рудасын тапты.

1961 жылы шілденің 5-жұлдызында Маңғыстаудың Жетібай жерінен алғашқы мұнай фонтаны атқылап, бұған дейін сырын ішіне бүгіп, мізбақпай жатқан ару дала «қара алтын» байлығын сыртқа шығарды. Аса мол мұнай мен газ қоры, стратегиялық қорғаныстық маңызға ие бағалы қазба байлықтарды игеру үшін Маңғыстауға темір жол тарту мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Бұл Маңғыстау даласында өрмекшінің торындай болып айқыш-ұйқыш өріліп жатқан автокөлік, ат, түйе арбалар сүрлеулерінен

басқа жол жоқ кез. Сондықтан да жолды тыннан тартуға тура келді.

Ол кездері Батыс Қазақстан аймағы бойынша «Гурьев – Қандыағаш» желісі темір жолдың тұйықталған тұсы болатын, оның үстіне жол соғыс жылдарында асығыс салынып, талаптарға сай да емес еді. 1961 жылы Мақат стациясына сол жолды салған құрылысшылар келіп, жол кемістіктерін түзетіп, оңтүстікке қарай жаңа жолды сала бастады. Сол жылдың күзінде Каспий теңізі арқылы Бакуден №66 темір жол құрылысының отряды Ақтауға келіп түсті. Аталған екі құрылыс мекемелері ұшқан құс пен жүгірген аңнан басқа еш қара жоқ құладүзде екі жақтан бір-біріне қарама-қарсы жаңа темір жол желісін тарта бастады.

Сөйтіп Мақат станциясынан №137 СМП (құрылыс монтаждау пойызы), ал Ақтау қаласынан №66 СПМК (жылжымалы механикаландырылған құрылыс колоннасы) екі жақтан салған темір жолдары 1964 жылы маусым айының 29-да қосылып, Мақат пен Ақтау арасындағы кең далада 704 шақырымдық темір жол өмірге келді.

1964 жылы Ақтау – Өзен арасындағы теміржол құрылысы жедел қолға алынып, 1965 жылдың 10-шілдесінде мерзімінен 6 ай бұрын іске қосылды. Жаңа салынған жолды УС-99 құрылыс басқармасының ОВЭ (жолды уақытша пайдалану) мекемесі алды. Тарихи мәнге ие еңбек жемісіне жеткен Құрылыс-монтаж пойызының (СМП-163) құрылысшылары, енді темір жол бойына станциялар, бекеттер, тұрғын үйлер, мектеп, балабақшалар құрылыстарын жүргізе бастады. Ал, ОВЭ мекемесі болса салынған темір жолды жетілдіріп, Жол қатынасы министрлігіне (ЖҚМ) тапсыруға дайындап отырды.

Маңғыстаудың «күре тамыры» болып жеткен Мақат – Ақтау темір жол желісі 1966 жылы 30-желтоқсанда Жол қатынасы министрлігіне тұрақты пайдалануға тапсырылды.

Жаңа жолды қабылдап алып, оның дамуына орасан зор еңбек сіңірген алғашқы жолды игерушілердің ерлік істері ешқашан ұмытылмақ емес. Олар Мақат пен Өзен аралығындағы 883 шақырымдық темір жолмен өлкемізге аса қажет өндірістік-технологиялық жабдықтар, іргесі қаланып жатқан жас қалалар

мен жаңа елді мекендерге қажет құрылыс материалдарын тасымалдай бастады. Мұндай аса ауқымды қаракеттерге әзірлігі жоқ қиян түбекке тәулік сайын тұтынатын ауыз суы мен азық-түлікке дейін темір жол тасып тұрды. Соның нәтижесінде ғана темір жол бойында Ақтау, Өзен сынды ару қалалар, ірі аудан орталықтарына айналған Жетібай, Шетпе, Бейнеу сияқты көрнекті қалашықтар бой көтерді. Құладүзден Өзен, Жетібай, Қаражанбас, Қаламқас мұнай өнеркәсібі ошақтары, теңіз жағасында тау-кен металлургия, Маңғыстау атом-энергетика комбинаттары сынды маңызы зор зауыттар орнады. Сөйтіп, алыс Маңғыстауды алып Маңғыстауға айналдырған да осы темір жол болды!

Ардагерлердің аты ардақталсын!

Адам – атқарған адал еңбегімен ардақты. Өмір сүрген өлкенің өркендеуіне еселі еңбек сіңіріп, алғашқы бастамалардың қиын кезеңдерінен өткен ерлер есімдері ел есінде сақталып, ұрпаққа өнеге болуы тиіс. Маңғыстаудың аудандары мен қалаларында ірі-ірі құрылыстар салынып, өркендеп өсіп келеді. Жаңа объектілер мен көшелер цифрмен таңбаланып атаусыз қалуда. Осыған орай айтарым, біздің темір жол бекеттерінің де атауы болмай нөмірмен аталып жүргендігі. Жаңа салынып тапсыруға дайын «Өзен – Түрікменстанмен шекара» темір жолының станциялары мен бекеттеріне 45 жылдық тарихы бар Маңғыстаудың темір жолына өлшеусіз еселі еңбек еткен, еңбегімен құрметке бөленген ардагерлеріміздің есімдері берілсе, есімдері ел жадынан өшпес еді.

«Қазақстан теміржолшысы» газетіндегі 14 желтоқсан 2010 ж. Садуақас Әбдінасырұлының «Орденді теміржолшы Орақовты білесің бе?!» атты мақаласында ол жөнінде мәліметтер келтіріп. Ералы станциясының атын беруді сұраған екен. Мен де «Маңғыстаудың күре тамыры» кітабымда есімдері аталған орден иегерлері мен атаққа ие болғандарды атайын.

Олар: станция кезекшісі, «Еңбек Қызыл Ту» орденінің, «Құрметті теміржолшы» атағының иегері, еңбек ардагері Байбол Орақов, станция кезекшісі, диспетчері болған соғыс және еңбек ардагері Жұбандық Досжанов, станция қызметкері, «Құрметті

теміржолшы» Түйеші Ашықбаев, Локомотив депосының машинисі, соғыс және еңбек ардагері Чапай Нұрмағамбетов, Локомотив депосының машинисі, «Құрмет белгісі» орденінің иегері Нұрқаш Мадияров, Локомотив депосының машинисі, «Құрмет белгісі» орденінің иегері Кален Нұрмамедов, Локомотив депосының машинисі, «Құрметті теміржолшы» Ыбырай Лесбаев, Локомотив депосының машинисі, «Құрметті теміржолшы» Қосай Доржығұлов, жол шебері, «Еңбек Қызыл Ту», «Октябрь Революциясы» ордендерінің иегері, еңбек ардагері Әділ Аңғарбаев, жол шебері, «Еңбек Қызыл Ту», «Октябрь Революциясы» ордендерінің иегері, соғыс және еңбек ардагері Зұлхан Сақтағанов, жол шебері, «Еңбек Қызыл Ту» ордені иегері Мырзағали Көпжанов, жол шебері, «Құрметті теміржолшы» Тілеухан Өтебеков, вагон шаруашылығының автоматчигі, «Құрметті теміржолшы», соғыс және еңбек ардагері Жанбай Азанов, вагон шаруашылығының автоматчигі, «Құрмет белгісі» орденінің, «Құрметті теміржолшы» атағының иегері Нұрбай Марқабаев.

Өмірін теміржолға арнап өткен, Маңғыстау темір жолында еселі еңбек етіп, құрметке бөленген теміржол басшылары: алғашқы Маңғыстау темір жолының бөлім бастығы болған, «Құрметті теміржолшы» Шахан Жидилов, станция бастығы, «Құрметті теміржолшы» Мырзаболат Берденов, жол дистанция бастығы, «Құрметті теміржолшы» Сағынай Қошқарбаев, Электрмен жабдықтау дистанциясы бастығы, «Құрметті теміржолшы» Муса Шокалақов.

Маңғыстау темір жолының өркендеуіне алғашқы болып атсалысып, еңбектері еленген орден иегерлері мен құрметті атақ алған ардагерлер: Байланыс дистанциясының электромеханигі, «3-ші дәрежелі Еңбек даңқы» ордені, «Құрметті теміржолшы» атағы иегері Хайятулла Қашқынбаев, локомотив депосының іргетасын қаласып бастығы болған, «Құрмет белгісі» орденінің иегері, еңбек ардагері Амандық Алдаберген, Маңғыстау темір жол бөлімі бастығы, «Құрметті теміржолшы», еңбек ардагері Қыдыр Қалағанов, Электрмен жабдықтау дистанциясы механигі, «Құрметті теміржолшы» Қайыр Қаджанов, жол дистанция шебері,

«Құрмет белгісі» ордені, «Құрметті теміржолшы» атағының иегері, еңбек ардагері Дүйсеке Әбілов, жол дистанция бастығының орынбасары, «Құрметті теміржолшы» Өтеш Жұмағазиев сынды азаматтардың есімдері Маңғыстау теміржолы тарихында қалуы тиіс.

Теміржолшылардың төл мерекесі

Маңғыстау станциясына темір жолдың келгеніне де 45 жыл болып қалды. Осынау тарихи кезеңдер ішінде көптеген өзгерістер мен өрлеулер болды. Кеңес үкіметі кезіндегі байланыстар үзіліп, арада дағдарысқа тап болып, қайта өрлеу кезеңдерінен кейін қайта дамыған темір жол Маңғыстау өңірінде жүк тасымалдарын ойдағыдай атқарып келеді.

Жаңа Мұнайлы ауданымен қатар құрылған Маңғыстау темір жол бөлімшесі көптеген жетістіктерге жетіп, үстіміздегі жылдың 6 айлық жүк тасымалдау жоспарын 112,5 пайызға асыра орындап, «Қазақстан темір жолы» Ұлттық Компаниясы» АҚ-ның алдыңғы қатарлы мекемесіне айналды. Осындай жетістіктерін ескеріп, жаңа бөлімшенің қызметкерлеріне Ұлттық Компанияның президенті А.Мамин мырзаның өзі келіп, Ақтау қаласынан 30 пәтердің кілтін бергізді.

Көлік және коммуникация министрлігінің тапсырмасымен «Интранском» ЖШС институты «Өзен – Түрікменстанмен шекара» желі құрылысының жобасын дайындады. Алдымыздағы қыркүйек айында жұмыс басталмақшы. Каспий арқылы тасымалданатын жүк көлемін арттыру, Құрық теңіз портын салу үшін «Ералы-Құрық» темір жол желісі басталады. Міне осындай Маңғыстау аймағындағы ірі-ірі жобаларды бірлесе жүзеге асыру үшін Атырау магистральдық желі бөлімшесінің Маңғыстау аймағы бойынша торабы ашылып, оған басшы болып Қожахмет Уәзір тағайындалды. 2009 жылы 29 шілдеде Нәжмеден Ғұбашев басқарған темір жол бөлімшесіне «Қазақстан темір жолы» ҰК Кәсіподағының орталық комитетінің төрағасы өзінің үш орынбасары, атқару аппаратымен келіп, мекемелерді аралап жиын өткізді. Теміржолшылардың әлеуметтік жағдайларын жақсарту жөнінде көптеген жақсы ұсыныстар айтылды. Мен осы темір

жолмен бірге келіп, өсіп өркендеуіне араласқан ардагер теміршы ретінде Маңғыстау теміржолшыларының төл мерекесімен құттықтап, алға қойған мақсаттарының орындалуына тілектестігімді білдіргім келеді.

(«Мұнайлы» газеті, 31.07.2009 жыл)

Жаңа темір жолға арналған тілек

Темір жол бөлімшесі бастығы 30-қыркүйек 2009 жылы Маңғыстаудың Жаңаөзен станциясында Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевпен Атыраудан телекөпір арқылы «Өзен – Түрікменстан» темір жолының құрылысын бастау жөнінде өтетін жиналыста теміржолшылар атынан сөз сөйлеуді маған ұсынған болатын. Сол айтулы тарихи күнге арнаған сөздерімді келтіре кетейін.

«Құрметті Нұрсұлтан Әбішұлы! Бұдан тура 45 жыл бұрын жүгірген аң мен ұшқан құстан өзге жан жоқ елсіз Маңғыстаудың маң даласын қақ жарып екі жақтан салынған «Мақат – Ақтау» темір жолы Сайөтес пен Шетпе учаскесі аралығында тоғысып, «Маңғыстаудың күре тамыры» – темір жол қатынасы жолға қойылған болатын.

Осы темір жолмен бірге келіп, алғашқы жолды игерушілердің бірі болып, жас инженер маман ретінде локомотив депосының іргетасын қаласып, еңбек еткен тағдырыма мың да бір шүкіршілік етемін. Осы жолдың тарихымен тамырласқан тағдырым көп өзгерістер мен бастамалардың куәгері болуды жазды.

Елге оралған қандастарымыздың көбі Түрікменстанда қалып, туыстарына қатынас жолы болмай, «Өзеннен Түрікменстанға темір жол салынса» деп армандаған болатын. Міне, бүгін өзіңіздің көреген саясатыңыздың арқасында бұл арманға да қол жеткеніне куәгер болмақпыз.

Еліміздің мерейін асырар, халқымыздың ырыс-несібесін арттырар бұл игі істеріңізге Алла сәттілігін салсын! «Өзен – Түрікменстан» темір жол желісі тез салынып, елдің игілігіне асын демекпін».

30.09.2009ж.

Егемен еліміздегі екінші ұлттық халық санағы

Мен бұл әңгімемді 1990 жылы 29 маусымда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Қазақтың жинақ саны» атты мақаласындағы 1989 жылы елімізде өткізілген кеңес дәуірінің соңғы санағының қорытынды деректері мен дәйектерінен бастамақпын.

«Мың өліп, мың тірілген» қазақтың жан басының өсіп, егеменді ел болу жолындағы алғашқы қадамын басар жылы. Қазақ Республикасында барлығы 6.700 мың жергілікті қазақ ұлты саналып, оған мың да бір шүкіршілік еттік. Сол санақтың қорытынды есебі бойынша қазақ жерінің аймақтарында: Оңтүстік Қазақстанда – 3.185 мың, Солтүстік Қазақстанда – 2.290 мың. Батыс Қазақстанда – 1.315 мың, одақтас республикаларда – 1.675 мың. Ұлттық автономияларда – 346,0 мың, шет елдерде – 1.535 мың болып, әлемдегі қазақтың жиынтық саны – 10 миллион деп есептелген.

Халық санағы жайлы деректерге тоқталсақ, еліміздің территориясында алғашқы санақ сонау XIII ғасырда, Бату хан билік етіп тұрған шақта жүргізілген. Ол санақтың мақсаты – әр түтін басына салық белгілеу еді. Ресей патшалығы тұсында 1897 жылға дейін де мал-жан санағы жүргізіліп келген. Бұған сол кездердегі Бұқар жыраудың «Бауыздамай ішер қаныңды, өлтірмей алар жаныңды. Қағазға жазар малыңды, есепке салар барыңды» деген сөздері куә. 1897 жылғы санақ қорытындысы бойынша қазақ даласындағы жалпы халық саны 4,4 миллионға жетіп, жергілікті ұлт өкілінің үлес саны 81 пайызды құраған. Халқымыздың ғұлама ғалымы Ахмет Байтұрсынов 1915 жылы патшаның соңғы санағы қарсаңында, «Алһамдулилла, аз емеспіз, алты миллион қазақпыз» деп мақтаныш еткен ғой. Арада өткен отыз жылға созылған ойран: күшпен коллективтендіру науқаны, ашаршылық, соғыс зардабы, Голощекин әрекеті, Хрущевтің саясаты қазақ халқының санын күрт төмендетіп, 1959 жылғы санақта қазақ жерінде жергілікті ұлт өкілінің үлес салмағы 29 пайызға түсіп кетті. Жойылып кетудің аз-ақ алдында болып, қайта түлеп, өніп-өсіп, жоғарыда айтқан 1989 жылғы санақта

қазақ жеріндегі қазақтың саны, қайтадан алты миллионнан асып, оған қатты қуандық, шүкіршілік еттік...

Біріккен Ұлттар Ұйымының мерзімдік тәртібіне сай 1999 жылы егеменді ел болған Қазақстан Республикасының бірінші Ұлттық халық санағы өтті. Алғашқы өткен бұл тарихи науқанға біздің Маңғыстау поселкесінің азаматтары да аса ұйымшылдықпен, ерекше қарқынмен белсене араласты. Бұл жалпы халықтық маңызды іске, мен, 1969 жылы есепші, 1979 жылы нұсқаушы, 1989 жылы бөлім меңгерушісі, 1999 жылғы егеменді Қазақстан Республикасының алғашқы Ұлттық халық санағына Маңғыстау поселкесі санақ бөлім меңгерушісі болып, бұл игі іске 4 рет қатынасқанымды мақтан тұтамын.

Ол кездегі Маңғыстау поселкесі: Маңғышлақ станциясы, Қызылтөбе, Дәулет, Ынтымақ-Бірлік, Баянды болып, бес елді мекеннен құралды. Сол алғашқы Маңғыстау санақ бөлімінде 11 нұсқаушы, 46 есепші, бір меңгеруші болып қатынасып, поселкеге қарасты барлығы 12720 адам саналып, соның ішінде 12421 адам қазақ ұлтынан болып, барлық тұрғындардың 98 пайызын құрады. Бұлардың 6090-ы ерлер, 6371-і әйелдер еді.

2009 жылғы екінші Ұлттық халық санағына Мұнайлы ауданы бойынша алты әкімшілік санақ бөлімі жасақталып, біздің Маңғыстау село санақ бөлімінде 10 нұсқаушы, 38 есепші, бір меңгеруші жұмыс жасамақшы.

Қоғамдағы әр азамат «Халық санағының» қажеттілігін терең түсініп, «Біз қанша едік, қазір қаншамыз, ертең қанша боламыз?» Тағы да басқа әлеуметтік маңызға ие сұрақтарға жауап алу үшін, 2009 жылғы жүргізілетін егемен еліміздің Ұлттық халық санағын сапалы өткізуге белсенділік танытулары керек демекпін. Сондықтан да Қазақстан халқының демографиялық және әлеуметтік-экономикалық «бейнесін» беріп, қоғам мүддесін тауып, оның ақиқат өлшемін бағалайтын бұл санаққа өзімнің бесінші рет қатынасатынымды азаматтық борышым деп санаймын!

А.Алдаберген, ардагер халық санақшысы

Қазақтың саны 10 миллионнан асты!

2009 жылғы елімізде өткен маңызды шаралардың бірі Қазақстандағы Ұлттық халық санағы болғаны сөзсіз. Біздің жаңа

ауданның азаматтары бұл маңызды іске өте жоғары ынта-жігермен кірісіп, аудан аймағында бірде-бір тұрғын жайларды қалдырмай, адамдардың есебін алып, санақ жүргізді.

Мұнайлы ауданы бойынша Маңғыстау, Қызылтөбе, Дәулет, Баянды, Атамекен, Басқұдық – 5 әкімшілік санақ бөлімі және бір санақ орталығы құрылып, 49 нұсқаушы-бақылаушы, 197 есепші, 5 меңгерушілер санақ талабына сай қызметтер жүргізіп, міндеттерін ойдағыдай атқарды. Ауданда өткен санақтың қортындысы жақсы нәтиже беріп, аудан бойынша саналған адамдар саны 75646 адам болды. Атап айтқанда:

Маңғыстау аулы – 15 554 адам

Қызылтөбе аулы – 16357 адам

Дәулет аулы – 5 025 адам

Баянды аулы – 2 050 адам

Атамекен аулы – 21 200 адам

Басқұдық аулы – 15 488 адам

Бұдан 10 жыл бұрын 1999 жылы өткізілген халық санағы бойынша Қазақстан Республикасында барлығы 6,700 мың жергілікті қазақ ұлты саналып, ел аумағындағы халықтың небәрі 53,4 пайызын құрағанын білеміз.

Жақында еліміздің Статистика агенттігі Жалпыұлттық халық санағының алдын ала қорытындыларын жариялады. Ресми санақ мәліметтері бойынша бүгінгі таңда Қазақстанда 16 млн 402 мың 861 адам тұрады екен. Демограф Макаш Тәтімұмов санақ қорытындыларын оң қабылдап, бұл шараның дәл әрі толық жүргізілгенін мәлімдеді. Оныңайтуынша, Қазақстандағы қазақтың үлес салмағы да 67 пайыздан асып, жалпы ел аумағындағы халықтың 10 миллионнан астам тұрғынын құрайтынын айтты.

Халық санағының маңыздылығын айғақтайтын тағы бір дерек табылып, әлемдегі ең ұзақ – 130 жас жасаған біздің қарағандылық әжеміз екендігі белгілі болды. Әжейді ерекше қамқорлыққа алып, жеке үй беріліп, Гиннестер кітабына тіркеуге шешім қабылданды. Сонымен қатар санақ қортындысында елімізде тұратын басқа да жасы 114-тен және 110-нан асқан екі адам анықталды.

2009 ж.

Ел мәртебесі

Кезінде дабыл қағылса да, газет беттеріне басылмай жабық қалған кейбір мәселелер ойымнан кетпей «Әттеген-ай» деп жүрген жайларым бар еді. Қазір сонау егемендікке қадам басар жылдар мен алғашқы егемендік алған жылдардағы көп күдіктерім сейіліп, көркейген елдің куәгері болып отырмын. Міне, бүгін, арманда кеткен бабалардың асыл ойлары жүзеге асып, Қазақ елінің қолы жеткен егемендігі 18 – кәмелет жасқа толып, әр аттаған қадамы ғасырға татыр қарқынмен алға басып келеді. Шүкір, мында бір шүкір, тоқырау кезеңдері артта қалып, адам айтса нанғысыз дегендей аз уақытта әлемге әйгілі жана Астана салынды, әр қала, әр елді мекендердегі қираған мектеп, балабақша, тұрғын үйлер қайта салынып қалпына келе бастады. Шекарамыз нығайып, экономикамыз өсіп, өркендеген елдердің қатарындағы Қазақстанды бүкіл әлем таныды. Көп ұлтты еліміздің ынтымағының арқасында «Тәрдегі төртеу бір болса – төбедегі келеді» дегендей, жақында Греция астанасы Афина қаласында өткен Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық ұйымына қатысушы елдердің сыртқы істер министрлері кеңесінің 17-ші отырысы, Еуропа эстафетасын халықаралық саяси аренадағы жас та жасампаз Қазақстанның еншіленгенін жария еткеніне, әлем мемлекеттері куә болды. Қазір ЕҚЫҰ-ға төрағалық ететін тұңғыш азиялық мемлекеттің, тұңғыш мұсылман елінің, тұңғыш түріктілдес елдің әр қадамын бүкіл әлем қадағалауда. Сондықтан да еліміздегі күйреу алдындағы шаруашылықты қалпына келтіріп, өркениетті елдер алдына шығуына жол ашқан Елбасымыздың көрегенді саясатына, ұзақ жылға арналған дәйекті жоспарларының орындалатынына сенімім мол. Бұл, ЕҚЫҰ-ға мүше 56 мемлекеттің Қазақстанға сенімі, ел азаматтарына сенімі екені анық. Қазақстан елінің даңқын артырар әлемдік істе де Елбасымыздың алға басып, абыройға жете беруіне тілектеспін! Елімнің мәртебесі арта берсін!

Маңғыстау,
16 желтоқсан, 2009ж.

Тәуелсіздік жемісі *немесе түйінсөз*

Ерте тұрып, терезеден қарайтын әдеті бойынша терезе пердесін ашып, сыртқа көз салды. Таң атып келеді екен. Қақаған суық, қалың қар болар қыс айы болса да жаңа жыл қарсаңында тобықтан келер-келмес қар жауып, еріп кеткен. Бұл аймаққа кей жылдары қар түспей-ақ жаз шығатын. Кеңес өкіметі тұсында жаңажылдық шыршаны арнайы салтанатпен өткізу үшін қар орнына ақ макта сеуіп өткізіп келген жылдар да болған. Көптен қарды сағынған, қармен байланысты небір оқиғаны бала кезінде басынан өткерген Ардосқа, биыл Ақтөбенің қарын көріп қайтудың сәті келіп тұрған сияқты. Аспанды торлаған бұлт тұтасып тұр екен. Күн жылы. Тағы да жауын жауғалы тұр ма деп қабырғаға ілінген сағатқа қарады. Әлі алты болмапты. Үйдегілер қатты ұйқыда. Ол, сонау 1990 жылы кеңес дәуірінің «Тұрғын үй – 90» атты жоспарына сәйкес сол кездердегі етек алған жалған жоспар орындау жүйесімен салынған бұл үйге толық бітпей-ақ кіріп алған болатын. Содан жылда жөндеу жасап, әр жерін жамап-жасқап жүріп, 20 жылдан астам уақыт тұрып келеді. Былтыр бұл пәтерге күрделі жөндеу, яғни қазіргіше «евроремонт» жүргізіліп, үйдегілер жаңа үйге кіргендей болып, мәз болған. Жиырма жылғы шіріген темір құбырлар пластикалық құбырға ауыстырылып, әжетхана, ванна, асхана бөлмелері кафельденіп, ескі үрдіс бойынша «сәндікке» деп қабырғаға ілінген кілемдер еденге төселіп, оның орнына картиналар ілінді. Кеңес заманында алынған серванттар мен диван-креслолар да сыртқа шығып кетті. Қуықтай еңсіз асхана бөлмесіне тоңазытқыш пен асхана серванты әзер сыйып тұрғандықтан, ас ішер бөлмені де балконмен жалғастырып жіберген. Сол пәтердегі төрт бөлменің бірін қыз, бірін үйленбеген ұл, ал тағы бірін немерелер иеленіп, кемпірі екеуіне үлкен залдан орын тиген. «Енді қайта жатқанмен ұйықтай алмаспын, аздап сауат ашайын» деген оймен балконның шамын жағып, газеттерді қарай бастады. Түннің тыныштығын бұзып, бір гуіл дыбыс құлаққа келді. Шығыстан шыққан бұл гуіл бара-бара ұлғайып, «тақ-тұқ, тақ-тұқ» болып естіліп, станцияға кірердегі тепловоз

тежегішінің әсерінен шиқылға басып, дөңгелекті қысқан колодка вагондарды тежеп, бір-біріне соғылысып, тасыр-тұсыр етті. Көп жылдар бойы осы темір жолда істеп, зейнетке шыққан ақ шашты, сары өңді қарт Ардос бұл дыбысты Өзеннен келген пойыздікі деп жобалады. Бұрынғы социалисттік жүйенің ұстаздарының балаға мектеп жасынан-ақ адал еңбек ету, тәртіпті, әділ болу және «ала жіпті аттама» деген ата салты, әке-шеше тәрбиесі, ауыл ақсақалдарының үлгісі мұра болып, ол мектепті жақсы оқыды. Қолы қалт еткенде бір қолында кітап, бір қолымен бұзау тартып, шешесіне көмектесіп, таңсәріден әкесімен шөпке барып, еңбекқорлықты қалыптастырды. Соның арқасында Ташкент темір жол институтын бітіріп, әулеттегі алғашқы инженер теміржолшы болды. Киелі Маңғыстау жеріне тартылған темір жол құрылысына алғашқылар қатарлы қатынасып, бұл жолда 40 жылға жуық еңбек етіп, ардагер ақсақал болып отыр. Өлкеге, мемлекетке, теміржолға сіңірген еңбектері еленіп, «Құрмет белгісі» ордені және бірнеше медалдардың иегері атанып, ауылдағы белгілі азаматтардың қатарында сый-құрметке бөленуде.

Осы өмірбаяндық кітап авторы, басты кейіпкері – Ардостың бастан кешкен өмір өткелдері, белестері мен асулары арқылы өзі жүріп өткен жолды боямасыз баяндайды. Бүгінгі таңда абыройлы ел ақсақалы атанған Ардос – Амандық Қалиұлы Алдаберген, жарты ғасыр өмірлік адал жары болған Ару – Сұлумен бірге үлгілі отбасында 5 бала тәрбиелеп өсіріп, 14 немеренің атасы мен әжесі болып отырған бақытты әулеттің алып қос бәйтерегіне айналған.

...Шүкір! Мың да бір шүкір Аллаға! Бабалар, аталар, әкелер аттан түспей жерін, елін қорғап өткен тәуелсіздікке қол жетті. Егеменді еркін ел болып, дүние жүзі елдерінің ортасынан ойып орын алып, әлемге танылған мемлекет болдық. Шүкір, тағы да мың шүкір! Егемендігіміз мәңгі болып, халқымыздың ауызбіршілігі арта берсін! Аумин!



Мерейтой



Құрметті Амандық Қалиұлы!

Сізді зымыран жылдар жылжуында өркен жайған өрелі белесіңізбен, адалдық ардың туын абыроймен көтеріп келе жатқан жайсаң 70 жасыңызбен шын жүректен құттықтаймыз!

Құрметті Әбеке! Ғибратты жасыңыз ғұмырлы болғай. Кемелді кезең, мәуесі молшақ мерей-мәртебеңізді асқақтатсын. Маңғыстауға теміржол тартылған алғашқы жылдары жас мамандар легінде өзіңіз бас болып келіп, осы түбекте табан аудармастан еңбек еткен теміржол саласындағы қалдырған өнегелі ізіңіз, онтайын тауып орайлы жерінде жеткізетін байыпты пікіріңіз, ақтарылып ағынан жарылатын ақпейіл қалпыңыз – үлкенге үлгі, кішіге өшпес өнеге. Бүгінде жұмыстастарыңыз бен ауыл-аймақтың қошеметіне бөленіп, үлкендерден мейірім, туыстастарыңыздан ризашылық, кішілерден ілтипат көрсеңіз, ол Сіздің адамгершілік асыл қасиетіңіздің, адал еңбегіздің, маңдай теріңіздің арқасы. Өзіңізді ел қарапайым еңбектің, үлгілі шаңырақтың шаттығы, ақылшы аға ретінде қадыр тұтады. Түбек теміржолшылары Ардагерлер Кеңесінің төрағасы ретінде де көш бастап келесіз. Зейнет жасыңызда да қоғамдық өмірдің бел ортасында жүріп, теміржолшылар жайлы жазған 5 кітабыңыз ұрпаққа қалдырған мұра деп білеміз.

Бұл күндері ұлды ұяға, қызды қияға қондырған жар қосағыңыз – Сұлу жеңгей екеуіңіз жайылған жапырақтарыңыздың ортасында жанұя бәйтерегісіздер.

Алдағы уақытта да ағалық, ақылмандық қалпыңызбен теміржолшылар қауымының көш басында, қоғамдық өмірдің алғы шебінде бола беріңіз дей келе, Сізге мықты денсаулық, ұзақ ғұмыр, шаңырағыңызға таусылмас шаттық тілейміз.

«Қазақстан Темір Жолы» Ұлттық компаниясы» АҚ Маңғыстау жол бөлімшесі филиалының директоры Е.Қ.Нұрабаев, Кәсіподақ комитеті төрағасы Ә.Тұрмағанбетов.

Маңғыстау стансасы, 2010 жылғы 16 мамыр.

Амандық Қалиұлы Алдаберген!

Мемлекетке сіңірген еңбегіңіз, белсенді қоғамдық қызметіңіз, елдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықты нығайтуға қосқан елеулі үлесіңіз үшін Сіз 2009 жылғы желтоқсанның 4-дегі Жарлық бойынша Қазақстан Республикасының Құрмет грамотасымен наградталдыңыз.

Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаев.

Құрметті Амандық Қалиұлы!

Сізді 70 жасқа толу мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймыз!

Сіз Мұнайлы түбегіндегі темір жолда табан аудармай 40 жыл еңбек еттіңіз. Еліміздің Батыс өңіріндегі темір жол құрылысының басталып, қалыптасуына, өсіп-өркендеуіне өлшеусіз үлес қостыңыз

Ташкент темір жол институтының түлегі ретінде «Мақат – Ақтау» жаңа темір жол құрылысына алғашқы тепловоз саласының маман инженері болып кірістіңіз. Маңғыстау локомотив депосының іргетасын қаласуға атсалыстыңыз. Депо шебері, депо бастығының орынбасары, бастығы болып, кәсіби тәлімгерлік шеберлігіңізді жастарға үйретіп, айналаңызға өмірге құштар, болашағы зор, теміржолшыларды топтастырдыңыз.

Саланың дамуына қомақты үлес қосып қана қоймай, Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі ретінде теміржолшылардың ерен еңбегін баспасөз бетінде насихаттап, сала майталмандары туралы бес кітапты жарияладыңыз. Бұл еңбегіңізді әріптестеріңіз зор бағалайды. Жастар үлгі тұтады.

Күні бүгінге дейін қоғамдық жұмыстардан бас тартпай, Маңғыстау темір жол бөлімшесі Ардагерлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқарып келесіз.

Құрметті Амандық Қалиұлы! Сізге алдағы уақытта да қажымас қайрат, мықты денсаулық, ұзақ өмір, отбасыңызға ынтымақ пен бірлік тілеймін!

«ҚТЖ» ҰК» АҚ Дербес басқару және мәселелер жөніндегі вице-президенті А. Ақчурин

Астана, 2010

**Құрметті жан досымыз, пірлі ағамыз
Амандық Қалиұлы!**

*Осынау асқаралы 70 жылдық мерейтойыңызға байланысты
шынайы тілектестік ықыласымызды қабыл алыңыз!*

Сіздің Маңғыстаудағы темір жолдың локомотив депосының ірге тасын қалаған еңбегіңіз бен абыройлы қызметіңіз, өзіңізді дара тұлға ретінде ерекшелендіретін қажырлы қайратыңыз, салиқалы ой-өрісіңіз, адами қасиеттеріңіз асулардан алып өтіп, талай биіктерге апарсын.

Сіздің жасаған еңбегіңіз жастарға өнеге, үлгі. Адалдық пен ақтықтың, іскерлік пен ізденімпаздықтың үлгісі іспеттісіз. Әлде де дәл бүгін Сіз творчестволық жактан нағыз кемелденген жасқа жетіп отырсыз. Демек атқарғаныңыздан әлі атқаратын жұмыстарыңыз көп деп ойлаймыз.

Сізді мерейтойыңызбен құттықтап, өзіңізге және Сұлудай жеңгемізге, отбасыларыңызға амандық, береке және бақыт тілейміз!

*Қырық жыл қызмет етіп темір жолда,
Үйреттіңіз баулып шәкірт осыншама.
Жалғастырар ізіңді ізбасарлар
Жұмыстың ақ делбесін ұстап қолға.
Үкімет беріп орден – «Құрмет белгі»,
Жемісті еңбегіңіз құрметтелді.
«Бейнет түбі көрерсің зейнет» деген
Өнеге боп өткен күн өрнектелді.
Мейлі жастық алыстап алишақтасын,
Сонда да уақыт азын шаршатпасын.
Сұлудай жан жарыңыз «жаным» десін,
Жас жігіттей өзіңізді ардақтасын.
Тек амандық тілейміз басыңызға,
Күліп, ойнап жүріңіз қасымызда.
Бәріміз де шаттанып отырайық,
Ұлы той – жүзге келген жасыңызда!*

Ізгі ниетпен: **Оралхан-Рысты Иманалиновтар**

Шу қаласы, 1-мамыр, 2010 ж.

Тойыңыз құтты болсын, абзал аға,
Кейінгі ұрпағыңа берген сана.
Жетпіске шауып шықтың жүйрік аттай,
Ешқашан дұшпаныңа болмай таба.

Кітабың «Күре тамыр» жарық көрді,
Құттықтап құда-жекжат бәрі келді.
«Махаббат өрімі» деп кітап жазып,
Жақсы деп оқырманың баға берді.

Едіңіз ақынжанды бір ағамыз,
Өлеңді Сізге арнап біз жазамыз.
Құттықтап туған күнге келді ағайын,
Жарқырап туа берсін күн мен айың.

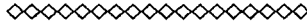
Ал, аға, жасыңызға жас қосылсын,
Ең азы тілегіміз жүз он болсын!
Алдында бала-шағаң аман болып,
Немере, шөбереге үйің толсын!
Сыйлығым өлеңім мен әнім болсын – деп,

ініңіз Алданазар.

1-мамыр, 2010ж.



Пікір



ТАРИХҚА – ТАҒЗЫМ

Міне, қолымда шағын ғана кітапша. Ол «Темір жолдың түп қазығы» деп аталыпты. Таралымы – бар-жоғы 200 дана. Бұл кітапты тоғыз жолдың торабы саналатын Шу темір жол торабында тұратын Құрметті теміржолшы, локомотив шаруашылығы қызметінің танымал тарланы Оралхан Иманалиевтің шаңырағында қолыма алдым. Сонау мұнайлы Маңғыстаудан арнайы келген ерлі-зайыпты Амандық Қалиұлы мен Сұлу-ханым Алдабергендер қолтаңбасымен қалдырыпты.

Кітап Маңғыстау локомотив депосының 40 жылдығына арналыпты. Осы отырған бәріміз де осынау ұжымның іргетасын қаласып, қалыптасуына тікелей араласқандар едік. Уақыт шіркін, көзді ашып-жұмғандай болмай өте шығыпты. 40 жыл артта қалыпты. Бір қуанарлығы, артында айшықты із қалдырыпты. Әрине, ең бастысы адамдарғой. Алғашқы машинистер, слесарьлар, басшылар, кейінгі толқындар суреті рет-ретімен берілген екен. Кітап бес бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімді машинист болуды мұрат еткендерге арналған әліпби десе жарасады. Өйткені, дәл осы бөлімде Маңғыстау локомотив депосының қалыптасу жылдары, депоның тыныс-тіршілігі баяндалып, машинист, машинист-нұсқаушы, теплотехник, депо кезекшісі, нарядчик, жабдықтаушы деген кім, олардың міндеті не деген сауалдарға нақты жауап табуға болады. Сонымен қатар, таспа тексеру ісі, депоның дәрігерлік кабинеті, өндірістік пайдалану бөлімі, шаруашылық бригадасының жұмыстары жайлы мәліметке қанығасыз. Жалпы, бұл бөлімде темір жолдағы қайта құрылымдауға байланысты локомотив депосының үшке бөлінгеннен кейінгі пайдалану депосы жайлы мағлұматтар берілген. Ал, екінші бөлімде локомотив депосынан

бөлініп шыққан жөндеу қызметін ұсынатын «Ғасыр-Маңғыстау» ЖШС-ның нарықтық экономика жағдайындағы жұмысы туралы жазылған. Үшінші бөлім локомотив депосынан енші алған «Локомотив-сервис» орталығына арналыпты. Сонымен қатар, бұл бөлімнен «Батыс отын-энергетика кешені» ЖШС туралы да мәлімет алуға мүмкіндік берілген. Төртінші бөлімде кітап авторы Амандық Қалиұлының теміржолшылар жайлы жазған әңгімелері топтастырылыпты. Ондағы «Жолдар мен жылдар», «Теміржолшы жігіттің ғажайып ерлігі», «Айыбым озат болғаным ба?», «Шұбаттың дәмі», «Өткен күннен белгі бар» әңгімелері оқырмандарды бей-жай қалдырмайтыны анық. Сонымен қатар, «Адам еңбегімен ардақты» деген топтамада машинистер мен теміржолшылар туралы жазылған сериялы мақалалар беріліпті. Ал бесінші бөлімнің «Өрлеу» деп аталуының да өзіндік сыры барын байқауға болады. Себебі, бұл бөлімде бүгінгі Маңғыстау локомотив пайдалану депосының бағындырған биігі баяндалады. Әрине, жаңа кітап жөнінде көп сөз айтуға болады. Маңғыстау өңіріндегі локомотив шаруашылығының қыр-сыры баяндалған кітап авторының өзі де бір кездері Маңғыстау локомотив депосының іргетасын қаласқан. Сол себепті Амандық Алдаберген депо тарихын терең біледі.

«Құрмет белгісі» ордені, «Еңбектегі ерлігі үшін», «Еңбек ардагері», «Қазақстан темір жолына 100 жыл», «Қазақстан Конституциясына 10 жыл» медальдарының иегері Амандық Қалиұлының бұл кітабы теміржолшы қауымның кітап сөрелерінен өз орнын алатыны даусыз деп білеміз. Өйткені аталмыш кітап осыдан қырық жыл бұрынғы жылдардағы қажырлы қарбаластықтың іздері көмескіленбей тұрғанда дүниеге келіп отыр. Тарихқа деген тағзым осындай болса керек-ті.

Төлеген Жылкелдиев,

темір жол саласының белгілі журналисі

Қызылорда қаласы.

(«Қазақстан теміржолшысы» газеті, №68, 6 тамыз 2009 ж.)

Абыройлы ел ақсақалын құттықтады

Мұнайлы ауданының әкімі Е.Әбілов аулымыздың абыройлы ақсақалы, ардагер теміржолшы Амандық Қалиұлы Алдабергенді 70 жылдық мерейтойымен құттықтады.

«Маңғыстау теміржолының негізін салушылардың бірі, әрі Маңғыстау локомотив депосының 40 жылдық тарихының бел ортасында жүрген қызметіңізді және Маңғыстау поселкелік кеңесіне бірнеше кезек депутат болған қоғамдық еңбегіңізді ескеріп, Сізді, біз әрдайым үлгі тұтамыз. Жаңа Мұнайлы ауданының өркендей түсуіне де ардагерлер кеңесінің қатарында өз үлесіңізді аянбай қосып келесіз. Теміржол саласының қалыптасу кезеңдерін саралайтын «Теміржолдың түп қазығы», «Маңғыстаудың күре тамыры» және әдет-ғұрып, соғыс кезіндегі еңбек адамдарының өмірі туралы баяндайтын «Өмір мен аңыз», «Махаббат өрімі», «Өмір өрнектері» атты кітаптарыңыздың жарық көруі Сіздің шығармашылық иесі, қарымды қаламгер екеніңізді танытты. Замандастарыңыз сүйсініп, жеткіншектеріңіз мақтаныш ететін өнегелі өмір сүріп келесіз. Желкенін керген жетпіске парасатты да қайратты қалпыңызда жетіп отырсыз. Алдағы уақытта да абыз ақсақал кейпіңізде аман-сау жүре беріңіз. Деніңіз сау, ғұмырыңыз ұзақ, отбасыңыз аман, мерейіңіз үстем бола бергей» деп, игі тілегін жолдаған аудан әкімі өз атынын шапан жауып, сыйлығын табыстады.

Сонымен қатар Маңғыстау өлкесінің дамуына қосқан үлесі және жастар тәрбиесіне белсене араласқаны үшін Маңғыстау облысының әкімі Қ.Е.Көшербаевтың алғыс хаты мен сыйлығын облыстық ардагерлер кеңесінің төрағасы Өмірзақ Озғанбай табыс етті.

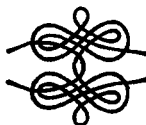
Теміржолшылар атынан Маңғыстау жол бөлімшесінің директоры Е. Қ. Нұрабаев сөз сөйлеп, Маңғыстауға темір жол тартылған жылдары жас маман легінде келіп, осы түбекте табан аудармастан ұзақ жылдар еңбек еткен ардагер теміржолшыға ақ тілегін ақтарып, сыйлықтарын ұсынды.

Құттықтаушылар қатарында «Нұр Отан» ХДП аудандық

филалы төрағасының бірінші орынбасары Е. Құли, аудандық ардагерлер кеңесінің төрағасы Ә. Көшеров жылы лебіздерін білдірсе, Мұнайлы аудандық мәдениет, тілдерді дамыту, дене шынықтыру және спорт бөлімінің бастығы Б. Қондыбай жиналған қызметкерлердің атынан гүл шоғын ұсынды.

Жадыра Едігеқызы

(«Мұнайлы» газеті, 21. 05. 2010 ж.)





Батыр Барақ пен Пір Бекет

Ежелден Табын мен Адай төскейде малы, төсекте басы қосылып, жауын бірге жауласып, арын арласқан құда-жекжатты, қатар көшіп-қонған тату ел болған.

Бекет атаның 260 жылдығын атап өту қарсаңында ел азаматтары ақпарат құралдары арқылы естігендерін айтып, газет беттерінде ата жайлы тың әңгімелерін жариялап жатыр. Мен де Пір Бекетке байланысты айтылған деректерді, аңыздарды қалт жібермей оқитын жанның бірімін. Бекет жайлы жарық көрген кітаптар мен жарияланған мақалалар ішінде көнекөз қарттардан мен естіген Батыр Барақ пен Пір Бекет аталардың кездескендігі жайлы екі әңгіменің жоқтығын ескеріп, сол туралы жазуды жөн көрдім.

Бұдан біраз жыл бұрын Қызылтөбе аулында өткен садақада бас қосқан қарттардың арасында, ата ұрпағы Аяу молдамен табактас болдым. Ол аталарының Табын тайпасымен бірге Үстіртте, Ақтөбе аймағында бірге көшіп-қонып жүріп, құда-жекжат болғанын, өзінің нағашысы табын екенін әңгімелеп отырып, аруақты батыр Барақ пен Бекет атаның кездесіп, бірін- бірі сынасқаны жайлы әңгіме айтты.

Аталарымыз, жоғарыда айтқандай, нағашылы-жиендігі бар. еліне есімдері тараған қасиет қонған жандар болған. Екеуі Жем өзені бойында кездесіп, аман-саулық айтысып болған соң, Бекет Ата:

– Нағашы, сені ел Алланың қасиеті қонған батыр деседі. сол кереметтерінді көргім келеді. – дейді.

– Мен де сені кездестіріп, сондай құдіреттеріңді көрсем деген ойда едім, – депті Барақ.

– Жасың да, жолың да үлкен ағасың, алдымен өзің баста.

Сонда Барақ ата ағып жатқан өзеннің суын тоқтатып, қақ жарып ары-бері өтеді. Риза болған Бекет: «Ал, енді менің өнерімді көр», – деп, өріп жүрген бір топ киіктің жанына Барақты апарып:

– Анау киіктердің бірін ұста, тамақтанамыз,- дейді.

– Алдымен атып алмаймыз ба?

– Жо, жоқ, қашпайды, – деген соң, киікке барса – байлаулы тұрады. Сөйтіп, екеуі киікті сойып, пісіріп, тамақтана бастайды. Барақ оң жамбас жілікті қолына алып, жемек болғанда, Бекет: «Киік сүйегіне тісіңізді тигізбегейсіз», – деп ескертеді. Бұлар аңның етін жеп болған соң, Бекет киіктің сүйектерін жиып алып, дұға оқиды. Құдайдың құдіретімен сүйектер қайта киік болып тіріледі. Киік үйіріне қарай оң аяғынан ақсай басып бара жатады. Бекеттің құдіретіне тәнті болған Барақ: «Ол неге ақсап барады?» дегенде, ол: «Ескертіп едім ғой, тісің тимесін деп, сенің тісің жаралаған ғой», – деген екен.

– Алланың саған дарытқан қасиетерін көрдім. Ризамын. Енді болашағымызды болжайық. Ол үшін анау төбе басынан екеуміз екі құдық қазып, шыққан суын көріп, болжам жасаймыз, – депті Барақ. Екеуі төбеге шығып, екі құдық қазады. Судың шығуын біраз күтіп тұрған соң Барақ Бекетке: «Жасың кіші болса да өнерің үстем жансын, жол сенікі, менің құдығымды көріп кел» – дейді. Ол барып қараса, Барақ құдығындағы суда үш аққу мен бақашаяндар құжынап тұр екен. Барақ барып, Бекет құдығын қарап, ондағы тұп-тұнық суды көреді. «Ал, көргенінді айт» – дегенде Бекет:

– Аруағың үш ұрпағыңа жетіп, ар жағы ұсақталып кетеді екен, – дейді.

– Сенің құдығың тұп-тұнық. Пірлігің өзіңмен мәңгіге кетеді екен, – депті Барақ Ата. Сөйтіп, бір-бірінің болашағын болжаған екен дейді екі елдің қасиет қонған аталары. «Ердің соңы – Есет, Пірдің соңы – Бекет» деген сөз осыдан қалса керек.

Ал, екінші әңгімені табындар жайлы деректер жинап жүріп, Қарақалпақстанның Тақияташ қаласында тұратын шежіреші

Теңел ағамыздан естігенмін. Оны айтуды ыңғайсыз көріп жүрген едім. Менің төрт-бес атадан бергі нағашыларым адай руының қырықмылтығы болатын. Олар кейде сөз арасында зілсіз «жау табын» деп қалатын. Мен олардан «бұл атау қалай шыққан, неге байланысты шыққан?» десем, бірі құдық басындағы төбелесте мерт болған жайды, басқа біреуі қалыңдығын алып қашқанда қаза болған оқиғалар жайлы әңгімелер айтқан еді. Теңел ағадан Табын мен Әлім арасында болған үлкен дауда табынға таңылған «Шаңдаяқ табын» атауы жайлы әңгімені жазып алып отырып, осы «жау табын» атауы қалай шыққан?» дегенімде, ол:

– Бұл атауды білгендер айтпайды, ал білмегендер атап, өздері ыңғайсыз жағдайда қалады, – деп айтқан-ды.

...Маңғыстаулық Адайлар мен Түрікпендердің бірін-бірі шауып, жауласқан бір шайқаста шейіт кеткен адай жігітерінің жесірлерін әмеңгерлік жолмен алуды ұсынған ру басы қарияға бір тентек батыр (тегі мен атын атамай кетуді жөн көрдім – А.А.) мақтанып, «Мен мына Табындарды шауып, содан жесір әкелемін», – деп лепіреді.

– Қой, балам, олай деме, құда-жекжатты тату елміз, олардың да Барақ атты аруақты батыры бар, – дейді қария. Сонда, әлгі мақтаншақ батыр: «Біз «Барақ» деп иттің атын атаймыз», – деп. Бараққа тіл тигізеді. Парықсыз батырдың қылығына налыған қария: «Елге кесірің тимей, бәле өз басыңа көрінсін», – деп теріс батасын беріпті. Арада күндер өтіп, бұл сөздер қатар қонған елдегі Бараққа да жетеді. Сонымен әлгі «тентек батыр» арманы болған Барақты шабуға мың қол жасағымен аттанады. Барақ та өз қолымен қарсы аттанып, екі қол «Боқтықарын» деген жерде кездеседі. Бұл қақтығыста «тентек» батырдың қолының жартысынан көбі қырылып, жеңіліс табады. Қашқан батыр елді дүрліктіріп: «Табын жау боп келеді», – деп жар салады.

Бұл әңгімені Теңел аға ықылассыз айтып, әңгіме аяқталмай қалған еді.

2008 жылы Ақтаудағы баспаханаға бармақ оймен ертелетіп 101-ші автобусына мініп, артқы бос орынға жайғастым. Қасымда отырған алпысты алқымдап қалған орта бойлы, үстінде жұмыс киімі бар кісі, менің ақ шашты үлкендігіме қарамай, менен

бұрын сөз бастап, руымды сұрады. Бұрындары Маңғыстауда 45 жыл тұрсам да кімнің қай рудан екенін білмейтінбіз. Соңғы кезде етек алған рушылдық әдет пе, әлде көптеп келіп жатқан оралмандардың тегін білуге қызығушылығы ма, сөздің басы сәлемнен бұрын рудан басталатын болды. «Табынмын» дедім қасымдағыға жартылай бұрылып отырып.

– Ә, «жау табын» екенсің ғой, – деді маған күлімдей қарап.

– Ия, сен бұл атаудың қайдан шыққаның білесің бе? – дедім оған тесіле қарап.

– Жок, кейбіреулер солай деген соң...

– Онда, білмесең тыңда, – деп, жоғарыдағы әңгімені айтып бердім. Ол үнсіз тыңдап отырып: «Ә, бұл әңгіме Бекет пен Барақ батырдың баталасқан сәті екен-ау» – деп, менің Теңел ағадан естіп, аяқталмай қалған әңгіме жалғасын айтып берді.

...Содан жеңіліс тауып қашқан «Тентек батырдың» қолының ізіне түсіп, тіл тигізген тентекті жазаламақ оймен ашулы Барақ батыр келе берсін. Ел шетіне жете, қашқан батыр «Елге жау шапты, табындар жау боп келеді» деп байбалам салады. Бұл хабар ер Бекетке де жетеді. Қолды бастап келе жатқан Барақ екенін, оның тентектің сөзіне ашулы екенін білген Бекет, ел бірлігін сақтау мақсатында жолға шығады. Екі қол Қаратаудың маңында кездеседі. Барақ қолы таудың басында, Бекет қолы тау етегінде болады. Бекет сөз бастап «даты» барын айтады. Ашулы Барақ «Айт, датынды», – дейді қаһарланып.

– Қалай айтамын, екеуміз тең жағдайда емеспіз. Сен – кырда, мен – ойда тұрмын.

– Кел, онда қасыма, – дейді Барақ.

– Екеуміз де ел бірлігін ойлап, имандылық жолында жүрген жандар едік қой. Бұл қантөгісің қалай? – деген Бекеттің даусы жоғарыдан санқ ете қалады. Барақ жоғары қараса, Бекет атымен жоғары көтеріліп кетіпті. Бекеттің кереметін көріп, ашуы тарқаған Барақ күлімдеп, қасына келуді өтінеді. Сол кезде Бекет ата атымен Барақ жанына «дік» етіп түсе қалады. Ашуы тарқаған Барақ батыр Бекетті аттан түсіп, құшағына алады. Сол жерде дау бігіп, Адай мен Табын өзара жауласпауға анттасады.

...Алайда, арада жыл өтпей-ақ бұл анттасудан хабарсыз бір адай жігіті Барақ жылқысын барымталап кетеді. Барақ жігіттері барымташыны қумақ болғанда, Барақ ата:

– Жоқ, қумандар. Ол жылқыларды өзі айдап әкеледі. Біз Бекетпен анттасқанбыз, – деп жата береді.

Барымташы еліне жете бере, үсті-басы қотыр болып, жарасы ірі бастайды. Бір киеге тап болғанын сезген жігіт жылап Бекет атаға барады. Бекет мән-жайды біліп: «Ант атқан екен, өлесін, егер Барақ рақымшылық етсе, аман қалуың мүмкін» – дейді. Әлгі жігіт жылап-еңіреп жүріп, Барақтың жылқысына айып жылқы қосып айдап әкеліп, кешірім сұрайды. Барақ рақымшылық етіп, жарасынан жазылған жігіт еліне оралады. Содан былай ол киелі анттасудың құдірегіне тап келгенін айтып, елге жаяды. Бұл киелі екі атаның анты берік сақталып, екі елдің ынтымағы қазірге дейін бұзылмай келеді.

2010 ж.

Ерлердің аты елесе

Қазақ елінің елдігін, бірлігін, бостандығын көксеп, жерін сыртқы жаудан қорғауда қаһармандығымен танылған аруакты батыр табын Сатыбалдыұлы Барақ атаның (1743-1840) ерлігін халқымыз неше ғасырлар бойы атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, ардақтап келеді. Халқымызды қалмақ шапқыншылығынан қорғаған Табын Бөгембай батыр, Қабанбай, Есет, Олжабай батырлардай Барақ та елін Еділ халмақтарынан азат еткен батыр. 1723 жылы жоңғарлардың қазақтарды «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасына тап келтіргеніндей, Волга қалмақтары 1759-1760 жылдары Жайықтан өтіп, елді шауып, қырғынға ұшырата бастағанда, еңіреп туған ер Барақ қалмақтың 6000 қолын басқарған Алакөбік батырын жеңіп, қолын талқандап, еліне даңқы шығады.

Азаттық жолындағы Сырым Датұлы көтерілісіне қатынасып, қол бастаған ерлігі мен оның ұлы Асаудың (1763-1866) Орынборды шабуыдағы көрсеткен батырлығына, кеңес дәуірінде ұлтшылдық

сипатта деген сақтықпен жарияланбай келді. Бұл батырлар жатқан қорым Бейнеу ауданының Тұрыш аулында орналасқан.

Сондықтан да, елі, жері үшін ерлік жасап өткен батыр Бараққа, батыр Асауға, Бармақ батырларға жаңа Мұнайлы ауданындағы ауыл, көше атаулары берілсе, ұрпаққа патриоттық рух берер естелік болар еді.

Екіншіден, Мұнайлы ауданы орналасқан елді мекендердің ең алғашқы басталуы темір жол поселкесі мен теміржолшылардан бастау алады. Сол себепті, ауыл не көшелердің біріне «Теміржол» немесе «Теміржолшылар» деген атау берілсе екен деймін. Тағы да Маңғыстауға келген сол темір жолды игеруге атсалысқан теміржол басшылары: Сағынай Қошқарбаев, Мырзаболат Берденов, Муса Шоқалақов, Шақан Жидиловтерге, тағы сол тәрізді еңбегі сіңген азаматтарға, алғашқы поссовет төрағалары, алғашқы кеңес депутаттары, орден иегерлері құрметтеліп, тарихымыздан тиісті орын алса дұрыс болар деген ойдамын.

Батыр бабам – Барағым

«Кіші жүзді найза беріп жауға қой» деп Қазақ елі тегін айтпаса керек. Ел басына күн туып, сыртқы жаудан қорғану кезінде жау өтінде болып, аса ерлік көрсеткен батырларының көптігінен айтылған сөз болар. Осындай елін, халқын Қалмақ пен Жоңғар шапқыншылығынан қорғап, елге есімі таралып, аты аңызға айналған бабаларды халқымыз ешқашанда ұмытқан емес. Аталарымыз олардың есімдерін ардақтап, ғасырлар бойы атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, Отанды сүйеге үндейтін үлгі ретінде айтып келеді. Міне, осындай жылы лебізге, қадірі кетпес құрметке ие болғандардың бірі – Барақ батыр Сатыпалдыұлы (1743-1840).

...Ақтөбе облысының Қандыағаш станциясынан Маңғыстауға қарай темір жол бойымен жүріп келе жатып, Темір станциясынан өткен соң «Қалмаққырған бекеті» дегенде еріксіз вагон терезесінен қарайсың. Артта қалып бара жатқан ойдым-ойдым қырка белдер мен кең далаға қарап осы өңірде қалмақпен болған қырғын соғысты елестетесің.

Ал Шұбарқұдық, Қарауылкелді деген станциялардан өткенде көкейіңе талай сұрақтарды ұялатары анық.

Бұдан 30 жылдай бұрын қазір жасы 80-ге келіп отырған Жұма нағашымның аулы – Шұбарқұдыққа келгенімде, ол аймақтың неге «Шұбарқұдық» аталғанын сұраған болатынмын. Сонда ол «әкемнен естіп едім» деп айтқан әңгімесінен көкейде жүрген сұрақтарыма жауап тапқандай болғанмын. Бірақ, ол қырылған қалмақ, қай қалмақ, оны қырған кім? Оған мән бермеппін, оны анықтап сұрамаппын да.

Тек, қазақ елінің егемендік алған соң ғана мәңгүрттік салдарынан арылып, 1993 жылы аруақты батыр Барақ атаның 250 жылдығын тойлау қарсаңында, сонау 1914 жылы ақын ағартушы Тілеуахамбет Аманжолұлының (Қу молда атанған) жазып кеткен «Асау Барақ» жыры жарық көргенде ғана оқып-білгенмін.

Жоғарыда айтылған санамда көп жылдар сұрау болып келген жер аттары біздің атамыз Барақ батырға байланысты қойылғанын білгенде қатты толқыған едім. Ал, енді, сол нағашым айтқан сөздерді жырдағы деректермен толықтыра кетейін.

1758 жылы Шорс тайпасы негізінде құрылған Жоңғарлар хандығы құлаған соң, Волга қалмақтары – торғауыттар Кіші жүз жеріне басып кіре бастайды.

Сыбан ханның інісі Алакөбік 6000 қолмен қазақ жеріне келе жатқанын естіп қазақтың үлкен қариясы Түгел қарт үш атаның баласына жар салып қол жинайды. Қос арғымақ атпен Жайыққа барлаушы жіберіп, сол кісі күн-түн шауып атының келіп зорығып құлаған жерінде тұрғандар «Қарауыл келді, Қарауыл келді» деп шуласып хабар береді. Кейіннен бұл жер «Қарауыл келген» – Қарауылкелді атанады.

Қазақ қолдары жиналып бір құдықтан басына шұбар атты шалып, бата қылады. Бұл жер соңынан «Шұбар сойған құдық» – Шұбарқұдық болып аталып кетеді.

Он сегізде жасы бар, аруақты Барақ батырдың Алакөбікті жекпе-жекте өлтіріп, қазақтардың қалмақ қолын қырған жері «Қалмақ қырылған» – Қалмаққырған аталып, ел есінде қалды.

Ал, енді, киелі Маңғыстау жеріндегі сол аруақты батыр Бараққа қойылған кесене мен берілген Ас жөнінде бірер сөз.

1992 жылы Барақ атаның Бейнеудің Тұрыш жеріндегі кесенесінің ашылу салтанатына Маңғыстау, Алматы, Ақтөбе, көрші Қарақалпақ, Түрікменстаннан және де басқа елдерден қонақтар қатынасып үлкен той өткізілді.

Сол тойдың ашылу салтанатында Алматыдан келген ақын Тәжіғали Темірқұлов ағамыз:

– Бас иіп бүгін, алақан жайып табынамын, күнәмді кеш деп, аһ ұрып тұрып жалынамын, – деп, осы уақытқа дейін көмейіне құм құйылып, тарихымызды бағаламаған мәңгүрт жағдайдан арылып, оянған ұрпақтардың өзекжарды пікірін білдірді.

Мерейтойға төрт ауыл болып (90-үйден астам) ағаш үй тігіліп, ат шаптырылды, салтымызға сай нақышты салтанат жасалды.

Барақ пен Алакөбіктің жекпе-жегі сол қалпында сахналандырылған қойылым түрінде көрсетілді... Мұның бәрін ауызбен айтып, хатпен жазып жеткізу мүмкін емес, тек көру керек, сезіну керек.

1723 жылы Жоңғарлар Қазақтарды «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасына душар етті. 1759-1761 жылдары Волга қалмақтары Жайықтың сыртына шығып қазақтарға шабуыл жасап, алған жерлеріне халқын шұбыртып басып кіре бастады. Бұл да 1723 жылғы «Ақтабан шұбырындыдан» кем түспеді.

Бүкіл қазақ халқына сын сәт туып, менменсіген қалмақ батыры Алакөбік Ұлы Жүз батыры Жығаны өлтіріп, оған қарсы Орта Жүзден ешкім тәуекел ете алмай, Кіші Жүздің тұсына ат ойнатып тұрған сәтте, қалмаққа қарсы 80 жастағы қолбасшы – Түгел қарт өзі шықпақшы болғанда, астында ақбоз аты бар жас батыр жекпе-жекке шығып Алакөбікті өлтіреді. Қалмақтың 6000 қолын талқандап сол шайқаста қазақ қолы жеңіске жетеді.

1993 жылғы 12-13 маусымда Ақтөбе облысының Байғанин поселкесіндегі Қарауылкелді станциясында қазақ елінің елдігін, бостандығын сыртқы жаудан қорғаған аруақты Барақ батырдың 250 жылдық және Асаудың 230 жылдық мерейтойлары аталып өтті. Қазақ халқының тарихында жазылмай келген, тұншыққан деректер жарыққа шықты. Ел қуанды.

Бұл айтулы оқиғаға Қазақстан Республикасының бірнеше облыстарынан, Астанадан, туысқан республикалардан көптеген қонақтар, өкілдер жиналды. Әсіресе, көрші туысқан Қарақалпақстаннан теміржолмен 10 вагонға сыймай, бір бөлігі машинамен келген адамдардың саны мыңға тарта болды. Маңғыстау облысынан да бір топ азаматтар арнайы бір вагонмен барып қайттық. Бұл тойда да төрт ауыл болып үйлер тігіліп, қонақтар күтілді. Ойын-сауық, спорттық шаралар, жыр-термелер айтылып, есте қаларлықтай деңгейде өтті.

2008 жылы Маңғыстау, Ақтөбе, Алматы, Өзбекстан, Түрікменстан Қазақ қауымдастығынан өкілдері Бейнеу ауданында бас қосып жиын өткізді. Сол жиналыста Барақ ата қорымының қараусыз қалып, тарихи жәдігерлерінің қирап, құм басып тозып бара жатқанын айтып, «Асау-Барақ» қорының жұмысы аяқсыз қалып, осындай жағдайға келуі сөз болды. Содан жаңа «Асау батыр» қоры ашылып, шырақшы тағайындалып, жаңа тілеухана үйін тұрғызу жоспарланған болатын. Жаңаөзендік бауырымыз Қайрулла өзі жасаған жобасымен құрылысты бастап кетті. «Көп түкірсе көл» дегендей, алматылық, маңғыстаулық, ақтөбелік, қарақалпақстандық ағайындар ақшалай қаржыларын қосып, Шетпе ЖШС «Мырзабек» тас қарьері және Жаңаөзен, Бейнеу, Ақтауда тұратын кәсіпкерлердің ақшалай, заттай, көліктей көрсеткен көмектерінің арқасында, Тұрыш аулындағы Барақ қорымында көлемі 20x15 метр болатын «Тілеухана үйі» салынды.

Биыл 2010 жылдың 24-25 маусымында сол ғимараттың ашылу салтанатына Барақ ата қорымы жанынан жиырмадан астам темір үйлер тігіліп Ас берілді. Батыр бабаның атына арнап құран оқылып, 2000-ға жуық келген қонақтар аруақты Барақ атаға зиярат етті. Осы тойда жас жыраулар өзін таныстырып, М. Назаров Барақ туралы жыр жырлады.

Осындай еліне қорған болған ұлтжанды Барақ батырды бүкіл қазақ қадірлеп, 2013 жылы болатын 270 жылдық мерейтойын аймақтық, тіпті мемлекеттік деңгейде атап өтуге азаматтар атсалысар деген ойдамын.

(«Мұнайлы» газеті, 13.08. 2010 ж.)

Сәйкестік

Өмірде көптеген сәйкестіктер болып жатады. Осындай сәтті сәйкестіктің бірі болып, бізге жеткен сыйлы ел азаматының туылған күнінің маңғыстаулықтардың Елбасын күткен күнімен қабат келуі еді. «Назарбаев Маңғыстауға келеді, өлкемізде жаңа салынған зауыттардың тұсаукесер рәсімдері мен республикада алғашқы салынған Маңғыстау бейімделу және кіріктіру орталығының жұмыстарымен танысады» деп, облыстың жаңа Мұнайлы ауданының келіндері, аксақал-ардагерлері ұлттық киімдерімен, қонаққа арнап тіккізген екі ақбоз үйімен, басқа да салт-дәстүрлік шараларымен Елбасын күтіп алуға дайындық үстіндеміз. Сағат тоғыз-ондарда келеді деген әкімдердің жобасымен күтуші халық, ғимарат алдында күнге пісіп күтіп тұрмыз. Күн ысып, таңдай кеуіп, мазамыз кете бастады. Бір кезде «Елбасымыз әлі Түркиядан шықпапты» деген хабар жетіп, сая іздеген адамдарды оралмандарға арнап салынған жеті қабатты үйдің бос бөлмелеріне кіргізді. Біз Өмірзақ Озғанбаев бастаған бес ардагер: Жаздырхан, мен және екі қажы Сақтаған мен Лепестер болып бір бөлме ішінде отырдық. Өмірзақтың қалта телефонына қоңырау түсіп, балалары құттықтау сөздер айтып жатты. Осындай қарбалас күнге қабат келген туған күнді отырғандар да естіп, құттықтап жатты. Мен де ойыма оралған мына бір шумақтарды өзім қадір тұтатын азаматқа арнадым.

Құрметті Өмірзақ!

Маңғыстаудың Бекет Ата пірі бар,
Бұл өңірдең шыққан талай ірі бар.
О, Өмірзақ, туған күнді құттықтап,
Жерлестердің саған да айтар сыры бар.

Сен – бұлақсың қәусар нәрлі суы бар,
Сен – ормансың саясы бар, нуы бар.
Ардагерге бағыт сілтеп, қол бастар,
Сен – көсемсің, елге тұлға туы бар.

Туған күнің, құтты болсын, ардағым,
Орындалсын алға қойған арманың.
Ел төрінде елеулі боп жүре бер,
Қолдап сені Қосай Ата аруағы.

Ақтау каласы, 09.06.2010 ж.

Қазақтың келіндері

Адамзат тарихында, әйелге, қызға деген көзқарастар әртүрлі болып келеді. Көп елдерде әйелді ерден төмен санап, билікке араластырмай, бетін бүркеп, үйден шығармай, төмен ұстаған. Ал, біздің қазақ жұртында ежелден-ақ анаға деген ұғым өте жоғары деңгейде болған. Ана – отбасының ұйтқысы, тіл, салт-дәстүр, жақсы қасиеттер ұрпаққа ана сүтімен, ана тілімен жетеді. Сондықтан да ананың бала тәрбиесіндегі орны бөлек. Себебі, оның өсу, мінездерінің қалыптасу кезеңдері әкеге қарағанда ананың көз алдында болып, дер кезінде бағыт-бағдар беріледі. Үй шаруасына араластырып, еңбекке баулиды. Көшпенді халықтың өмір салтына сай жинақы болып, төзімді, шымыр болып өсуін қадағалайды. Осындай жаугершілік жағдайда ғұмыр кешкен қазақ қыздары атқа мініп, кезі келгенде елді шапқан жауға да қарсы тұра білген. Ауыл ақсақалдары келіндердің көші-қон кезіндегі жинақылығын шыңдап, бағалап келген. Көшерде үйін тез жығып, жүгін буып көш-көлігіне тиеген, қонарда тез үйін тігіп, бірінші от жаққан келіндерді үлгі етіп, мадақтап келген.

Арыдан жеткен аңыз әңгімелерден бір мысал келтірер болсақ, қазіргі замандағы қойытылған (сгущенка) сүтін алғашқы болып тапқан біздің қазақ келіндері болып шығады.

...Бұрынғы өткен заманда, көшпенді қазақ жұртында ауыл қарттары ақылдаса келіп, «Келіндер арасында жарыс өткізейік» деген ойға келеді. Сөйтіп, келесі жайлауға көшер кезде, әр үйдің келіндері сынақтан өтетінін, үйін бірінші болып тігіп, қарттарға бірінші шай берген келін марапатталатынын жариялайды. Арнайы құрылған төрешілер алқасының төрағасы, көш жайлауға келгенде, әрбір үйдің жүктерінің түсетін орындарын белгілеп беріп, бір мезгілде «Ал, бастандар» деп белгі береді. Әйелдер

дереу түйелерін шөгеріп, теңдерін шешіп, үйлерін тіге бастайды. Енді бұл жарыстың жеңімпазы аталған келін жөніне көшсек. Жарыстың мақсаты мен тәртібінен хабардар болған келіндер қатарлы бұл келін де жүктерін тез шешілетіндей етіп, үйдің жабдықтарын да тез тігуге алдын ала дайындап алады. Үйді тігіп, шай қойылу мерзімдері барлық келіндердікі бір шамада болады. Шайға қатар сүтті сауып, пісіру біраз уақытты аларын білген әлгі келін, алдын ала дайындалады. Қойдың қарнын тазалап алып, сүтке салып қайнатқанда, сүт қоймалжың болып қарынға жабысып қалатынын білген ол, қойытылған сүтті қырып, ыдысқа салып алады. Басқа келіндер мал сауып, сүт пісіріп жүргенде, әлгі келін қойытылған сүтін ыстық суға езіп, қарттарға бірінші болып дәм татқызып, шай береді дейді аңыз. Сонымен әлем тарихында алғашқы қойытылған сүт жасау тәсілін тапқан қазақтың келіндері болып шығады. Қазақтың ұрпақ тәрбиелеудегі ана-аталардың озық үлгілері ертеден жалғасып келе жатқан мұрасы екендігін дәріптей келіп, айтарым: Бабалардың асыл қазынасын биік ұстап, аналардың көреген тапқыр ойларынан нәр алған қазақтың қыз-келіндері көбейе берсін!

Сонау Сақ дәуіріндегі қол бастаған Тұмар қыз (Томирис), кешегі Ұлы Отан сағысындағы батыр қыздар Әлия мен Мәншүктер шыққан Қазақ елінің атакты қыздарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мақсатында шежіре танымда жазылып, дәріптелсе сөкеттігі болмас еді. Қайта, құда-жекжаттарға қыз төркінін тануға, шыққан тегін бағалауға көп септігі тиер еді. Қазақ шежіресіндегі кей рулар елге беделді болған аналар атымен аталған. Сондықтан да Ұлы Қазақ шежіресіне жол ашар ру шежірелерін жазып жатқан азаматтарға айтарым, елге танымал болған аналар туралы білгендерін шежірелеріне қоса кетсе әр рудың әйгілі аналарының аты өлмес еді демекпін.

2005 ж.

Ақылия Мамытқызы

Ақылия 1947 жылы Ақтөбе облысының Байғанин ауданында дүниеге келген. Мамандығы – жоғары білімді филолог. Мектеп директоры, балабақша меңгерушісі болып еңбек етіп, Қарақалпақстан, Өзбекстан, Қазақстан Республикаларының «Халық ағарту ісінің үздігі» атағына ие болды. 2005 жылдан бастап Қазақстан Республикасының кәсіби халық емшісі, Республикалық халық емшілері Ассоциациясының толық мүшесі.

Өз бойындағы Алла сыйлаған қасиеттерді дәлелдеу үшін көптеген халықаралық байқауларға қатысып, қасиет-дарынын растайтын түрлі дәрежедегі 22 сертификаттар мен дипломдарды жеңіп алған емші. Атап айтқанда 2005 жылы Москва қаласында өткізілген байқау жеңімпазы, сол жылғы «Оберон» сертификатының иегері, 2008 жылы Қоғамдық халықаралық М. Нострадамусатындағы Академия мүшесі болды. Украинаның Ялта қаласында III Халықаралық халық емшілері конференциясына. Ресей съездеріне қатынасып, халық медицинасының өркендеуіне қосқан үлестері үшін «Мастер – золотые руки», ВНИЦТНМ «ЭНИОМ» орталығының медалдары және «Звезда Магистра» орденімен марапатталды.

Ақылия Мамытқызының емшілік жолғатусуіне себепші болған. Қазақстан Республикасының Халық медицина орталығының директоры Шәкен қажы Шынтаев еді. Емшілік қасиеттерінің молдығына көзі жеткен соң қолдап, жолын ашады. Бұл жөнінде «Денсаулық» газетінде 2008 ж. жазылған «Емшілік құпия-күш құдіреті» атты мақалада айтылған.

Ақылия өзінің осындай дәрежеге жетуіне біріншіден, қабілет пен қасиет дарытқан Аллаға, екінші Ер Қосай ұрпағы, қасиетті нағашы әжесі Жұмагүлге, үшінші ісмер, етікші, тігінші болған әкесі Мамыттан алған өнерге, шешеден туа жетім қалып, он үштегі бәлекей қыз Жұмагүлдің құдіреттің күшімен төсінен шыққан сүтін еміп өскен шешесі Сапаргүлден алған әділдік пен шешендікке және қайын атасы Ержан биден үйренген имандылыққа мың да бір рахметін айтады.

Ақылияның кәсіби мамандығын тастап, емшілік жолға келуі тек қуалап аруақты аталарының қасиеттерінің даруы болмақ. Бабасы Өтеш «Қотыр Өтеш би» атанған сөзге шешен, билікті, қасиетті кісі болған. Қайын атасы – Табын Жалпақтілден тараған Ерғали Тіленбайұлы медресе бітірген ғұлама адам екен. Оның атасы Қарашбай Келімберді Қызыр көрген қасиетті тәуіп, көріпкел қасиетке ие болған кісі. Қайын атасы келінінің қабілетін танып, сол бабаларынан қалған бұдан 300 жылдай бұрынғы таңбалы 41 тасын Ақылияға беріп тұрып, оның алақанына көзі түсіп:

– Алланың саған берер сыйы көп екен, ниетің қабыл болсын! Әлі-ақ пісі-жетілесің, тек сен тез арада Құран сүрелерін жаттап, Аллаға сенім арт, – деді. Содан бастап Құран аяттарын жаттап, дәретін алып, Аллаға сиынып, емшілік жолына түскен Ақлия жеткен жетістіктер орасан. 2009 жылғы Президент наградасы «Қазақстан алтын жұлдыз емшісі», «Қазақстан арқалы емшісі», Қазақстанның «Құртқа тәуіп академигі» және «Қазақстан Республикасының кәсіби халық емшісі» атақтарының иегері болды.

Ол 2011 жылы көп елдерді аралап, тіпті Америкаға да барып, өзінің қасиеттерін әйгілеп қайтты. Осы жылы қажылыққа барып келіп, Ақылия қажы атанды.

Жауынбайдың саусағы

Құрдас достардың әзілдері, ойындары кейде ойламаған жағдайға душар етіп жатады. Бірде теміржолшы жігіттердің бастары қосылып, ішімдік алдырып, жағажайда демалып отырады. Ортада ірі денелі ақкөңіл Жауынбай арқырап әңгіме айтып, Атыраудан келген досы Кәрімбайдың арқасынан «мәләдес» деп, шокпардай қолымен қағып қалғанда, әңгіме қызығына елтіп бейғам отырған ол құлай жаздап, әзер түзеледі. Газеттен дастархан жасалып, сусын ішімдіктер шығарыла бастайды. Ол кездегі жастар арақты онша көп қолданбайтын, ішімдікке алынған виолар ағаш тығынды болып, ашу қиынға түсті. Жігіттер бөтелке түбінен ұрғылап мызғымаған тығынды қалай шығару

жолын іздей бастайды. Бірі шанышқы, бірі қасық сабымен итеріп көріп, одан да қайран болмайды. Сол кезде бөтелкені Жауынбай қолына алып, айналдыра қарап шығып, ортаға қойып, гүрілдеген даусымен,

– Оны мен қазір ашамын, – деп, отырғандарды бір шолып өтеді. Барлығы, ол ана шоқпардай жұдырығымен бөтелкені түбінен қақса бөтелкенің сынарын біліп, «обал-ай» дегенше болмай. Жауынбай дүрілдей даурығып, оң қолының сұқ саусағының (ол саусағы бұдан оншақты жыл бұрын сынып, «г» һарпіндей бүгіліп біткен болатын) қисық ұшын бөтелке тығынына қойып, қасында отырған тік мінезді өр жігіт Ордаханға «ұр» дейді. Ол жайлап ұрып көреді.

– Жаның бар ма, қаттырақ ұр, – деп, гүр етеді. – Осындайда шорт кетер мінезі ұстады ма, әлде «Жаның бар ма?» деген сөз камшы болды ма, Оралхан балғадай жұдырығымен саусақ үстінен салып қалады. Отырғандар «аһ» дегенде, Жәкеннің қисық саусағы бөтелке үстінде түп-түзу болып жатады. Ол былғалақтаған саусағын сау қолының саусағымен қысып ұстап, теріс айналып үнсіз қалады. Отырғандардың барлығы көрген жағдайға жаны ашып, «Не болды? Көрсетші» деп жатыр. Біраз теріс қарап отырып қалған Жауынбай саусағын бұрап қайтадан «г» қарпіндей қалпына келтіріп, «нормално» деп, дым болмағандай арқырай жөнеледі. Сөйтіп, бірге жүрген қатар ақкөңіл адал достардың әзілдері де, күлкілері де жарасып тұратын.

...Арада біраз жылдар өткен соң тағы да сол достардың бастары қосылып бір үйде қонақта отырады. Күн ыссы. Маңғыстаудың кей жылдары болатын тымырсық аптабы сол жылы да бет қаратпай қапырық болып тұрды. Терге малшынып, орамалдарын желпініп, ыссы бөлмеге эзер сыйып отырған жігіттердің алдына үлкен табак ет келеді. Ет туралып, табакқа қолдарын бірер салған жігітер тәбеттері болмай, «Болдық, болдық» деп, табактан ысырылып шыға береді. Үй иесінің «Бұларың қалай, алсандаршы» деп ыңғайсызданған түрін көрген Оралхан, толы табак етті өз алдына тартып алып, отырғандардан жағалай «Болдың ба, болдың ба?» деп сұрап шығып, олар «болдық, тойдық» деген соң, әлгі үлкен

табақты жалғыз өзі түгелдей тауысып, иесіне береді. Үй иесі жігіттің мәртегіне риза болса, достары Оралханның мұндай қылығын алғаш көріп, таңғалады.

Мен осындай керемет мінезді асыл жігіттермен жасым үлкен болса да құрдастай болып, бірге жүріп, бірге күлетін едік.

Тағы бір осындай отырыста Жауынбай сынып түзелген қисық саусағын шошандатып, арқырап әңгіме айтып отырды. Мен үлкен табақта отырсам да құлағым әңгімеде болып, оның Оралханды сөз етіп, сонау бір жылдары жолды су шайып кетіп, соны қалпына келтіру үстінде темір жол шпалын шыбық құрлы көрмей көтеріп алып, қашқан кранды тоқтатқаны жайлы әңгіме айтты. Сөйтіп, Жауынбайдың жоғарыда айтылған қисық саусағы тағы бір әңгімеге арқау болды.

Теміржолшы жігіттің ерлігі

Биылғы маусым айының басында Маңғыстауда Қазақ темір жолының қозғалыс қауіпсіздігі Бас ревизоры Борис Есенамановтың өзі бас болып ұйымдастырған қалпына келтіру пойыздарының байқауы өтті. Оған Қазақстан темір жолының барлық қалпына келтіру пойыздарының бастықтары, қозғалыс қауіпсіздігі ревизорлары және Атырау темір жол бөлімшесінің басшылары қатысты.

Мен сонау 1969 жылы осы Маңғыстау қалпына келтіру пойызын бірінші қабылдап алып, басшылық еткен едім. Бас ревизор Есенамановтың өзі мені іздетіп, осы пойыздың бірінші бастығы ретінде байқауларына қатыстырды. Бірге қызмет еткен біраз жолдастарды кездестіріп, өткенді еске түсірдік. Ал, енді, сол кездегі осы пойызға алғашқы орынбасар болып келіп, көп жылдар бастығы болған Оралхан Иманалиновты көргенде, оның досы Жауынбайдан естіген мына бір оқиға еріксіз есіме оралды.

...Сонау бір жылдары Маңғыстауда қатты жауын жауып, жауын суы теміржол табанын шайып, көпірді жұлып әкетеді. Бұндай оқиғалар темір жолда «төтенше жағдай» деп аталып, іске әдейі жасақталған қалпына келтіру пойызын шығарады. Пойыз бастығы біздің әлгі Оралхан Иманалинов болатын.

Бұндай жағдайда пойыздар жүрісі тоқтап, жолды тез қалпына келтіру жұмысы басталады. Арнайы жауапты кісі тағайындалып, теміржолшылар жолды түзеу жұмысын жүргізіп жатады. Барлық техникасын теміржолдың үзік жеріне тақап, кранды вагондар алдына қойып, су жұлып кеткен көпірді қайта салуға кірісіп жатқан кез. Жолдың ылдиын дұрыс есептемеді ме, әлде кран астындағы тығырық «табандық» дұрыс қойылмады ма, бір кезде кран орнынан жылжып кете барады. Барлық жұмыс істеп жатқан теміржолшылар қашқан кранды тез тоқтатпаса, үлкен апатқа ұшырарын біліп, дөңгелек астына балдақ шеге, тас, қолға іліккен заттарды қойып әлек-шәлек болады. Әр секунд сайын үдеу алып жылжып кеткен кранды ұсақ тастардың тоқтата алмасын тез пайымдаған Оралхан жол салуға әкелінген үлкен бір шпалды (шпал салмағы 50-70 кг) көтеріп алып, тұра жүгіреді. Жылдамдық алып жүріп келе жатқан кранды қуып жетіп, әлгі шпалдың бір ұшын релстің қоспа жеріне салып, табан тіреп тұра қалады. Кран дөңгелегі шпалға тіреліп, қолды жұлардай сылқ етіп барып тоқтады. Енді бір құлаштай жүрсе кран жұлынған көпір астына түсіп кететін еді. Көріп тұрғандар демдерін ішіне тартып катып қалған. Оралханда түр-түс жоқ, қалш-қалш етеді. Бір кезде барып «уһ» деп терең тыныстап отыра кетеді. Жайшылықта екі адам қолдасып көтеретін ауыр шпалды көтеріп ала жүгірген Оралханның көрсеткен қайраты табиғи күштің тосын жағдайда шығуы еді. Осы жұмысты ұйымдастырушы Сағынай Қошқарбаев Оралдың боп-боз түрін көріп, шошып, вагонда ерекше жағдайға деп сақталатын арақтың біреуін аштырып, үлкен қырлы стаканға құйды да:

– Мә, іш, – деп бұйырды. Бұйрық сөзсіз орындалады. Бұрын арақты татып алмайтын Оралханнан тер бұрқ ете қалып, денесі балбырап отыра кетеді.

Темір жол саласында әлгіндей жұмыс үстінде көліктің қашуы үлкен күнә саналады. Сондықтан да Сағынай бастық сондағы қатысқан теміржолшыларға қатаң тапсырып, «Жабулы қазан жабылуымен қалсын, тістеріңнен шығарушы болмандар» деген. Бірақ, отыз тістен шыққан сөз тұра ма, сол оқиғаны көзімен көрген жігіттер осы күнге дейін аңыз етіп айтады. Арада 20 жыл өткенде

кездесіп, бізде осы оқиғаны ойымызда қайта жаңғырттық.

Бүгінде Оралхан Шу станциясында тұрады, сондағы Қалпына келтіру пойызының бастығы, «Құрметті теміржолшы» атағының иегері, салихалы жігіт ағасы. Темір жол көлігінде «Құрметті теміржолшы»-дан бөлек «Батыр теміржолшы» деген атақ болса, Оралхан сынды жігіттерге ойланбай беру керек деп ойлаймын.

(«Қазақстан теміржолшысы» газеті, 03.08.2000 жыл)

Адамдық абырой

Аңыз әңгімелердегі өмірде кездесетін кей адамдардың абыройдан ада болып, азғындауын дәл көрсететін мысалдар таңқалдырады.

Алла-тағала әмір етіп, шектен шығып азғындаған адамдарға жаза ретінде жер жүзін топан сумен қаптатады. Алла жолын таза ұстанған Нұх пайғамбарымызға Алланың мейірімі түсіп, ластанған ғаламды қайта жаңғырту үшін, жер жүзіндегі тіршіліктің бір-бір жұптарынан алып, кемеге тиеп, аман алып қалуды тапсырады. Содан пайғамбарымыз 18 мың ғаламның тіршілік көздерінен: өсімдіктер, жануарлар, жәндіктер, адамдар тағы да басқа тіршілік иелерінің ата-тық, аналық жұптарын іріктеп алып, кемеге тией бастайды. Тізім бойынша кемеге өсімдіктер дәндері тиеліп, жан жануарлар кіргізіле бастайды. Кезек есекке келгенде, есек тартыншақтап есіктен кірмей тұрып алады. Нұх: – Кір, есек, кіре ғой, – деп әлденеше қайталаса да, ол тартынып кірмей қояды. Пайғамбар қатты ашуланып, «Ей, найсап, кір ішке» дегенде, есек ішке лып етіп кіреді. Сөйтсе, есек құйрығына жармасып Ібіліс те кіріп барады екен. «Сен, адам жанының азғырушысы, тізімде жоқсың. Шық», – десе, «Жаңа ғана «ей, найсап, кір ішке» деген жоқсың ба? Менің атым – найсап» деп ібіліс пайғамбардың бір сәттік ашуға берілгенін пайдаланып кетеді. Амалсыз көнген Нұх «Онда ешкіммен сөйлеспейсің, адамдардың жанына жоламайсың» деп ескертіп, оны кемеді қалдырады.

Су тартылады. «Қазықұрттың басында кеме қалған, кереметі болмаса неге қалған» дегендей, Алланың әмірімен жаңа тіршілік осы Қазықұрт тауынан басталады. Кемеден түсірер кезде

пайғамбар тізім бойынша барлық тиелген, мінгендерді тексере келіп, жүзімнің дәнін таппайды. Кемедегілердің барлығынан сұраса да, олар «Білмейміз» дейді. Жалғыз күмәнді Ібіліске:

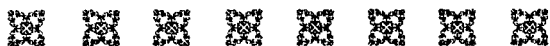
– Сен алдың, дәндерді бер, – дейді.

– Ия, мен алдым. Егер осы жүзімнің өсіру күтімінің үш кезеңін маған берсең, дәнді беремін, – дейді Ібіліс. Пайғамбарымыз келісіп, жүзім егіліп, Нұх Кәусар судан су құйып, алғашқы үш күтімін жасап, жүзім бұтақтары жайқалып өскенде, Ібіліс келіп, «Келісім бойынша қалған үш күтімді маған бер» деп, жүзім өсіруге кіріседі. Сөйтіп, бірінші кезекте жүзім түбіне иттің зәрін, екінші маймылдың, үшінші кезекте шошқаның зәрін құйып, жұмысын бітіреді. Жүзім жақсы болып өсіп, жеміс береді. Жемісі өте нәрлі, шырынды болады. Арада көп жылдар өткенде адамдар бұл жемістен шарап жасауды үйренеді. Содан оны құныға ішкендер масайып, иттей ырылдасып, төбелеседі. Одан кейін маймыл болып, масқара болады. Ең соңында шошқадай нас болып, балшыққа батып жатады. Бұл Ібілістің жүзімді өсіруге қосқан соңғы үш күтімінің зардабы еді.

Ей, адамдар, азғырушы Ібілістің ықпалына еріп, адамдық абыройдан айырылып қалмаңдар, деп мына бір шумақты ұсынайын.

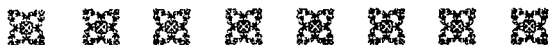
Арақ-шарап – білсеңдер, иттің зәрі,
Мас адам – адам емес, әрі-сәрі.
Ішкен жанның өзіне бәрі дұрыс,
Дұшпан болып көрінер жұрттың бәрі.
Адам жанын тоздырған бұл арақтар,
Ұрпағыма жоламай жүрсін әрі.

2003 ж.



III-БӨЛІМ

Аталы сөздер. Өлең-толғаулар



Ертеде бір қарияның үйіне Алланың әмірімен Бақ келіп, қонақ болуға рұқсат сұрапты.

– Хабарлас, қонақпын, – дейді.

– Кімсің? – дейді қария.

– Бақпын, Бақытпын, – дейді Бақ.

– Ә, бірде бар да, бірде жоқ баянсыз екенсің ғой, кете бер, – дейді қария.

Бақ келесі күні тағы келіп: «Қыдырмын» дейді.

– Ә, қыдыра бер, сен де баянсызсың, – деп қондырмапты.

Бақ үшінші күні келіп, «Амандықпын» дегенде,

– Ә, онда түсе ғой, амандық болса бәрі де болады, – деп қонақ етіпті...

Ертеде әлім Жетес би ақынға: «Адамның, жердің, сөздің, пікірдің сәні неде?» – деген сауал қойылыпты. Сонда ол мүдірместен:

Адамның сәні – өнер, білім, ақылы,

Жердің сәні – жеміс, өнім, дақылы.

Сөздің сәні – өнегелі өткір нақылы,

Пікірдің сәні – ең пайдалы, мақұлы, – деп өлеңдете жауап берген екен.

Бірде «Не қатты? Не тәтті? Не мұра?» деген сауалға әркім әр түрлі пікір айтып «тас қатты, бал тәтті, бала мұра, тағы бірі байлық мұра» дегенде, Ұзақ абыз ата былай деген екен:

– Балдың дәмі жойылмас па, байлығың жұтап, балаң өлмес пе? – дей келе:

– Жан тәтті, жоқтық қатты, тауып айтқан аталы сөз мұра, – депті.

Алдымен бәріне сенесің, одан кейінгі біраз уақыт сенімге күдік көзімен қарайсың. Бұдан соң ештеңеге сенбейтін боласың. Түбінде бәріне қайта сенесің.

Пихтенберг

Адам өзін-өзі бақытсызбын деп төмендете берсе, шынымен-ақ бақытсыз болады.

Гельвеций

Адам жаны – мейлінше толқымалы, ағынды судай тоқтамсыз, табан астынан өзгере қалар тайғақ нәрсе.

Монтень

Ләззатты сабылып іздемеңдер, егер бақытты болғыларың келсе, кез-келген жағдайдан ләззат табуға тырысыңдар!

Рескин

Төзім – тамаша қасиет, бірақ ұзақ төзуге өмір қысқа.

М. Әуезов

Адамның жанын жуасытатын орасан ләззат кездері әрқашан керемет кедергілермен қоршаулы.

О. Бальзак

Ана тіліне немқұрайды қарау – өз халқының өткеніне, бүгініне, болашағына немқұрайды қарау деген сөз!

Паустовский

Байлыққа белшеңнен батқың келе ме? Онда теңізге емес, өз тереңіңе сүнгі. Асылды содан ғана табасың. Егер одан таппасаң, еш жерден де таппайсың!

М. Пришвин

Деніңнің саулығына немқұрайды қарама. Уақтылы тамақ ішіп, жаттығулар жасай жүр. Ұйықтар алдында өткен күнде өзіңнің не істеп, не тындырғаныңды ой елегінен бір өткізбей тұрып, көзіңді жұмба.

Пифагор

Қой қағынса бөрі ариды, қатын қағынса ері ариды.

Алдыңа келсе, әділдігіңді аяма – алдыңнан кетпес аймағың.

Жолдастың мыңын алма, бірін ал, мың кісіге бір кісі олжа салатын.

Жас күнінде жақсы жар ал, жігітін хан, өзін ханша ететін, – депті Қаракерей Абыз Соқыр.

* * *

Өзінді өрге салма – қанатың талар,

Жаманға жүзінді салма – сағың сынар.

Жалқы жігітше жалпақтама,

Жарлы ерлерше жалпақтама, – деген екен

Кіші жүз Тойған би

* * *

Өмір – өткен күндер емес, есте қалған күндер.

Біреуді бақытты ете алмаған адам, бақытты бола алмайды.

«Кейбіреулер ішіп-жеу үшін өмір сүреді, ал, мен өмір сүру үшін ішіп-жеймін», – дейді данышпан

Аристотель

Шешем марқұмның көп айтатын мақалдары: «Қоянның түрін көріп,

қалжасынан түніл» деп, еңсесі түсіп жүрген адамдарды көрсе: «Көтер еңсеңді, бұл не жүн жеп, жұрқа (жабағы) тышқан», – деп ұрсатын.

– Күшті болсаң жердей бол,
Бәрін шыдап көтерген.
Таза болсаң судай бол,
Бәрін жуып кетірген, – деп
шыдамдылыққа, тазалыққа шақыратын.

Өз ойларым

«Сынықтан өзгенің бәрі жұғады» дейді қазекем. Осыдан 45 жыл бұрынғы 26 жастағы жігіт шағымдағы күнделік дәптеріме жазылған ойларым мен пайымдау-тұжырымдарым өзіме де қызық көрінді, соны сол өз қалпында ұсынбақпын.

Өмір – қызық пен қуаныш, қайғы мен қасірет, тартыс, талас, арпалыс, өкініштерге толы шексіз шеңбер тәрізді жол. Бірақ, оны кім қалай жүреді?..

Мінез – алды дауыл, арты жаз, жайдары мінез – «суына қарай сөк сал».

Күле кіріп, күңірене шығатын өсекші, қызғаншақтан сак бол, аулақ қон».

Бірде дос, бірде қас жағымпаз, сылдыр қайрақ, жылпос – «Мақұлдасаң сөздерін, шатыларсың өздерің».

Кертартпа, керенау – «Тартынбай алысар жауың».

Сөзі көп, түйіні жоқ мылжың – «Таласпа, уақытың кетеді».

Бейәдеп, бейпіл ауыз мақтаншақ – «Қосылма, ұятқа қаласын».

Аңкылдақ – «Сыр айтпа, әшкере боласың».

Тұйық – «Абайла, жарып алма, бір кетсе қатты кетеді».

Қасиет: Ақкөңіл – аты арып, тоны тозбас әділ болады.

Сенімді, шынайы дос – алтын сандығың, қайсар болады.

Қарапайым, жуас, кішіпейіл – кешірімшіл келеді.

Қабілет: Батырлық – батыл, әділетшіл болады. Кейде алған

мақсатының құрбаны да болады. «Батыр аңқау, ер көдек» деген де сөз бар.

Шешендік – өткірлік. «қиыннан қиыстырар ер данасы» дана, ақылды саясаткер болады.

Қу – қабілетті арамза! Сөзі майда да шебер, өзі түлкі кейіптес келеді. Алданба! Олар арынан да ақшаны тәуір көреді. Алдау үшін анасын да сатады. Өтірік күліп, өтірік жылайды.

Пасық: үндемес, топас, томырық, секемшіл, қызғаншақ, мешкей, надан – тек бір жан иесі. Ондайға сенбе, сенің жолда қалады, басың дауға толады.

Дана: ғалым, еңбекқор, кішіпейіл, әділ, ақылды адам. «Білімді бір досың, мың ақымақтан артық»

Әдет: «Ауру қалса да әдет қалмайды» деген сөз бар. Өмірде адамның бойына қалыптасар жақсы-жаман қылықтар мен қимыл-әрекеттер жинағы әдет болар.

а) Еңбекқорлық – тынымсыз өсу әдетіне ие болған адамдар.

ә) Жалқаулық – олақ пен салақтың туысқаны, адам жанының тоқырауы. Өшіп, елер сипатқа ие болған ауру. Самарқау, топас әрекеттер осы аурудан келіп туады. «Жалқауға жан жуымас».

б) Мақтаншақ – мақтан сүймейтін пенде жоқ, бірақ бұл мадақты әркім әр түрлі қабылдайды. Бірі үнсіз, бірі қысылып-қызарып, ал, үшіншісі есі кете маз болып, өзін-өзі дәріптеп, қосыла мақтанады. Соңғысы – дарақылық. Мақтаншақтық өтірікке жол ашады.

в) Өтірікші – өзімшіл, қу, пасық қабілетіне ие болғандар. «Өтірік өрге баспайды»

г) Ерлік – ерлікпен тең жақсы әдет, қасиет.

Осы айтылған жастықтың албырт сезімдері, өмір өте келе әр сипаттағы іс әрекетті адамдармен араласып, өмірді ересек көзбен көріп, кешірімді бола бастадым. Сөйтіп, «Адамды адам еткен еңбек» дегендей, барлық жан-жануарлардың өмір сүру үшін ішіп-жейтінін сезіп, өзімнің нәтижелі еңбек ету үшін ішіп-жейтінімді білдім. Тек, адамдар үйренуге, білуге талпынбайтын қырсық мінезді болып, «Өзің білме, білгеннің тілін алма» деген қарғысқа ұшырамаса екен демекпін!.

АЙТАРЫМ БАР...



Жүгіріп келем

Жүгіріп келем, жүгіріп келем,
Желбіреп жаным жалаулап.
Асаудай тулап кеудемде өлең,
От болып жанып, алаулап.
Асығып келем, жүйріктей желем,
Сағым боп алдым манаурап,
Тәңірдің заңы, пендемін, өлем,
Бес күндік ғұмыр санаулы-ақ.
Қырандай көкте қалықтап келем,
Жақсылық көрем, алдымда өрең,
Барымды берем, ұрпаққа сенем,
Соларға арнап жолдадым өлең.

2011 ж.

Мақсат

Мақсатсыз болса тірлігің,
Жүреkte болмас билігің.
Таусылмайды ешқашан,
Күндегі тірлік күйбінің.
Алдыңа қойсаң мақсатты,
Ұмтылып өзің шешіп ал,
Біреудің күтпей бұйрығын.

Өте бер!..

Мақсатың болсын жетелер,
Парызың болсын өтелер,
Болса да небір қиындық,
Мойыма, аттап өте бер!
Болса да қамал алдырмас,
Талаптан, соған жете бер!

Ұйқышылдық, еріншек,
Бос сандалып зерігу,
Әдет алып қонбасын!
Бопсаға түскіш көңілшек,
Азғырғанға еретін,
Ондай да әдет болмасын!

Өтіріктен аулақ бол,
Ол, суайтқа салар жол.
Әрқашанда шыншыл бол,
Өмірдің мәні сара жол.

Айта алсаң нағыз шындықты айт,
Ақиқат, дерек болса жайт.
Отбасын бұзар болса егер,
Оны да айтпа, жөніңе қайт.
Ұяны бұзба аяла,
Қорғашта, оны саяла!

Ағайын, туыс бауырлар,
Ынтымақ-бірлік тағы бар,
Біріксе бәрі табылар.
Өкпешіл келер туыстар,
Көрмесе бірақ сағынар.
Басына қиын іс түссе,
Жиналып бәрі шабылар.
Туыстық сонда танылар!

2004 ж.

Ойым көп

Ойланып жүрген ойым көп,
Ізденіп жүріп жетейін.
Немерелерге үлгі боп,
Барымды жазып кетейін.
Қазына барын кітапта,

Уәйім жоқ, көңлі тоқ,
Кітапты оқыр ойы жоқ,
Жастарға енді не етейін?!

Көргенің бүгін ертең жоқ,
Жазылар бәрі кітапқа.
Кітап қой нағыз қазына,
Түсінер бір кез ұрпағым,
Аманат етіп кетейін.
Барымды жазып өтейін.

2009 ж.

Бітпеген іс...

Бітпеген істі, бітетін...
Бәрін де жазып қалдырам.
Мен барда іздеп ала алмай,
Дер кезінде ұға алмай,
Деп, жүрмендер артынан,
«О, дүниеден алдырам».

2010 ж.

Тазалық

Тәні таза адамның, жаны таза,
Кірі жоқтың кеудесі, ары таза.
Көрегеннің көкірек, көзі таза,
Айтатын әділдікті сөзі таза.

*Тән тазалығы, жан тазалығы, сөз тазалығы, көз тазалығы
– абыройдың таразысы.*

2010 ж.

Махаббат сыйы

Алтын да арқау жіп болып,
Өмірім бірге өрілген.
Аққудай тату жұп болып,
Махаббат сыйы берілген.
Жазылған ән боп нотадай,
Жүректе күй боп төгілген.

2006 ж.

Жаны сұлу

Нағыз сұлу, жаны сұлу жақсы адам.
Ерекшелеу болып келер басқадан.
Айтқызбай-ақ түсінетін жанынды,
Көмекке ол, жетер бұрын басқадан.

2007 ж.

Тірліктің сәні

Жетесіз болма, жер таны,
Көргенсіз болма, ел таны.
Игерсең, білсең, ілімді,
Тірліктің болар сол сәні.

2006 ж.

Әйел жаны

Жан сезімін іштегі айта алмаған,
Көздері айтады ғой жауаңдаған.
Тағдырдың табыстырар кезі келсе,
Сүйіспей бірін-бірі қайта алмаған.

Махаббат, махаббат па, таныспаса,
Қос жүрек құшақтасып табыспаса.

Беленіп махаббаттың ләзатына,
Қосылып күйіп-жанып қабыспаса?!.

Жан дүниесі әйелдің қиын жұмбақ,
Бірде – көл, бірде – шөл боп, тұрар құрғап.
Сыралғы жолдасың да кейбір күні,
Шешілмес қиын түйін болар сұрақ!..

Ана боп, мейірімін балаға арнап,
Баласындай жарын да жүрер қамдап.
Отбасыңның ұйтқысы бола біліп,
Дәнекері көңілді жүрер жалғап.

Әйел жанын аяла, түсін ерлер,
Жемісіңнің діңгегі сенің көрер.
Жапырағыңды жайқалтып, бала өсіріп,
Қамқоршың боп қасында тек сол жүрер.

Десе де, «әйел заты – қырық жанды»,
Еркектер кейде болар қызуқанды,
Әйелге қол жұмсаған осалдығың,
Ойланбай жаралап ап әйел жанын,
Кейіннен өкінерсің ұрып санды.
Қисықты суға салып, «Тез» түзейді,
Әйелді жылы-жылы, сөз түзейді....
Әйел жанын ұға біл, сөзбен түзе,
Жаралама жандарын көзбен түзе.
«Жақсы сөз, жарым ырыс» деген бар ғой,
Ешқашан жақсылықтан күдер үзбе!

13.03.2005 ж.

Жүрек күйі

Жүректің өз көзі бар, тынысы бар,
Еркек мінез, нәзік жан, жынысы бар.
Ақыл-ой, іс қимылдың барлығында,
Реттеп тұратындай жұмысы бар.

Еститін небір сөзді құлағы бар,
Егіліп, жылайтындай бұлағы бар.
Бүлкілдеп тыным таппай тұратұғын,
Кеудеңнен орын алған тұрағы бар.

Жақсыға жадырайды, сүйінеді,
Жаманға қиналады, күйінеді.
Ойсыздың кейбір сөзі ойран салса,
Қаһарланып, бұлқынып, түйіледі.

Жүректі босқа кинап тоздырмайық,
Ауруды жанға тілеп қоздырмайық.
Жақсы сөз, жақсы істі жасай біліп,
Жүрекке жаймашуақ іс қылайық!

14.03.2005 ж.

Ақ жүрек

Өмір жүгін сүйреген қазанаттай,
Егер еңбек елі үшін азаматтай,
Бұл жүрек кейде таза, кейде наза,
Кей кезде түйіледі қарап жатпай.
Адамға арам пейіл тудырмайтын,
Ақ жүрек, адал болшы перизаттай.

2005 ж.

Өкінбеңдер!

Үлкен-кіші ұрпағым, балаларым,
Мейірімді, ойлы болсын, саналарың.
Біліңдер, бала деумен ұялаған,
Жүрегінде үлкеннің жара барын.

Не пайда өткеннен соң өкінгеннен,
«Қап-қап» деп, бармақ тістеп кетілгеннен.
Сынған шөлмек қалпына келмейді ғой,
Шоқ басқандай өкіріп секіргеннен.

15.03.2005 ж.

Ие бол!

Мыңмен жалғыз алысқан заман емес,
Зиялы азамат көп қылар кеңес.
Дамыған өркениетті еліміз бар,
Өткен шақ ертегідей болар елес.

Басынан бұл Қазақтың не өтпеген,
Көрдiк қой қиындықты бiз көптеген.
Тезек терiп, от жағып, ас пісіріп,
Күбі пісіп, мес шайқап, май түсіріп,
Құдық қазып, су тартып, мал өсіріп,
Түйемен, арбаменен үй көшіріп,
Бірін тапса, бірі жоқ, қол жетпеген,
Қиындықпен өтті ғой күн ептеген.
Бұл күнде әйелдердің бәрі әзір,
Дастарханы толған ас, дәмді мәзір.
Ерлердің де жұмысы жеңілденіп,
Техника істейді бәрін қазір.

Мұнайы, алтын-күміс толған кендер,
Елімнің байлығына шүкір дендер.
Өзгелерге талатпай ел байлығын,
Игеріп істің бәрін қолға алып,
Ие боп, мол байлықты өзің меңгер.

15.03.2005 ж.

Жалғастыр

Мен де тудым әке менен анадан,
Үлкен кетіп, туады ғой жаңа адам.
«Жалғастыр» деп өмір заңын сұраймын,
Ұрпақтардан, артта қалар баладан.
Келіндерден, ұрпақ жаяр анадан!

2000 жыл

Білім ал!

Қартыңмын мықты төзімді,
Келемін сүйреп өзімді.
Көргендер менің көзімді,
Ұрпағым болса сезімді.
Ұмытпай жүрер ардақтап,
Кітапқа жазған сөзімді.

Ақыл мен білім
егіз ғой,
Талант пен талап
теңіз ғой.

Қажыр мен қайрат иесі,
Күш-қуат оның киесі,
Өмірдің ауыр жүктерін,
Сүйрейтін нағыз өгіз ғой.

Ұзынның көрдім бойларын,
Ғалымның терең ойларын.
Жауына қарсы шабатын,
Ерлердің көрдім сойларын.

Ежелден қалған тұжырым,
Өмірің қысқа – бір тұтам.
Тәңірдің білмей құзырын,
Біреулер өзін алдайды
Бұйырмас затты, деп «ұтам».
Ойынпаз, ойды аздырар,
Құмарлық, жанды тоздырар,
Босқа өткізбей өмірді,
Пайдалы болар білсеңіз,
Білім ал, алға оздырар!

Білсе екен!

Атадан ойлы сөз қалса,
Анадан ою, көз қалса,
Саралап оны ұрпағым
Қадірін ұғып білер деп.

Өткенді ойлап көрейік,
Жақсысын жинап терейік.
Қадірін білер ұрпаққа,
«Ұқсын» деп бәрін берейік.

Қашып көшіп безілдей,
Елден кетіп езілмей,
Ел қадірін білер ме?

Кіндік кесіп, кір жуған,
Туған жерің көзіндей.
Жерден кетіп қуылмай,
Жер қадірін білер ме?

«Өзгесің» деп алалап,
Өзекке теппей жаралап,
Адамнан кем боп өзіндей
Өзгелігің сезінбей,
Ұлт қадірін білер ме?

Араласып діндерің,
Шұбарланып тілдерің,
Айрылып қалмай салтынан,
Діл қадірін білер ме?

Тапталып ары төгілмей,
Қабырғасы сөгілмей,
Жан сезімін білер ме?

У ішсең де ұлтыңмен,
Жазира байтақ жұртыңмен,
Бір жүре алмай қорланып,
Бармақты тістеп түртінбей,
Сағыныш жөнін білер ме?

Таққа мініп таласып,
Итпен де ауыз жаласып,
Мансаптың уын ішкендер
Биліктің құнын білер ме?

Сөздің мәнін ұқпаған,
Қазақы сөздер жұқпаған,
Дүбәра тілді байғұстар,
Сөз қадірін білер ме?

Жақсыға баға бере алмай,
Жаманды танып көре алмай,
Көкірек соқыр көрмеген,
Көз қадірін білер ме?

Қарс айрылып жүрегі,
Құлап та қалмай тірегі,
Жапа шегіп ауырмай
Қасірет күйін білер ме?

Иманы жоқ, діні жоқ,
Тілі менен ділі жоқ,
Дүбәра болған бейшара,
Ақырет барын білер ме?

Шық бермес сараң –
Қарынбай,
Уыз да еміп жарымай,
Тойымсыз болған қомағай,
Жомарттық жолын білер ме?

Аштықтың дәмін татпаған,
Зарығып күтіп жатпаған,
Бір үзім нанға жете алмай,
Дәметіп көзін сатпаған,
Тоқтықтың мәнін білер ме?

Сырқырап сүйек ауырмай,
Дертті болып бауыры-ай,
Белінде құяң жауырдай,
Тізе мен буын сауырдай,
Ауырып жатпай езіліп,
Осының бәрін сезініп,
Басынан өтпей кәрілік
Саулықтың сәнін білер ме?

Ұрпағым ұғып,
Бәрін де өзі білсе екен!
Салтымның бәрін,
Дәстүрдің нәрін,
Бодандық зарын,
Еркіндік барын
Білсе екен!

Жақсыны көріп,
Жаманнан жеріп,
Жадырап жаны жүрсе екен!
Ата жұрт – Отан,
Жеріміз мекен,
Қазақтың жері «Жерұйық»
Осында бәрі тұрса екен!
Елімді сатпай, жерімді сатпай,
Ділімді сақтай, тілімді сақтай,
Арымды арлап, барымды баптай,
Бәрін де қорғап жүрсе екен!

1 мамыр, 2007 жыл.

Мен дарақыланып, мақтанғанды да, дөрекі, өктем болғанды да жаратпаймын. Оқыдым, түйдім, адамдықты сүйдім. Адам күні - адаммен, араласа жүрдім. Біреулері мақтап, біреулері даптаса да, өткен өмірімнің жағымды жақтары ұрпағыма үлгі болса, өкінбеймін. Қуанғанда жарқ ете қалған таза пейіл, ақ көңіл, ашылған гүлдей, арайлы күндей әсер етеді зой. Әрқашанда жарқырай күліп амандасып, жадырап жүрейік!

2009 ж.

Үлгі

Су анасы – бұлақ бар.
Сөз анасы – құлақ бар.
Жол анасы – тұяқ бар.
Көзі ашылса бұлақтың,
Өзен боп ағып жырақтар.
Сөзі ашылса құлақтың,
Кеудені бағып тұрақтар.
Ата салған жол болар,
Ізге айналса тұяқтар.

Атаңның салты жол болса,
Талабың, балам, мол болса,
Істеген ісің оң болса,
Қасиеті, ата-бабаның
Бір Алла қолдап, кеп қонса,
Менің де болмас арманым.
Әулетім өсіп, ел болса!

Бір жерде болса бастарың,
Болмайды ешбір қастарың,
Орындалып жатады,
Алға да қойған жоспарың.
Өрмелеп өрге тастарың!

Үлгілі болсын қостарың,
Көп еді менің қоспағым,
Мұра етіп, жазып қалдырар,
Махаббат сыры қосқаным.
«Атамның айтқан сөзі» деп,
Үлгі етіп жүрсін жастарың!

(«Махаббат өрімі» атты кітабымнан)
15.01.2005 жыл

Өзімді-өзім алға сүйреп...

Қартайса, осал адам болар күйрек,
Жатады мылжың болып, сөзбен түйреп.
Қарт болсам да қалыспай қатарымнан,
Келемін өзімді-өзім алға сүйреп.

2010 ж.

Ат пен зат

Жазып кетер сөздерім – мінген атым,
Жиһаз да емес, үй де емес, қазанатым.
Байлық та, машина да мұра емес,
Тарих қой адам атын шығаратын.
Ұрпаққа үлгі етіп, мұра етіп,
Қалдырған кітаптарым – жиған затым,
Байлыққа, машинаға болар татым!

09.10.2004 ж.

Желбіреп жаным

Алғашқы күні өзіңе,
Ұсынған едім кеудемді,
Сыйғандай бейне бар ғалам.
Ғашық боп қалып көзіне,
Құмар бол айтар сөзіне,

Өзгеріп кеткен жан-санам.
Ұшқыннан лаулап махаббат,
Жанып тұр әлі алаулап.
Өзіңе деген сезімді,
Сонау бір ыстық кезімді,
Әлемге жайып жар салам,
Тыңдасын ұрпақ бар балам.
Бітірдім міне бір істі,
Өрілген сезім алаулап.
Жүгіріп жүріп жаяулап,
Желбіреп жаным жалаулап!

2004 жыл.

Шаттану

Шаттана білмеген,
Қуана күлмеген,
Тұңғиық жердің қарасы.
Жақсыны тану,
Жаманға налу,
Жер менен көктің арасы.
Мақтана біл,
Мақтаса елің емініп.
Қуана біл,
Жақтаса жұртың сезініп.
Тұрады кейде,
Жылағың келіп егіліп,
Тулайды жүрек,
Жарыла жаздап езіліп.
Кітабың – туған перзентің,
«Жақсы екен» десе,
Қалады жаның семіріп.

09.10.2004 жыл.

Түңілу

Тат темірді тазалап, асыл еттім,
Жарамсызды жақсы ету – қасиетім.
Тыңдамайтын қырсықтар жаман екен,
Асыл жерге арам дән келмейді еккім.
«Өзің білме, білгеннің тілін алма»
Дегендей, ұшыраса қарғысқа егер,
Келеді бәрін тастап, безіп кеткім.

2006 жыл.

Өсетін адам

Өспейтін адам суалып,
Бүйректен сирақ шығарып,
Өнбейтін дауды қуады.
Атадан бала туады,
Айтқанда сөзін ұғады,
Әкенің жанын суарып,
Өсетін адам ту алып,
Жауының есін шығарып,
Еліне ер боп тұрады.

2007 ж.

Аңсау

Сәбилікті аңсайсың,
Қайырылмай мүлдем кеткен соң.
Балалықты аңсайсың,
Басыңнан дәурен өткен соң,
Қырыққа жасың жеткен соң.

Аңсайсың сол бір шаттықты,
Асыр да салып ойнаған.

Аңсайсың сол бір жастықты,
Қызыққа батып тоймаған.

Аңсайсың жігіт мастықты,
Еркіңе сені қоймаған.

1 мамыр, 1995 ж.

Қырқа

Қырықтың қырқасына келген кезде,
Салмақтылау болады айтар сөз де.
Жастық шағын өзіңнің ұмыт болып,
Балалығы өзгенің тұрар көзде.

Қырық - қырқа, елу жас болар асу,
Елу бес, алпыс жасқа қадам басу.
Кезеңді әрбір асқан белгі етіп,
Өлеңмен өрнек етіп, шаштым шашу.

Белгілер:

Белгілерді бедерлеп,
Өлең жазған адам көп,
Белгілерді мәнерлеп,
Сөз қосайын мен де деп.

Есейгеннің белгісі

Ұлың өсіп, азамат боп ер жетіп,
Қызың өсіп, сымбатты боп бой жетіп,
Апта артынан, айдың асып өткенін,
Жылдам жылжып, жылдың өтіп кеткенін,
Соның бәрін қызықтаумен жүргенде,
Тез өткенін байқамай да қаласың,
Елу жастың сені тастап кеткенін.

Үлкейгеннің белгісі

«Төрле-төрле, отыр әке, төрге» деп,
«Ас қайырсын, берсін үлкен бата» деп,
Қонақ келсе, қонақ болсаң бәрі де,
Сыйлап жатса, бәрі сені бәйек боп.
Соларға айтар сөзің болса салмақты,
Ұрпағыңа үлгің қалар мәйек боп.
Сыйлы болып алпыс сенен өткенде,
Жетпіс тұрар сырыл беріп өкпеңде.
Бұл да болса үлкейгеннің белгісі,
Жасың жетсе жетпіс жасқа өкпең не?

Қартайғанның белгісі
Жеткен кезде соңғы кезек белестер,
Өткен ғұмыр көз алдына елестер.
Өткен барлық белестерің қиялдай,
Бес-ақ күндік дәурен болып елестер.
Білсең, пенде, бес-ақ күндік белестер!
Қартайғанмен, кімнің келер өлгісі,
Көңіл шіркін, бәрін келер көргісі.
Өткізіп ап небір қызық сәттерін,
Қайта бастап, қайта келер көргісі!
Күні жетпей, ісі бітпей,
Кімнің келер өлгісі?..
Бере алмайды-ау, келсе дағы бергісі.
Бұл да нағыз қартайғанның белгісі.
Сонда дағы келмейді оның өлгісі.

Мамыр. 2004 жыл.

Сұйық

Сұйық та, сұйық, сұйық-ты,
Ыдысқа оны құйыпты.
Ыдыстың алып қалыбын,
Сұйығың үнсіз бұйықты.

Көзеге құйсаң күлдіреп,
Кесеге құйсаң мөлдіреп,
Сырын да бермей ешкімге,
Жымиып арбап күліпті,
Ішінде сақтап бүлікті.

Фужерге құйсаң шарапты,
Рюмке толы арақты,
Арудай сүйіп, сүйсініп,
Ішкіштер оны жаратты.

Өңештен өтіп тоқтамай,
Қарынға жетті соқталай,
Тез жайылып уыты,
Басыңа салды ноқтаны-ай.

Жақсыны жаны жақтамай,
Әдепті бар деп сақтамай,
Түлен де түртіп құтырып,
Боқтады келіп, боқтады-ай.
Арпалысып алысып,
Құлап та барып тоқтады-ай.

Абыройдан айрылған,
Көңілшек байғұс майрылған,
Жұмыстан кетіп тәп-тәуір,
Тауы да оның қайырылған.

Еркінді алған бұл арақ,
Көркінді алған бұл арақ,
Әйеліне таба етіп,
Бөркінді алған бұл арақ.
Өзіңді де сұйық қып,
Сыйқынды алған бұл арақ.
Арынды алған бұл арақ,
Барынды алған бұл арақ,
Жас та болсаң кәрі етіп,
Нәріңді алған бұл арақ.
Отбасыңнан айырып,
Жарынды алған бұл арақ.

Мұратың болса бұл сұйық,
Өлгенше ішші сен құйып.
Тоқтатпасаң ойланып,
Кетерсің бір күн құр күйіп.

11.08.2004 жыл.

Бос кеуде

Көрмесе көзі лайды,
Сезініп жүрек жылайды.
Маскүнем сорлы бос кеуде
Тыңдамай жүрек қалауын,
Балшыққа батып құлайды.

2005 ж.

Ана тіл

Ана сүтті, біле білсең, ана тіл,
Ата сөзі, ұға білсең, нақыл кіл.
Бейшарасың, түсінбесең, білмесең,
Ата-анаңның қазынасын жиған бұл!

11.01.1987 ж.

Қазақ тілі

Бұл тілдің қимылы бар мыңға татыр,
Ел намысын қорғаған талай батыр.
Құрбан болып жан қиған тілі үшін,
Бұл тілде талай даудың ізі жатыр.

Отанымның тілі бұл – Қазақ тілі,
Қорғап заңмен, бұл тілдің шықты үні.
Әдет-ғұрып, салт-санам, тарихымның,
Қайта жалғар болады алтын жібi!

16. 08.1989 жыл.

Заринаға

Ұғып ал, қызым, ұғып ал,
Атаңның айтар бұл сөзін.
Біліп ал, қызым, біліп ал,
«Тектілік» деген бар сезім.
Қазақ боп тудың, Қазақсың,
Ұлымнан туған бір көзім!

Бой жетіп ертең,
Кәмелет жасқа толасың.
Қазақтың қызы,
Әрқашан қазақ боласың!
Білмесең тілді,
Көрмесең салтты, әдепті,
Өкініп сонда,
Өкініп, қызым, қаласың.
Ұмытпа, жаным,
Орында бәрін, орында,
Қазақ боп тудың,
Әрқашан қазақ боласың!
Қазақтың жері,

Қазақ қой сенің өз ұлтың.
Алтын да бесік,
Асыл ғой сенің өз жұртың.
Тілі бар көркем,
Ділі бар бекем қазақтың.
Білуің парыз,
Жүректе болса ар-құлқың!

2005 ж.

Ділназ

Теңізі бар Маңғыстаудай өңірдің,
Негізі бар құрыш болар темірдің.
Тегі болар тілі, ділі адамның
Заңдылығы адам сүрер өмірдің.

Ділді білмей, тілді білмей алданып,
Мәңгүрт бола жаздадық-ау сандалып.
Ділназ деген есім саған қоярда
Болашақты болжаған ек, қолға алып.

Атыңа сай, бол азамат білімді,
Игер барлық әлемдегі ілімді.
Маңдай алды Отанымның қызы боп,
Көркейт жаным, «Қазақ» деген тіліңді.

Атасы, әжесі.

25.05.2006 жыл.

Аидаға

Балапаным, алтыным, Аидажан,
Күнім болып жарқырап жайнаған шам,
Сағынып жүргенде біз тілек тілеп,
Алланың сыйы болып, атты ғой таң.

Қадамың құтты болсын, әр аттаған,
Қызы болшы қазақтың ел мақтаған.
Білімді, парасатты азамат боп,
Елімнің тұлғасы бол, жұрт жақтаған!

27.12.2011 ж.

Күнің туды, Қазағым!

Дүбірлеткен даланы,
Тарихың бар Қазағым.
Тізе берсем, көп екен,
Шашыңнан да азабың.
Хақтағала Тәңірден,
Жалбарына сұрарым,
Көрсетпегей Құдайым,
Өзгенің енді мазағын.
Бодандықтың
Көке ұшырып тозаңын,
Тәуелсіздік,
Күнің туды, Қазағым!
Жалған тарих,
Жат қылығын доғарып,
Жырлап жаным,
Шын тарихты жазамын!

22.03.1992 ж.

Тәуелсіз

Ел тәуелсіз, ер тәуелсіз,
Жер тәуелсіз жұртымның.
Тіл тәуелсіз, діл тәуелсіз,
Дербес Қазақ ұлтының!

16. 12. 86 ж.

Иесі өзім

Өз жерімнің иесі өзім дендер
Жер сатылып кетпедің қамын жеңдер
Меншігі емес пе еді халыққа ортақ?
Байлығы жер менен су, мұнай, кендер.

2005 ж.

Қырғыз

Ереуілге шықты Қырғыз бүлінген,
Ашынғаннан екі жеңі түрілген.
Қанағат жоқ, рахым жоқ жүректе,
Байларынан халық әбден түңілген.

Ел қорынан байлық жинап болғандар,
Халық барын артыңызда ойлаңдар.
Көзге күйік бұл байлыққа тойсаңдар,
Өз халқыңды аш-жалаңаш қоймаңдар.

2005 ж.

Он бес жылда...

Асыл арман, ел жүрегі көкейден
«Ынтымақ пен бірлік» деген шешейден
Тәуелсіздік ұл боп туды жарқырап
Жылдар емес, күн санаумен есейген.

Он бес жылда өсті Астана шарықтап,
Батырларым ұшты аспанға қалықтап.
Өркениетті өскен елдер ішінен
Алуға орын меже қойдық анықтап.

15 желтоқсан, 2006 ж.

Тәуелсіздікке – 20 жыл

Жиырма жылда нені көрдім, не білдім?
Тарих болған ізін көрдім әр жылдың.
Ата заңым қабылданып елімде,
Көк байрақ ту желбіреді өрімде,
Мәрім болып рәміздер жасалып,
Елтаңбам тұр қанат жайып төрімде.

04.06. 2011 ж.

Жеңіске – 65 жыл

Жеттік-ау бұл жеңіске, жанды бұрап,
Сөгілген қабырғаны жинап құрап.
Кім жеңді, кім жеңілді бұл соғыста?
Болады адамдарға бұл бір сұрақ.
«Жеңдік» деп, үлкен-кіші тұрды жылап,
Қираған жау жағы да тұр ғой жылап.
Жеңіс сол – ел іргесі сөгілмесе,
Жеңіс сол – ердің қаны төгілмесе,
Жеңіс сол – Қазағымның кең даласы,
Полигон боп, уланып, бүлінбесе.
Жадырап, қуанышпен күлімдесе!

2010 ж., 9-мамыр.

Ата толғау

Уа, ағайын, жамағат,
Сөзімді енді бастайын.
Жақсы сөзден қашпайын,
Жалған сөзге баспайын.
Әкемнің айтқан сөзі еді,
Соны бір айтып тастайын.
«Қу молда» ағам сөзі деп,
Бастаушы еді өлеңін.
Тыңдасандар әлеумет,
Соны мен айтып берейін.
Су төгілмес үстінен,
Жорғадай болып желейін.
Күбіні піскен піспектей,
Бүлкілдесін көмейім.
Есімде қалған кей сөзін,
Келсе шамам терейін.
-Уа-а-ау! – деп шарықтап,
Алғанда даусы тұратын,
Әуеден түспей қалықтап.
Кенеп бір алып көмейін,
Қолына ұстап таяғын,
Домбыра етіп құратын,
Үніне қосып анықтап,
Былай айтып тұратын:
...Сөйле десең сөйлейін,
Сөздің басын қайымдай.
Қамалап жұртым келгенде,
Көпшіліктен тайынбай.
Небір-небір сөзім бар,
Жіліктің аққан майындай.
Дөңгелентіп сөйлейін,

Қысырдың қызыл тайындай.
Домалантып сөйлейін,
Жарылмаған қауындай.
Жылтыр етіп сөйлейін,
Көлдiң қатқан мұзындай.
Ащы қылып сөйлейін,
Қарауымбеттің тұзындай.
Сұлу қылып сөйлейін,
Байдың жалғыз қызындай.
Өршелентіп сөйлейін,
Нөсер боп өткен жауындай.
Биік қылып сөйлейін,
Алтайдың биік тауындай...
Осылай деп сөз бастап,
Оңды-соңды сөз тастап,
Қоңыр да сазды үнімен,
Отырушы еді той бастап.
Аузымен тартып домбыра,
Құлағын бұрап айнытпай
Тартатын күйді қоңдыра.
Сөз айтайын енді мен
Амандық сынды асылдан,
Байлығы судай тасыған,
Жылқысының көптігі,
Далаға сыймай жосылған.
Көп жылқының белгісі,
Сақау тиіп жылқыға,
Жүре алмаған мың құлын,
Етегінде төбенің
Қалып та қойған қосыннан.
Дем салып жазған соларды,
Атақожа тарихы
Басталады осыдан.
Тоқсанға келген Бәтетке,
Баласы келді тосыннан.

Келіп сәлем береді,
Бәтеттің өзі қартайған,
Көрмейтін соқыр көр еді.
Отырған жері төр еді.
Қасиет қонған Бәтетке,
Түсінде аян береді.
Сайда қалған құлынды
Айтпай-ақ оны көреді.
Алладан жеткен әмірмен
Балаға бағыт береді.
– Бара бер, балам, бара бер,
Тартпаса мені қара жер.
Зая боп кетпес шырағым,
Еңбегіңмен төккен тер.
Терінің кетсе қылдары,
Иленіп болар былғары.
Еккенің бітік өседі,
Жерінің болса ылғалы.
Тәрбие көрдің үйрендің,
Текті бір қызға үйлендің.
Адал жүріп, ақ болып,
Абырой алып күйлендің.
Қапыда кеткен бауырды,
Ойлаумен жаның ауырды.
Тілегім менің қабыл боп,
Іні орнына іні етіп,
Береді Алла бауырды.
Айтайын енді батырдың
Басынан өткен дәуірді.
...Бәтет батыр бір күні,
Малын қарап жүр еді.
Ұшып келіп бір аққу,
Төбеге қонып, сілкініп,
Кейпіне адам енеді.
Намазын оқып болған соң,

Қайтадан ұшып жөнелді.
Келесі жылы сол күні,
Аққуды тағы көреді.
Үшінші жылы болғанда,
Тоқсанға жасы толғанда,
Қызыр ата түсінде,
Аян беріп айтады:
«Бала етіп ал» деп, Аққуды,
Төбеге биыл қонғанда.

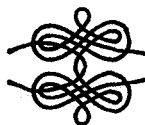
Сөйтіп Бәтет ұлына,
Бір тапсырма береді.
– Сол төбеге барғайсың,
Көз ілмей сонда қонғайсың.
Аққу ұшып келгенде,
Намазы біте бергенде,
Сәлемін алып баланың,
Қолынан ұстап алғайсың.
Қалайда оны ұшырмай,
Осында алып қалғайсың.

Әкенің сөзі заң болды,
Ұйқысыз күткен таң болды.
Таң ата аққу қонғанда,
Кейпіне еніп адамның,
Сәждеге басын қойғанда.
Артынан келіп білдірмей,
Етегін басып шапанның,
Отыра қалды кідірмей.
Оқып болып намазын,
Аққу бала қараса,
Артында отыр бір кісі,
Шапанның басып етегін,
Намазға ұйып таласа.
Таңғалған бұған жас бала,

Мұсылмандық жолымен,
Сәлемін берді жараса.
Сонда Амандық сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді?
– Хош келдің, інім, қонағым,
Мен де бір ағаң боламын.
Күтіп отыр өзінді,
Алдына баршы атаңның.
Сонда бала сөйледі:
– Ясыдан ұшып, Меккеге,
Асығыс кетіп барамын.
Жіберші мені ұстама,
Мезгілім жетсе ұша алмай,
Пенде боп мәңгі қаламын.
Қолынан ұстап жібермей,
Ағасы сонда сөйлейді.
– Әкенің сөзі – қағида,
Ананың пейлі – жазира.
Алладан болып шапағат,
Біздерге болдың табиға.
Соны айтып Амандық.
Мінгізіп атқа баланы,
Жетектеп жаяу келеді.
Төменде сайға жеткенде,
Баланың түсіп назары,
Жылқыны жатқан көреді.
Сұрағанда себебін,
«Құдіреттің күшімен,
Тұра алмай қалды» деп еді.
Сонда бала ойланып,
«Жерден маған бір уыс
Топырақ алып бер» дейді.
Дем салып бала шашқанда,
Кәрамат күшін ашқанда,
Тұра алмай жатқан мың құлын,

Ойнақтап тұра жөнелді.
Бәтетке – бала,
Ағасына іні боп,
«Атақожа» атанып,
Жолиқожа әулетке,
Осылай болып кеп еді.
Айтатын сөзім көп еді.
Аталар жайлы әңгіме
Істерін баба қадірлеп,
Сақтасын ұрпақ мәңгіге.

2010 ж.





Қысқа, үзік ой-жырлар

Наурыз

Шөлдесең, шөл қандырған үнді шайы,
Тамақтың дәмін берген қойдың майы.
Жаңа жыл, қалың қарлы қаңтар емес,
Көк желек, күлімдеген Наурыз айы.

Қой төлдеп, ойнақтаған құлын тайы,
Ақ молайып, жөнделген елдің жайы,
Көрісіп төс қағысқан қуанышпен,
Құтты болсын, жыл басы – Наурыз айы!

14.03.2011 ж.

Көктем

Бес күндік қысқа дәуірде,
Өзіңді өзің тәуірле.
Жайнаған гүлдей құлпырып,
Шығатын көктем сәуірде.

01.04.2011 ж.

Таң

Талай таңды атырдық,
Арайын көріп қуанып.
Талай күнді батырдық,
Батқанын сезіп мұнарып.

2011ж.

Сақтайық салтты!

Әдепсіз салты кіріп өзге елдің,
Үлкенді сыйламайтын кезге келдің.
Қыздарың ерге айналып, шалбар киіп,
Кетіп жатыр шет елдік байға тиіп.
Арсыз болып кетті ғой, бұраң белін,
Қаңбағына айналып соққан желдің.
Ұмытпағаған жөн болар асыл халқым,
Ұрпаққа үлгі болған ата салтын.
Ары бар, иманы бар салтты сыйлар,
Қазақ болып қалайық ашық-жарқын.

2011 ж.

Қайдан шығар?

Күйе болар көбелек талдан шығар,
Қанды сорған оқалақ малдан шығар.
Елді бұзған қансорғыш ашқарақтар,
Тілеуі жоқ тексіздер, қайдан шығар?!

2010 ж.

Көңілдің көркі

Көк аспан, тынық ауа, жерім майса,
Көктемнің көркі қандай, гүлін жайса.
Көркін бұзар көңілдің кейбір адам,
Уәдесін беріп ап, серттен тайса.

2010 жыл.

Уәде

«Ауыл» дедік, «Су» дедік, айтып жолды,
Ауылға жолды салып бермек болды.
Бұл салаға бөлінген көп қаражат
Арада жыл өтпей-ақ қолды болды.

Уәде антпен бірдей білген жанға,
Ант бұзбау – ата заңы сіңген қанға.
Жоспарды айтып әдемі, уәде етіп,
Орындатар құзырың болмаса егер,
Оларыңды жыр етіп елге салма.

2011 ж.

* * *

Көре алмайтын кеселсің,
Тұра алмайтын мешелсің,
Құлап жатып күлетін
Көбік ауыз шешенсің.

* * *

Төрт аяқты малдағы бота тату,
Қос аяқты адамда бажа тату.
Шамаң келсе, бажеке-ау, маған ұқса,
Қартайса да болмайтын босқа жату.

* * *

Үйленсең, қадір білмес адамды алма,
Өтеді «қап-қап» деумен өмір онда.
Туған соң бірер бала тілі шығып,
Түсе берер жүрекке нағыз талма.
Сезімсіз наданды алып, қапы қалма.

Нас

Еріншектік, настыққа жол ашады,
Нас адамның денесін кір басады.
«Тәні кірдің – жаны кір» дегендейін
Иман да оны тастап зыр қашады.

2004 ж.

* * *

Кітапты оқып сүйетін,
Маңызын ойлап түйетін,
Барымызды бағалап,
Айта да біліп жүретін.

2011 жыл.

* * *

Біреуді мен жамандап, даттамадым,
Өсекті, жалғандықты жақтамадым.
Көрсем де біраз жапа ондайлардан,
Кектеніп, кеудеде кір сақтамадым.

2011 ж.

* * *

Сырлы аяқтың сырындай,
Алдаспанның кынындай,
Асылдың заты асыл ғой,
Арабтың ділда пұлындай.

2006 ж.

17 жаман

20.11.2009 ж. төртінші сыныпта оқитын Іңкәр атты немеремнің оқулықтағы сұрақтарына байланысты 7 жаманға қосымша айтқаным.

Сегізіншіден не жаман?
Ұйқы басқан меңіреу,
Керіліп тұрар керенау,
Еріншек болған сол жаман.
Тоғызыншыдан не жаман?
Кір-қожалақ, үсті кір,
Намысы жоқ сезімсіз,
Салақ болған сол жаман.

Оныншыдан не жаман?
Істеген ісі өнбейтін,
Айтқанды қылып көнбейтін,
Тоғышар болған сол жаман.

Он біріншіден не жаман?
Қолынан іс келмейтін,
Еткенді ұғып көрмейтін,
Олақ болған сол жаман.

Он екіншіден не жаман?
Өзі дымды білмейтін,
Білгенді құп көрмейтін,
Кертартпа болған сол жаман.

Он үшіншіден не жаман?
Сыпсындап, аузы тынбайтын,
Ұят бар деп қыңбайтын,
Өсекші болған сол жаман.

Он төртіншіден не жаман?
Жақсыны болған қаламай,
Адамның жанын жаралай,
Қызғаншақ болған сол жаман.

Он бесіншіден не жаман?
Алдап арбап достарын,
Құрып та жатар жоспарын,
Өтірік айтқан сол жаман.

Он алтыншыдан не жаман?
Жылпос қылық, жылмақай,
Алаяқ, қу, сумақай,
Опасыз болған сол жаман.

Он жетіншіден не жаман?
Оқитын жерде оқымай,
Ойланып бәрін тоқымай.
Білімсіз қалсаң сол жаман!..

2009 ж.

Роза сұранысы

Ұжымым «Айгөлектей» мені демеп,
Сайысқа түсуіме болды себеп.
Тәрбиеші боламын осы жерде,
Смағұлқызы Роза, тегім – Медет.

Тәрбие берген балаға,
Жақсылық еккен санаға.
Ісіміз біздің игі іс
Татырлық биік бағаға.

Мұңалдан шыққан Шоғының,
Адырна-садақ оғымын.
Сайыста бүгін аянбай,
Мерейін биік көтерем
«Айгөлек» бақша тобының.

08.04.2010 ж.

* * *

Немере алды мектеп бітіріп, ұстаздармен қоштасу кезіндегі
химия және физика пәні мұғалімдеріне арналған сұраныстар.

Кестені көріп әріден,
Былғары жасап теріден.
Қоспалар кейде жанады,
Отсыз-ақ майдай еріген.

Темірге де жан беріп,
Қоспаларға мән беріп,
Света апай келеді
Химиядан пән беріп.

Ом-ның заңың өтсек те,
Архимед суын төксек те,
Оқуды биыл бітіріп,
Кәмелетке жетсек те,
Есте қалар әрқашан
Қаламқас апай мектепте.

1997 ж.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз орнына	3
<i>Бірінші бөлім: ӨМІР ӨТКЕЛДЕРІ ЖҰЛДЫЗДАЙ АҚҚАН ЖЫЛДАР-АЙ!</i>	5
Әкенің аманаты	5
Махаббат машақаты	9
Оспан	44
Қарақойлы	44
Созақ көшер би	44
Өтеміс би	46
Жоли	47
Алдаберген	49
Ел тозған	50
Мақтада	72
Соғыс балалары	77
Көке	78
Бұқалар сайысы	83
Алғашқы ұстаз	85
Шалқұйрық пен Сырттан	86
Орталықтағы оқу	89
Екінші ұстаздың әңгімесі	90
Ойындар	101
Көкпар	106
Интернатта	110
Сарман ата	115
Сарманның хан олжасын бөлуі	116
Ит сатқан Сарман	117
Мешітке барған Сарман	118
Ханға барғанда	119
Қошқар соққысы	121
Ташкенде	123
Махаббат азабы	133

Арыста.....	139
Майқайың	146
Маңғыстау.....	150
Жолсапар.....	152
Депонын қалыптасу кезеңдері.....	163
Депоның тыныс- тіршілігінен.....	165
Атақ пен шатақ.....	173
Кәсіпкерлік	175
Ойла, азамат!	180
Ауыл ажары	180
Жаңа Мұнайлы ауданы туралы.....	181
Кемел келешекке бастаған қарқынды қадамдар	182
Астанаға сапар.....	184
Қарттардың сөзі дұрыс па?	185
Елдігімізді сақтайық.....	186
Біздер қарсымыз.....	187
Ел алдындағы парыз	188
Тарихты өшіріп тастауға болмайды	189
Ардагерлер аманаты.....	190
Көкейдегі көп сұрақ.....	191
Темір жолы - өмір жолы	193
Өмір жолы.....	194
Маңғыстау темір жолы тарихынан деректер.....	195
Ардагерлердің аты ардақталсын.....	197
Темір жолшылардың төл мерекесі	199
Жаңа темір жолға арналған тілек	200
Егемен еліміздің екінші ұлттық халық санағы	201
Өзен- Түрікменстан темір жолы.....	
Ел мәртебесі.....	204
Тәуелсіздік жемісі	205
<i>Мерейтой</i>	207

<i>Пікір. Тарихка - тағзым</i>	211
Ауданның абыройлы ақсақалын құттықтады.....	213
<i>Екінші бөлім: ӘНГІМЕЛЕР</i> Батыр Барақ пен Пір Бекет.....	215
Ерлердің аты еленсе.....	219
Батыр бабам Барағым	220
Сәйкестік.....	224
Қазақтың келіндері	225
Ақлия Мамытқызы.....	227
Жауынбайдың саусағы.....	228
Теміржолшы жігіттің ерлігі.....	230
Адамдық абырой	232
<i>Үшінші бөлім: АТАЛЫ СӨЗДЕР, ӨЛЕҢ- ТОЛҒАУЛАР</i>	234
Өз ойларым	237
Жүгіріп келем	239
Мақсат	239
Өте бер!	239
Ойым көп	240
Бітпеген іс.....	241
Тазалық	241
Махаббат сыйы.....	242
Жаны сұлу.....	242
Тірліктің сәні	242
Әйел жаны	242
Жүрек күйі	243
Ақ жүрек	245
Өкінбеңдер.....	245
Ие бол!.....	245
Жалғастыр.....	245
Білім ал.....	246
Білсе екен!.....	247
Үлгі.....	250

Өзімді өзім алға сүйреп	251
Ат пен зат	251
Желбіреп жаным	251
Шаттану	252
Түңілу	253
Өсетін адам	253
Аңсау	253
Қырқа	254
Сұйық	256
Бос кеуде	257
Ана тілі	257
Қазақ тілі	258
Заринаға	258
Ділһаз	259
Аидаға	259
Күнің туды, Қазағым!	260
Тәуелсіз	260
Иесі өзім	261
Қырғыз	261
Он бес жылда	261
Тәуелсіздікке - 20 жыл	262
Жеңіс - 65 жыл	262
Ата толғау	263
Наурыз. Көктем. Таң	269
Сақтайық салтты!	270
Қайдан шығар?	270
Көңілдің көркі	270
Уәде	270
Нас	271
17 жаман	273
Роза сұранысы	274

Амандық АЛДАБЕРГЕН

Жұлдыздай аққан жылдар-ай!..

(Деректі хикаят, мақалалар, әңгімелер, жыр-толғаулар)

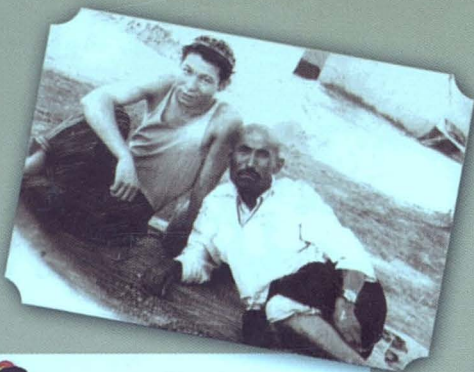
Редакторы Мұрат Жетекбай

Корректоры Жансұлу Әбдібекқызы

Беттеген суретші Жандос Болатұлы

Теруге 12.01.2012 ж. жіберілді. Басуға 11.07. 2012 ж. қол қойылды. Пішімі 60x84
1/16. Қаріп түрі «Таймс». Көлемі 17,5 баспа табак.
Таралымы 400 дана.

Тапсырыс берушінің файлдарынан «Нұр-принт-75» баспаханасында басылды.
Алматы қаласы, Латиф Хамиди көшесі, 4а



Алдаберген Амандық Қалиұлы 1940 жылы 1-мамырда Жамбыл облысының Аса ауылында дүниеге келді. 1965 жылы Ташкент темір жол институтын бітірген.

Ұзақ жылғы жемісті еңбегі, темір жол саласының өркендеуіне қосқан елеулі үлесі үшін 1986 ж. «Құрмет белгісі» орденімен, 1970 ж. «Қажырлы еңбегі үшін», 1985 ж. «Еңбек ардагері», 2004 ж. «Қазақстан темір жолына 100 жыл» медальдарымен марапатталған.

Аудандық, облыстық, республикалық және темір жол газеттерінде мақалалары жарияланып тұрды. Бұған дейін «Маңғыстаудың күре тамыры», «Темір жолдың түп қазығы», «Махаббат өрімі», «Өмір мен аңыз», «Өмір өрнектері» атты бес кітабы жарық көрген.

Бес бала тәрбиелеп өсірген теміржолшы әулеттің атасы.

